

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1987

2. szám

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Csurdi Sándor

TARTALOMJEGYZÉK

Hóvári János: Oszmán történelem – világtörténelem (Tendenciák az oszmán birodalom történetének kutatásában)	3
Halil İnalcik: Az Annales iskola hatása az oszmanisztikára – új megállapítások	15
Ömer Lutfi Barkan: A 16. századi árforradalom a Közel-Kelet gazdaságtörténetében	49
Huri Islamoğlu – Çağlar Keyder: Agenda az oszmán történelemhez .	81
Immanuel Wallerstein – Reşat Kasaba: Bekapcsolódás a világ gazdaságba. Változás az oszmán birodalom struktúrájában (1750–1839)	113
A magyar történettudomány külföldi visszhangja (1983–1984)	142

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK.
II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ára: 30,— Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Glatz Ferenc

8717328 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

HÓVÁRI JÁNOS

OSZMÁN TÖRTÉNELEM – VILÁGTÖRTÉNELEM

Tendenciák az oszmán birodalom történetének kutatásában

1986-ban Buda visszafoglalásának 300. évfordulója alkalmából sok szó esett az oszmán birodalom történetének sajátosságairól, a meghódított területeken való berendezkedésükről, sikereik és kudarcaik okairól. Vannak, akik úgy vélik, hogy a magyar történészek publikációikkal túlzásba vitték az emlékév adta lehetőségeket. Mások viszont örömmel vették, hogy többet megtudhattak a kissé egzotikusnak tűnő birodalom történetéről. Valószínűleg az utóbbiak vannak többségben, mivel az oszmánok iránt mindig is nagy volt az érdeklődés Magyarországon. Sajátosan keveredett és keveredik ebben egyfelől a magyar hősi múlt felidézése és másfelől a törökséghez fűződő barátság. Hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy ez a felfokozott érdeklődés kizárólag magyar sajátosság. Ez azonban koránt sincs így. Ha figyelemmel kísérjük a nemzetközi történeti irodalmat, rendkívül szembeötlő, hogy az oszmanisztika az elmúlt évtizedekben szerte a világon virágkorát éli. Helyesen fogalmazunk akkor, ha azt állítjuk, hogy a történetírás az ötvenes évek óta „felfedezte” az oszmán birodalmat. Ez elsősorban Fernand Braudel *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen a l'Epoque de Philippe II.* című, 1949-ben megjelent, azóta már historiográfiai fordulópontként értékelt könyvének köszönhető. Az *Annales* iskola hagyományait követő és megújító Fernand Braudel ebben a könyvében évszázados módszertani előítéleteket zúzott szét.¹ Korábban alig merte bárki is a gyökereiben más kultúrkörök közötti határokat átlépni. Szinte napjainkig él a múlt századi evolucionista bölcsélet tanítása a kultúrák belső fejlődéséről s önmaguk belső életéből következő hanyatlásról. Sőt, a 19. századi tudományfelosztást követő egyetemi oktatásban a nyelvismeret és a történeti problémák iránti érdeklődés is mereven elvált egymástól. Sokáig az oszmanisztikára is igaz volt Bernard Lewis-nek, az 1954. évi Cambridge-i orientalisztikai kongresszuson az arabisztikáról elhangzott megállapítása: „Elmondható, hogy az arab történelmet leginkább olyan történészek írták, akik nem tudtak arabul, vagy olyan arabisták, akik nem ismerték a történelmet”.² Így nem is csodálkozhatunk azon, hogy a Közel- és Távols-Kelet történetének

valódi sajátosságai, az európai látószöveget világméretűvé tágító tanulságai homályban maradtak. A muszlim és a keresztény, ill. a muszlim és a buddhista világ története között amolyan „hideg-háborús” határ húzódott. Csak a had- és diplomáciatörténeti vizsgálódások tekintettek át a másik *mundus*ba. Braudel könyvének megjelenéséig rendkívül idegenül hatott, ha valaki azt próbálta bizonygatni, hogy az európai és a muszlim történelem egyes jelenségei sok esetben közös okokra nyúlnak vissza. Pedig az élesszemű utazók, diplomaták vagy rabok mindebből már sok mindent észrevettek.³ Braudel főleg ezeket használta mondandója igazolásához. Szinte a történeti tények párhuzamba állításával nyilvánvalóvá vált, hogy a 16. századi anatóliai népességnövekedés, vagy a századvégi áremelkedés a Mediterráneum egészét ért kihívások következménye. Braudel, könyve megírásának idején, a negyvenes években, csak tapogatózni tudott az oszmán birodalom gazdasági és társadalmi változásainak történetében. Helyzet azonban az elmúlt évtizedekben radikálisan megváltozott. Könyvének átütő sikere következtében a Mediterráneum – így az oszmán birodalom is – a történész világ érdeklődésének középpontjába került, amelynek rendkívül nagy kihatása volt az éledező oszmán gazdaság és társadalomtörténetre.⁴

Mindezek mellett annak is nagy szerepe van az oszmanisztika fejlődésében, hogy egy negyven milliós nép múltjáról van szó, amelynek gazdasági és társadalmi tradíciói, válságai és sikerei nem jelentéktelenek a nemzetközi politikai élet és a világgazdaság szempontjából. Az oszmán birodalom évszázadokig tudott békét teremteni olyan területeken, ahol ma véres háborúk, nemzeti-nemzetiségi viszályok dűlnak. Az is lényeges szempont, hogy a húszas-harmincas évek Törökországában egy olyan modernizálódási folyamat ment végbe, amely azóta is páratlan a muszlim világban. Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy az oszmanisztika a nemzetközi történetírás érdeklődésének előterébe került s ezzel tulajdonképpen az oszmán birodalom is középkori és koraujkori világpolitikai pozícióinak megfelelő értékelést kapott.

Az ötvenes évekig az oszmanisztika inkább nyelvészeti stúdium volt, mint történeti. Az oszmanli egy forrásokban rendkívül gazdag, fontos nyelv volt a számos török nyelv között, amellyel már a 18. század óta behatóan foglalkozott az európai nyelvtudomány. A történeti érdeklődés Európában a 18. századig leginkább abban nyilvánult meg, hogy időnként egyes török történeti munkákat lefordítottak és szép számmal adtak ki útleírásokat és követjelentéseket a Habsburg birodalomban,

Franciaországban, Angliában és Hollandiában.⁵ Megszületett ugyan egy-két *Historia turcarum* (Magyarországon már a 18. században)⁶ mégis az első, modern értelemben vett – ma is időtálló – tudományos munka a Habsburg birodalom konstantinápolyi tudós követének, Joseph Hammer nevéhez fűződik, aki a 19. század húszas éveiben jelentette meg a *Geschichte des osmanischen Reiches* című, tíz kötetes művét. Hammer, mint diplomata, jogi felkészültséggel is rendelkezett. Ennek köszönhetően az oszmán államszerkezet változásai is helyet kaptak főleg had- és diplomáciatörténeti szempontokat maga előtt tartó munkájában.⁷ A magas szintű oszmanisztikai képzésnek ekkor és talán egészen az első világháború végéig a bécsi *Konsulár-Akademie* volt a központja, ahol egyébként Hammer is tanult.

Teljes egészében egyetértünk Andreas Tietze-vel, aki az 1983. évi bécsi ünnepek alkalmából adott áttekintést az oszmanisztika elmúlt ötven évről, hogy a húszas évekig „Az oszmán történelem – miként a Hold Christian Morgenstern szerint – *teljes egészében német tárgy* volt. A kor kiemelkedő tudósai, akik az oszmán diplomatika, epigráfia és a korai időszak történelmének kutatásának alapjait megvetették, azok német nyelvterületen tevékenykedtek, vagy, ha szerencsétlenségükre, kevéssé ismert anyanyelvük (pl. magyar) volt, a műveiket legalább német nyelven írták.”⁸ Nem véletlen, hogy Andreas Tietze éppen a magyart emelte ki. A magyar oszmanisták nemcsak jól ismerték a német munkákat, hanem – gondoljunk pl. Gévay Antal munkásságára⁹ – olyan művekkel is szolgáltak már a múlt században, amelyekből a német oszmanisztika is merített. Sőt, jól tudták a német kollégák azt is, hogy Magyarországon a múlt század utolsó harmadában a turkológia amolyan nemzeti tudománnyá vált. A magyar őstörténet kutatása – amelyről, mint közismert, heves viták dúltak – elképzelhetetlen volt a tudományág magas szintű művelése nélkül. Ez kihatással volt a magyar oszmanisztikára is. Az is elősegítette a magyarországi kutatások fejlődését, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát és az Oszmán Birodalmat az első világháború végéig erős politikai szálak fűzték egymáshoz, s ezek létrejöttében és ápolásában főként a magyar politikusok jártak elől. Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy a budapesti egyetem 1870-ben alapított török tanszéke az elsők közé tartozik a világon.¹⁰ Mint a legtöbb hasonló műhely, a korabeli tudományos életben ez is elsődlegesen nyelvészeti indíttatású volt. Mégis, a századfordulón talán egész Európában ők fordultak leginkább a történeti források felé. Repiczky János, Budenz József, Vámbéry Ármin,

Thury József és a már kimondottan történész Karácson Imre több török forrást lefordítottak magyar nyelvre.¹¹ Thury József és Karácson Imre kresztomátiája, a „Török történetírók” nemcsak Magyarországon hatottak az újdonság erejével, hanem az egész turkológus világban. Napjainkig ható példát szolgáltatott ahhoz, hogy az oszmanisztikára is milyen nagy feladat hárul az egyes kelet-közép-, dél-kelet-, és kelet-európai népek történeti forrásainak feltárásában. Ezt követően Magyarországon az oszmán történelem kutatása fontos része lett a magyar történetírásnak. Ez a kapcsolat egyaránt szolgált előnyökkel és hátrányokkal. A magyar oszmanisztika a hatvanas évekig kizárólag a 15–17. századi magyar–török viszony kérdéseire összpontosította figyelmét. Ez azzal járt, hogy az oszmán történelem fordulópontjainak vizsgálata az érdeklődés horizontján kívülre esett. Ezáltal a magyarországi berendezkedés és a magyar–török viszony alakulásának egyes kérdései is érthetetlenek maradtak. Ezt a hibát az elmúlt évtizedekben a magyarhoz hasonló utat bejárt – esetleg annak mintáján fejlődő – szerb, bosnyák, macedón, bolgár, román és szlovák oszmanisztika sem kerülte ill. kerüli el. Az oszmán történeti források közreadása azonban elképzelhetetlen volt magas szintű paleográfiai ismeretek nélkül. A századforduló óta ez a részdiszciplina hatalmas fejlődésen ment át. Azáltal, hogy 1928-ban a latin ábécét vezették be Törökországban az arab írás helyett, az oszmán paleográfia nemzetközi tudományág lett. Az egyes paleográfiai iskolák között a harmincas évek óta előkelő hely illeti meg Budapestet is. Ez Fekete Lajosnak köszönhető, akinek figyelme az első világháború forгатagában terelődött a török nyelv és történelem felé. Mint levéltáros jól tudta, milyen sok fontos forrást rejtene az oszmán birodalom levéltárai. Az orosz fogságból – ahol évekig volt együtt török hadifoglyokkal – hazatérte után a bécsi egyetemen Friedrich Kráflitz-nél oszmán paleográfiát tanult. Fekete Lajos a harmincas években már nemzetközileg is ismert oszmánli paleográfusnak számított. A gazdaságtörténeti források olvasásához nélkülözhetetlen kézikönyv, a *Siyaquat-Schrift* is az ő első munkája. A török adóösszeírások különleges forrásértékére is ő hívta fel elsőként a figyelmet.¹² Fekete Lajos munkásságával iskolát teremtett a budapesti egyetemen. Tanítványai, Káldy-Nagy Gyula és Hegyi Klára, nemcsak továbbvitték mesterük örökségét, hanem az elmúlt két évtizedben meg is újították a magyar oszmanisztikát. Érdeklődésük horizontját kitágították az oszmán birodalom egészére. A magyarországi török berendezkedés sajátosságainak okaira is ezzel a módszerrel keresték a választ.¹³ Káldy-Nagy Gyula

a hatvanas évek óta az oszmán történelem több fordulópontjának (a kialakulás kérdései, a hadszervezet belső változásai, a Levante-kereskedelem története) okaihoz is fontos adalékkal szolgált.¹⁴

Káldy-Nagy Gyula nemzetközileg is nagyrabecsült munkássága mellett egy új oszmanista iskolát is teremtett. Tanítványai (Horváth Anna, Ivanics Mária, Dávid Géza, Gerelyes Ibolya, Fodor Pál, Zsiga-Kis Andrea, Dorogi Ilona, Ágoston Gábor és e sorok írója) neki köszönhetően nemcsak az oszmán paleográfiával, hanem az oszmán birodalom történetének fordulópontjai körüli vitákkal is megismerkedhettek. Ennek következtében az új nemzedék érzékenyen reagál a nemzetközi oszmanisztikában jelentkező új történeti tendenciákra.¹⁵

Az oszmanisztikának, mint minden tudományágnak, vannak meghatározó jellegű központjai, amelyek kiemelt szerepüket egy-egy kiemelkedő tudósnek, kedvező anyagi lehetőségeknek és sok esetben a hagyományoknak köszönhetik. Sajnos, az elmúlt évtizedekben főként az utóbbiak veszítettek sokat jelentőségükből, mivel ha az első tényező jelen is volt, a második leginkább hiányzott. Ennek következtében az európai egyetemek és kutatóhelyek veszítettek nemzetközi jelentőségükből s egyes kutatók központjai az elmúlt évtizedben egyértelműleg az Egyesült Államokba tevődtek át. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy jelenleg Törökországban vagy sok európai országban ne folya rendkívül fontos – nemzetközileg is nagyra értékelt – munka. Mindenekelőtt természetesen Törökországban, ahol a nemzeti történelemről van szó. Magas színvonalú kutatások folynak a Szovjetunióban,¹⁶ a Német Szövetségi Köztársaságban,¹⁷ Franciaországban,¹⁸ Nagy-Britanniában,¹⁹ Ausztriában,²⁰ Lengyelországban,²¹ Izraelben,²² és a balkáni országok közül Jugoszláviában,²³ Bulgáriában²⁴ és Romániában.²⁵ Új keletű stúdió az oszmanisztika Svédországban, Dániában, Norvégiában,²⁶ Finnországban²⁷ és Japánban.²⁸

A brit, osztrák, lengyel és német oszmanisztika ragaszkodik leginkább a nyelvészeti indíttatású filológiához. Habár a német oszmanisztika rendkívül érzékenyen reagál az egyes történeti kérdések újszerű megvilágítására. A *Südost-Europa Institut* pedig fontos műhelye a Dél-Kelet-Európa történetével – így az oszmanisztikával – foglalkozó kutatásoknak.²⁹ Franciaországban az elmúlt évtizedekben a gazdaság és társadalomtörténeti kutatások kerültek előtérbe, igazodva a francia történetírás egészét ért kihívásokhoz. A szovjet oszmanisztikában a modernkori gazdaságtörténet és a 19. századi modernizáció problémái kerültek a kutatások előtérbe. Jugoszláviában, Bulgáriában és Romániában a nemzeti

történelemre vonatkozó elbeszélő és okleveles források közzététele és fordítása folyik. A szerb és bolgár kutatók figyelme az elmúlt évtizedben hangsúlyozottan a gazdaság-, demográfia- és közigazgatástörténetre terelődött át.

Az oszmán történelem egészének legátfogóbb kutatása természetesen Törökországban folyik. A múlt század végén még gyermekcipőben járó török társadalomtudomány ma már jelentős eredményeket vallhat magáénak. Ebben nagyon nagy szerepe van annak, hogy a húszas-harmincas évek Törökországában nagy gondot fordítottak a magas szintű tudomány és oktatás megteremtésére. Egyes tudományos intézmények felállításánál maga Kemal Atatürk bábáskodott. A történeti kutatások támogatására 1931-ben megalapították a *Türk Tarih Kurumu*-t, a *Török Történeti Társaság*-ot, amelynek napjainkig is rendkívül rangos szerepe van a török és nemzetközi tudományos életben.³⁰ A negyvenes évekre már felnőtt egy olyan új történésgeneráció (Ömer Lutfi Barkan, Ismail Hakkı Uzunçarşılı, Enver Ziya Karal, Cengis Orhonlu, Mustafa Akdağ, Tayyib Gökbilgin, Halil İnalcık), amelynek tagjai a nemzeti múlt ismeretén túl széles európai kitekintéssel rendelkeztek.³¹ Ők voltak azok, akik az oszmán gazdaság- és társadalomtörténet lényeges vonásait feltárták. Fernand Braudel *La Méditerranée* könyve fontos kihívást és ösztönzést jelentett további munkájukhoz s mindezt a történész világ feszült várakozással figyelte. Egy látványos hipotézis elvetése vagy igazolása tőlük függött. Számukra azonban még ennél is többről volt szó. Az oszmán gazdaság- és társadalomtörténetet kellett úgy megírniuk, hogy egyszerre végeztek forrásfeltárást s modellalkotást. Tanulmányaik végkövetkeztetéseiből teljes egészében összeáll egy korszerű és alapos oszmán társadalom- és gazdaságtörténet.

A nagy generáció tagjai közül az elmúlt évtizedben többen meghaltak. Tanítványaik közül – az elmúlt évtized gazdasági és politikai nehézségei miatt – sokan külföldön kerestek munkát. Ez nagy károkat okozott a török oszmanisztikának. A kontinuitás azonban a közép-nemzedék munkájában egyértelműen kimutatható. Ehhez hadd szolgáljon adalékul két önmagáért beszélő példa. Suraiya Faroghi 1984-ben jelentette meg a 16–17. századi oszmán városfejlődésről szóló munkáját, amelyhez egyaránt merített a török gazdaságtörténeti iskola és az *Annales* hagyományaiból.³² A Mediterráneum egészét érintő burszai selyemipar konjunkturális és dekonjunkturális szakaszairól Murat Çizakça adott közre több rendkívül fontos tanulmányt.³³

Az oszmanisztika az elmúlt évtizedekben az Egyesült Államokban fejlődött a legdinamikusabban. Ma közel negyven egyetemen folyik – valamilyen szintű – oszmanisztikai oktatás.³⁴ Az egyes tanszékek és intézetek – egy-két kivételtől eltekintve – az ötvenes-hatvanas években jöttek létre, néhol a török kormány pénzbeli támogatásával. Munkájuk eredményességét döntően meghatározta az, hogy kiváló tudósokat (Halil Inalcik, Halasi-Kun Tibor, Andreas Tietze, Bernard Lewis, stb.) tudtak meghívni Törökországból ill. máshonnet Európából. Ennek következtében a nagy amerikai egyetemek – Harvard, Columbia, Chicago, Berkeley, Indiana, Princeton – olyan oszmanisztikai kutatóközpontokká váltak, hogy egyre számottevőbben határozzák meg az egész tudományág fejlődését. Egyaránt hangsúlyt fektetnek a forráskiadásokra és a történeti feldolgozásokra. Fontos kiadványsorozattá vált az elmúlt másfél évtizedben a Harvard *Sources of Oriental Languages and Literatures* sorozata, amelyet Gönlü Alpay Tekin és Şinasi Tekin szerkesztenek. Halasi-Kun Tibor több évtizedes munkásságának köszönhetően a Columbia a török adóösszeírások feldolgozásának egyik fontos központjává vált. Princeton – Bernard Lewis vezetésével – a 18–19. századi oszmán birodalom kutatásának központja. Az oszmán gazdaságtörténet legfontosabb műhelye Chicago, ahol a szakma *doyenje*, Halil Inalcik dolgozik már majdnem három évtizede. A bloomingtoni Indiana Egyetemen Bayerle Gusztáv irányításával az oszmani krónikákkal és adóösszeírásokkal foglalkoznak behatóan.

Az elmúlt évtizedben az oszmanisztika fontos szerepet kapott az amerikai modernizáció-kutatásokban is. Különleges historiográfiai értékkel bír az a munka, amely az Immanuel Wallerstein vezetése alatt álló Binghamton-i *Braudel Center*-ben folyik. Az Intézet, amely a braudeli és az Annales hagyományok leghívebb ápolójának tekinti magát, kutatási programjában fontos helyet foglal el az oszmán gazdaság és társadalomtörténet is. Természetesen a vizsgálódások szorosan összefüggenek a Wallerstein-i centrum-periféria-külső elötér kutatásával. Az oszmán birodalom a Mediterráneum-i kapcsolatai révén vált perifériává s került be a világgazdaság rendszerébe. A kutatások ennek folyamatát és következményeit helyezik érdeklődésük középpontjába.

A *Braudel-Center* folyóirata, a *Review* az elmúlt majdnem egy évtizedes történetében gyakran adott helyet az efféle indíttatású tanulmányok megjelentetéséhez. Válogatásunk legtöbb cikkét is innét vettük. Gondolatgazdag tanulmányaik, annak ellenére is, hogy bizonyos kérdé-

sekben nem értünk egyet szerzőikkel, rendkívül inspiratívak. Különös nagy érdemük az, hogy lépést tartanak a történelemtől való gondolkodás változásaival. Apró részletkérdésekben is a történelem egészének folyamára keresik a választ.

Huri Islamoğlu és Çağlar Keyder az egyik legnehezebb feladatra is vállalkoztak: áttekintették az oszmán történelem száz évének historiográfiáját.³⁵ Kritikus hangvételű ágendájuk tulajdonképpen egy segéd-eszköz önmaguk és mások számára, hogy az eddigi kutatások milyen kérdésekre keresték a válaszokat s így a történelem melyik szeletét ragadták meg az egy-egy korszakot meghatározó munkák.

Az előbbiekhöz hasonlóan nagyon fontos historiográfiai munka Halil Inalcik tanulmánya „Impact of the Annales School on the Ottoman Studies”, amelyet a *Braudel Center* felkérésére írt.³⁶ Eddig ő fogalmazta meg leghatározottabban Braudel hatalmas szerepét az oszmanisztikai kutatások előtérbe kerülésében. Sőt, nála olvashatjuk egy 1960-ban megjelent tanulmányában azt, hogy Braudel *Meditteráneum* könyve után a történész szakma *expressis verbis* felfedezte az oszmán birodalmat.³⁷ Kétségtelen, hogy Braudel könyve indította el azt a vitát, amely a 16. századi anatóliai népességnövekedés és a század utolsó harmadában jelentkező kelet-mediterráneumi infláció okairól napjainkig is folyik. Halil Inalcik tanulmányában tulajdonképpen ezeket a vitákat elemzi, kiegészítve azt újabb kutatásainak eredményeivel. Dolgozata aligha érthető Ömer Lufti Barkan „The Price of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East” című, 1975-ben megjelent tanulmánya³⁸ nélkül. Életművének jelentős szakaszát tölti ki a török történet kutatása. Barkan a 16. századi növekvő – Itáliába irányuló – török gabonaexportot teszi felelőssé a történetért, mivel a cserében beáramló nagymennyiségű ezüst szétrombolta a korábbi monetáris értékviszonyokat. Ez a hatalmi struktúrát is érzékenyen érintette, mivel az inflációval arányban emelni kellett volna az állami illetményeket, zsoldokat. A szultáni kincstár pénzrontással könnyített helyzetén. Ezzel azonban olyan zsákutcába került, amelyből nem volt egykönnyű kilábalni.

A 16. század óta az oszmán birodalom mind szorosabb kapcsolatba került a világgal. Még annak ellenére is, hogy a birodalom irányítói időnként megtiltották az exportot. A *Meditteráneum* gabonaháztartásában lévő hiányok hívták létre a balkáni és kisázsiai csifltikeket (piacra termelő, magántulajdonban lévő majorságokat). Az itáliai, majd francia selyemgyártás alapanyagát a Bursza környéki termelők biztosították. Mindezek után

azonban nehéz eldönteni azt, hogy ennek a kereskedelemnek a szálai mikor erősödtek, váltak olyan méretűvé, hogy strukturális változásokat hoztak a birodalom életében? Azaz, mikor vált az oszmán birodalom a világszínnyerő exportáló perifériájává.

Immánuel Wallerstein a világméretű munkamegosztás és a világgazdaság igényeinek megfelelő munkaszervezési módok kutatása során találkozott az oszmán birodalommal. Török kollégájával, Reşat Kasaba-val a CNRS egyik párizsi szimpóziumán vállalkozott arra, hogy az oszmán birodalom és a világszínnyerő 18–19. századi történetéről képet adjon.³⁹

Válogatásunk nem törekedhetett és nem is törekedett teljességre. Csupán ízelítőt kívánt adni az oszmán birodalom történetének egyes vetületeiről. A fordításban közölt cikkek azonban az oszmán birodalom hanyatló korszakának történetére vonatkoznak. Annak a válságócának a fő összetevőiről kaphat belőlük képet az olvasó, amelyek nélkül érthetetlenek a 19. századi ill. az első világháború előtti oszmán birodalom modernizációjára tett kísérletek kudarcai.

Jegyzetek

1. *Stoianovich, Traian*: French Historical Method: The Annales Paradigm. Ithaca, 1972; *Hexter, J.H.*: Fernand Braudel and the Monde Braudélien. Journal of Modern History, (44), 1972. *Kinser, Samuel*: Annaliste Paradigm? The Geohistorical Structuralism of Fernand Braudel. American Historical Review (86) 1981, 1, 63–105. *Makkai, László*: Ars Historica. On Braudel. Review (6) 1983, 4, 435–453. A Binghamtoni *Braudel Center* alakuló ülését 1977-ben az Annales iskola társadalomtudományokra gyakorolt hatásának szentelte. Az előadások és hozzászólások szövegei, amelyekben több helyütt is elemezték a *braudeli* életművet, a Review 1978. évi 3–4. számában jelentek meg.
2. *Orientalism and History*. Edited by *Denis Sinor*. Second Edition, Bloomington, 1970, 16. *Simon, Róbert*: A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege. Értekezések a történeti tudományok köréből. Szerk. *Spira György* és *Szűcs Jenő*. Új sorozat, 75. Bp. 10.
3. Mindezekről egyelőre még nem készült részletes összefoglaló bibliográfia a 16. századot kivéve. Erre a korra vonatkozó *turcica* irodalmat *Göllner, Carl* gyűjtötte össze. Háromkötetes munkájából jól látszik, milyen – eddig még nagyrészt feldolgozatlan – hatalmas anyaggal van dolgunk. *Göllner, Carl*: Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts. I. (1501–1550) Bucuresti–Berlin, 1968. Die Türkenfrage in der Meinung Europas in XVI. Jahrhundert. Bucuresti–Baden/Baden, 1978.) A magyar *turcica* irodalom forrásértékéről: *Bayerle, Gúsztv.*: Hungarian Narrative Sources of Ottoman History. Archivum Ottomanicum (IX) 1984, 5–26.

4. *Inalcik, Halil*: Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings. Review (I) 1978, 3–4, 70.
5. Ld. 3. számú jegyzet!
6. *Schmitt, Nicolaus*: Imperatores Ottomanici a capta Constantinopoli, cum epitome principum Turcarum. 1–2. Tom. Tyrnaviae 1760. Az első magyar nyelvű oszmán birodalomtörténet *Decsy, Sámuel*: Osmanografia, az az: A 'Török Birodalom' Természeti, erköltsi, egy-házi, polgári 's hadi állapottyának, és a 'Magyar Királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak summás leírása. Bétsben I–II. 1788, III. 1789.
7. Hammer munkájának historiográfiai értékéről: *Kreiser, Klaus*: Clío's Poor Relation: Betrachtungen zur osmanischen Historiographie von Hammer-Purgstall bis Stanford Shaw. Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789: Konflikt, Entspannung und Austausch. Herausgegeben von Gernot Heiss und Grete Klingenstein. Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit. Band 10. Wien, 1983, 24–43.
8. *Tietze, Andreas*: Mit dem Leben Gewachsen. Zur osmanischen Geschichtsschreibung in den letzten fünfzig Jahren. u.o. 15.
9. Ld. Gévay Antal emlékezete. Magyar Tudományos Akadémia Évkönyve, (VIII), 1860.
10. *Kakuk, Suzanne*: Cent ans d'enseignement de philologie turque a l'Université de Budapest. Studia Turcica. Edited L. Ligeti. Bp. 1971. 7–27.
11. *Repiczky, János*: A zentai ütközet török források után. Új Magyar Múzeum, 1851–52. *Budenz, József*: Szülejmán naplója az 1529.-iki bécsi hadjáratról. Magyar Történelmi Tár (13), 1868, 179–212. *Vámbéry, Armin*: Szolimán szultánnak a mohácsi ütközetnél nyert győzelmét hirdető levele. Hazánk, 1859. U.ő. Kanizsa. 1600–1601. (Tirjaki Haszán pasa gazavátnáméjének kivonatos fordítása.) Századok, (21) 1887, 716–726, 798–826. Török történetírók. Fordította és jegyzetekkel kísérte *Tury József*. Bp. I. (1389–1521) 1893; II. (1521–1566) 1896; III. Fordította és jegyzetekkel kísérte *Karácson Imre*. Sajtó alá rendezte *Szekfü Gyula*. Bp. 1916. A Rákóczi-emigráció török okmányai 1717–1803. A konstantinápolyi levéltárból összegyűjtötte és fordította *Karácson Imre*. Az előszót írta *Thallóczy Lajos*. Bp. 1911. Török–magyar oklevéltár 1533–1789. A konstantinápolyi levéltárakban gyűjtötte és magyarra fordította *Karácson Imre*. Szerkesztették *Thallóczy Lajos, Krccmárik János, Szekfü Gyula*. Bp. 1914. Evlia Cselebi török viláगतató magyarországi utazásai. Fordította és jegyzetekkel kísérte *Karácson Imre*. Bp. I. (1660–64). 1904; II. (1664–66). 1908, 1985².
12. Fekete Lajos munkásságáról: *Káldy-Nagy, Gyula*: Lajos Fekete (1891–1969). Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae (20) 1970, 3–4, 407–410. *Hegyi, Klára*: Fekete Lajos (1891–1969) Levéltári Közlemények (41) 1970, 387–388. *Bayerle, Gustav*: Lajos Fekete. Archivum Ottomanicum (I), 1969, 303–316.
13. *Káldy-Nagy, Gyula*: Bevölkerungstatistischer Quellenwert der Ğizye-Defter und der Tahrir-Defter. Acta Orientalia Hungarica, (11) 1960, 259–269. U.ő. The cash book of the Ottoman treasury in Buda in the years 1558–1560. Acta Orientalia Hungarica (15) 1962. 173–182. U.ő. Magyarországi török adó-

- összeírások. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 52. Szerkeszti *Varga János*. Bp. 1970. *U.ő.* Macht und Immobiliärvermögen eines türkischen Beglerbegs im 16. Jahrhundert. Acta Orientalia Hungarica (25) 1972, 441–450. *U.ő.* Suleimans Angriff auf Europa. Acta Orientalia Hungarica, (28), 1974, 163–212. *U.ő.* Szulejmán. Bp. 1974. *Hegyi, Klára*: The Terminology of the Ottoman-Turkish judicial documents on the basis of the sources from Hungary. Acta Orientalia Hungarica, (18), 1965, 192–203. *U.ő.* Le condominium hungaro-ottoman dans les eyalets hongrois. Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes. III. Sofia 1969, 593–603. *U.ő.* Egy világbirodalom végvidékén. Bp. 1976. *U.ő.* Török közigazgatás és jogszolgáltatás – magyar városi autonómia. Történelmi Szemle (28) 1985. 2., 227–257.; valamint a Magyarország története III. kötetének (főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál, szerkesztő: R. Várkonyi Ágnes), Bp. 1985. megfelelő fejezetei. *Káldy-Nagy Gyula és Hegyi Klára* munkásságának historiográfiái értékeléséről: *Vardy, Steven Bela*: Clio's Art in Hungary and in Hungarian-America. East European Monographs. New York, 1985, 154–160.
14. *Káldy-Nagy, Gyula*: The Holy War (Jihad) in the First Centuries of the Ottoman Empire. Harvard Ukrainian Studies (3–4), 1980, 467–473. *U.ő.* The First Centuries of the Ottoman Military Organization. Acta Orientalia Hungarica, (31), 1977, 147–183. *U.ő.* Names of Merchandises in the Mediterranean Turkish Customs Register. Acta Orientalia Hungarica, (18), 1965, 299–304. *U.ő.* Adatok a levantei kereskedelem 17. század eleji történetéhez. Századok, (101), 1967, 1–2, 138–147.
 15. Az elmúlt évtizedek magyar oszmanisztikai irodalmáról *Káldy-Nagy, Gyula*: Bibliographie des travaux turcologiques en Hongrie. Turcica. Revue d'Études Turques (14), 1981, 198–205.
 16. *Petrosyan, Yu. A.*: History and history of culture in the Ottoman Empire in the New Age: Studies Made in the USSR, 1960–80. International Journal of Turkish Studies, (3), 1984–1985, 1, 139–144.
 17. *Fleming, Barbara*: Neuere wissenschaftliche Arbeiten und Forschungsvorhaben zur Sprache, Geschichte und Kultur der Vorosmanischen und osmanischen Türkei in der Bundesrepublik Deutschland seit 1968. Turcica. Revue d'Études Turques, (5), 1975, 131–147. *Kornrumpf, Hans-Jürgen*: Die türkischen Studien in der Bundesrepublik Deutschland. Bulgarian Historical Review, (11), 1984, 3, 109–112.
 18. *B(acqué)-G(rammot), J(ean)-L(ouis)*: Bibliographie des travaux turcologiques francais. Turcica, Revue d'Études Turques, (7), 1975, 264–303.
 19. *Skilitter, Susan*: British Centres of Turkish Studies. Turcica. Revue d'Études Turques, (5), 1975, 148–153. *U.ő.* List of Works Towards a Bibliography of Current British Turcological Studies. u.o. (9) 1977, 252–263.
 20. *Suppan, Arnold*: Historische Südosteuropa-Forschung in Österreich Kontinuitäten und neue Tendenzen. Symposium des Südosteuropa-Arbeitskreisen der Deutschen Forschungsgemeinschaft „Südostforschung in der Bundesrepublik Deutschland und in Österreich“. Herausgegeben von *Grothusen, Klaus-Detlev*. Boppard 1979, 125–145.

21. *Landau, Jacob M.*: Bibliographie de travaux turcologiques parus en Israël. *Turcica. Revue d'Études Turques*, (9-10), 1978, 196-219.
22. *Abrahamovicz, Zygmunt*: Turcology in Poland: Achievements and Some Problems for Future Development. *International Journal of Turkish Studies*, (3), 1984-85, 1, 123-138.
23. *Popovic, Alexandre*: Étude de l'Empire Ottoman et l'orientalisme dans les pays balkaniques. Essai d'un répertoire bio-bibliographique et analytique de l'orientalisme yougoslave. *Turcica. Revue d'Études Turques*, (5), 1975, 154-159. *Samic, Jasna*: Bibliographie des travaux turcologiques yougoslaves. u.o. (16) 1984, 211-277.
24. *Cvetkova, Bistra*: Bibliographie des travaux turcologiques en Bulgarie. *Turcica. Revue d'Études Turques*, (11), 1979, 219-253.
25. *Göllner, Carl*: Der Beitrag rumänischer turkologischer Forschungen zur besseren Kenntnis des Osmanischen Reiches. *Revue des Études Sud-Est Européennes*, (19), 1981, 2, 283-288.
26. A dán, norvég és svéd turkológiáról: *Brendemoen, Brent-Johanson, Lars*: Bibliography of Current Scandinavian Turcological Studies. *Turcica. Revue d'Études Turques*, (11), 1979, 254-264.
27. *Halén, Harry*: Bibliography of Current Finnish Turcological Studies. *Turcica. Revue d'Études Turques*, (12), 1980, 187-191.
28. *Hamada, Masomi*: Bibliographie de travaux turcologiques japonais. *Turcica. Revue d'Études Turques*, (10), 1978, 220-235.
29. *Nehring, Karl*: Südost-Institut München, die abteilung Geschichte. Südosteuropa Mitteilungen, (23), 1983, 1, 63-66.
30. *Tietze, Andreas*, 16-17.
31. *Inalcik, Halil*: Impact of the Annales School on Ottoman Studies, 69-70.
32. *Faroghi, Suraiya*: Towns and townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, crafts and food production in an urban setting, 1520-1650. Cambridge, 1984.
33. *Çizakça, Murat*: A Short History of the Bursa Silk Industry (1500-1900), *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, (13), 1980, 1-2, 142-152. *U.Ö.* Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline 1550-1650. *The Journal of Economic History*, (40), 1980, 3, 533-550.
34. *Soysal, Ismail-Eren, Mihin*: Türk İncelemeleri yapan kuruluşlar. (Kilavuz). Ankara 1977, 60-89.
35. *İslamoğlu, Huri-Keyder, Çağlar*: Agenda for Ottoman History. *Review*, (1), 1977, 1, 31-55.
36. Ld. 4. sz. jegyzet.
37. *Inalcik, Halil*: Bursa and the Commerce of Levant. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, (3), 1960, 2, 131-132.
38. *Barkan, Ömer Lütfi*: The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East. *International Journal of Middle East Studies*, (6), 1975, 3-28.
39. *Wallerstein, Immanuel-Kasaba, Reşat*: Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750-1839. *Économies et sociétés dans l'Empire ottoman (fin du XVIIIe. début du XXe siècle)*. Ed.: *Jean-Louis Bacqué-Grammont - Paul Dumont*. Paris, 1983, 335-354.

HALIL INALCIK

**AZ ANNALES ISKOLA HATÁSA AZ OSZMANISZTIKÁRA – ÚJ
MEGÁLLAPÍTÁSOK**

*(Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings.
Review (I) 1978, 3–4, 69–96.)*

„A történetírás egyik hatalmas problémája, a bizonytalanság ijesztő tere: az oszmán birodalom”. F. Braudel: *The Mediterranean*, I. 13.

A késő 19. századi társadalmi gondolkodás, különösképpen a pozitívizmus, erős hatással volt a Párizsban élő Ifjú Törökök gondolkodására, akik olyan intellektuális alapot kerestek, amely kiindulást jelenthetne az oszmán birodalom megreformálásához.¹ Ziya Gökalp², – az Isztambuli Egyetem (1915) szociológiai tanszékének első irányítója, s Emile Durkheim tehetséges követője – volt az, aki szellemi fejlődésében egyértelműen elkötelezte magát e csoport mellett. A francia szociológia terjedő hatása tovább erősödött Gökalp tanítványa, Mehmed Fuad Köprülü³ idejében, aki Törökországban a modern turkológia megalapítója volt. A Török Köztársaság kezdeti éveinek hevesen nacionalista időszakában Köprülü kutatása a török nemzet kulturális gyökereire irányult. 1930 után módszertanában és fogalomalkotásának formájában egyre nyilvánvalóbbá válik Lucien Febvre, valamint az Annales tevékenységének hatása. 1931-ben adta ki az első, török jog- és gazdaságtörténetről szóló tudományos folyóiratot, a *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*-t. Ugyanekkor több fiatal tudós tanult nála, köztük: Abdülbaki Gölpınarlı, Osman Turan, Mehmet Altay Köymen, Faruk Sümer és Mustafa Akdağ. Mint tanítványainak egyike, rendkívül hálás vagyok Köprülünek, amiért az alkotmány-, társadalom-, és gazdaságtörténet felé irányított.

Durkheim szociológiája legbensőbbben összekapcsolódott a reformra és társadalmi változásokra törekvő mozgalmakkal, s így már a köztársasági korszak elején uralkodó befolyásra tett szert a társadalmi és történeti kutatásokban; mégis a 2. világháború utánig nem történt nagy előrelépés az oszmán társadalom és gazdaságtörténet tanulmányozásában. Az ezt követő fejlődés az akkori társadalmi, gazdasági problémák iránti érdeklődés nagy fellendülésének sokat köszönhetett, melyet még az a tény is

elősegített, hogy a levéltári anyagok a kutatás számára ekkor lettek elérhetőek. Nem pusztán véletlen egybeesés ez, hogy Ömer Lutfi Barkan kezdeti kutatásai – melyek a különféle balkáni államok⁴ földreformjával foglalkoztak, kiemelve azok oszmán háttérét – abban az időpontban jelentkeztek, mikor a messzeható társadalmi következménnyel járó földreform-tervezet a török parlamentben éppen megvitatás alatt állt. Barkannek köszönhetjük a háború után – aki a Strasbourgi Egyetemen végzett, s Fuad Köprülü munkatársa volt – a birodalom demográfiai-, társadalmi- és gazdaságtörténetéről szóló (mind kizárólagosan levéltári forrásokon alapuló) legeredetibb munkákat.

Az elmúlt 30 év folyamán hatalmas fejlődés történt a birodalom társadalomgazdasági fejlődésének kutatásában, mind Törökországban, mind azon kívül. Ferdinand Braudel *La Méditerranée*-jének⁵ megjelenése, melyben pontosan meghatározta a vitapontokat, és nagyhorderejű kérdésekre tett közé feltevéseket, a korszak legnagyobb mérföldkővet jelentette. Braudel munkájában – nemcsak az oszmanisztikában, de az általános vett történetírásban is – szerintem az egyik legfontosabb, hogy újra felfedezte az oszmán birodalom történelmi helyét. Korábban ez nem volt más, mint betolakodó, az európai események normális menetének állandó megzavarója. Áttekintve az eseményeket és a hosszútávú jelentőséggel bíró fejlődést, Braudel erőtadóan demonstrálta számos előítélettel szemben, hogy az oszmán birodalom a Mediterráneum világának integrális része volt, s részt vett annak általános fejlődésében. Rámutatott, hogy a Mediterráneum 16. századi története nem érhető pontosan az oszmán birodalom jelentőségének ismerete nélkül, mely utóbbinak fővárosa Európa legnagyobb városa volt, melynek kereskedelme versenyzett a növekedő atlanti gazdasággal, s melynek katonai vállalkozásai olyan, addig példa nélküli eseményre adtak okot, mint Lepanto. Ha pontosan illusztráljuk az Annales iskola, vagy pontosabban Braudel hatását az oszmanisztikára az elmúlt két évtizedben, úgy gondolom, a legjobb lesz néhány olyan, a *La Méditerranée*-ban felmerült jellegzetes pontot megvitatni, melyek nézetem szerint új irányt adtak ezeken a kutatási területeken. E tanulmányban az új kutatásokat szándékozom áttekinteni, valamint a népességnövekedés kérdéséhez kapcsolódó megjegyzéseimet, illetve annak a gazdasággal való kapcsolatainak problémáját és az oszmán termelés ezzel kapcsolatos témáit, az Európával folytatott kereskedelmet, valamint annak monetáris kihatását az oszmán birodalomra.

1. Az oszmán demográfia kérdései

(„*Le nombre partage, organise le monde*” Braudel: *Civilisation matérielle et capitalisme*, 68.)

Az oszmán állam megalakulásával kapcsolatos népesedési kérdések

Ömer Lutfi Barkan kétségtelenül az oszmán demográfia úttörő kutatója. Széles kitekintésű, még befejezetlen kutatásainak eredménye rövid cikkek formájában jelent meg.⁶ Ezek csak a *La Méditerranée* első kiadása után lettek Braudel számára elérhetővé, de a 2. kiadás előkészítésekor már fel tudta őket használni.⁷

Barkan tanulmányai az oszmán demográfiatörténet széles skálájával foglalkoznak, kezdve a dervis-rendek (zaviye) szerepével a török népesség határvidékén történő expanziójában és megtelepedésében az oszmán állam megalakulásának idején, mely témára ezt követően Fuad Köprülü kutatásai összepontosítottak figyelmet.⁸ Főleg R. Busch-Zanter e témára irányuló összefoglalója alapján Braudel kijelentette: „Az oszmánok sikere közvetlen kapcsolatban áll a vándorlások hullámaival, azzal a csendes vándorlással, amely Turkesztán népét nyugat felé vezette... valamint a muszlim szerzetesrendek rendkívüli propagandájával.”⁹ A határvidéken lévő népességnomás – melyet a kortárs bizánci források is észrevettek¹⁰ – e változásban alapvető jelenségnek tűnik. Ez volt az eredménye e területeken a mozgékony türkmén törzsek koncentrációjának, akiket a 13. század második felében a mongolok továbbszorítottak és akiket vonzott a „hitetlen” földekre vezetett sikeres betörésekből származó hadizsákmány. Ez a masszív népességmozgás ezen a vidéken a letelepülő népesség és az elégedetlen politikai vezetők végnélküli áradatát hozta magával, s végeredményében a Kizilirmak (Halys) folyótól nyugatra eső Kis-Ázsiát új Törökországgá tette.

1330 felé az Al-Umar-i források¹¹ úgy becsülték, hogy az ekkor megalapított 16 türkmén fejedelemség több mint negyed millió lovast tudott mozgósítani. Ez az adat nyilvánvalóan túlzó. Mégis azt mondhatjuk, hogy az Al-Umar-i adatok durva becslést adnak a határvidéken élő törzsek fegyverképes, felnőtt férfi népességéről. Hasonlítsuk ezt össze Ibn Szaid¹² (meghalt 1274, vagy 1286) adataival, mely szerint Menthesé-ben, a határ délnyugati részén 200 ezer, Paphlagoniában 100 ezer, a terület

közepén pedig 30 ezer sátor állt. A szomszédos bizánci területek elleni támadás szinte elkerülhetetlenné vált a régebbi szeldzsuk-bizánci határvidéken megjelenő új törökség népszerűség-feszültségével, valamint a Nyugat-Anatóliában megjelent, s felkarolt „Szent Háború” ideológiájával. A nyugat felé tartó török expanzió a következő lépésekben történt:

1. A türkmén nomádok transzhumáló mozgásai a bizánci tengerparti síkságok felé.

2. Főleg törzsi származású gázi vezetők irányításával kis portyázó csapatok szervezése abból a célból, hogy zsákmányszerző rajtaütéseket folytassanak vagy zsoldosként keressenek foglalkozást.

3. Sikeres vezetők fellépése, akik klientúrájuk alatt képesek hódítás céljára összefogni a helyi főnököket, majd a meghódított földön megalapítják a türkmén fejedelemségeket.

De mindezek mögött fő tényezőnek a népességnomás tűnik, melynek kedvezett mind a belső Kis-Ázsiából való folyamatos beköltözés, mind a főleg határvidéken meglehetősen primitív gazdaság rugalmatlansága; azé a gazdaságé, mely főleg állattenyésztésre, erdőgazdaságra, szőnyegszövésre és rabszolgakereskedelemre épült.¹³ A Barkan által publikált¹⁴ korai oszmán felmérések adatait összehasonlítva az oszmán krónikák leírásaival,¹⁵ a következő tényeket állapíthatjuk meg:

1. A különféle közkedvelt türkmén dervis-felekezetek a késő 13–14. században úttörők voltak a határvidék betelepítésében. Ezek a dervisek vezették és szervezték meg ténylegesen a letelepülő folyamat első fázisát úgy, hogy rendjeikkel egyfajta szervezeti keretet nyújtottak, így rendezvénnyel a telepek és a türkmén fejedelemségek alapítóinak kapcsolatát. Az újonnan jövők, akik főleg a hátszorból kényszerűen távozott fiatal parasztok voltak, csatlakoztak a szerzetesrendek tagjaihoz és dervissé lettek – a rendházat körülvevő földet pedig feltörték és megművelték. Mivel a gázik állandó betörései miatt a keresztény lakosság elmenekült a határvidékről, nagykiterjedésű területek váltak elérhetővé letelepedés és megművelés céljára. Dervisek és dervisnek álcázott telepések hatoltak be mélyen a félig elhagyott bizánci területekre, megalapították egyszerű rendházaikat, s hamarosan vonzásteret jelentettek a további betelepülésre, valamint megalkották a későbbi török falu magját. A 16. század második felében a létfenntartást kereső szegény vidéki fiatalok a tartományi városokban vallási egyesületekbe ezrével gyűltek össze. Ezek a *softa*-k vagy *suhte*-k összehasonlítva a korai idők derviseivel, megegyeznek eredetükben, motivációjukban, valamint abban, hogy a vallási szervezetet

társadalmi és gazdasági célokra használták fel. A 16. századi jelenségekkel összevetve az az alapvető különbség, hogy a népességtöbblet akkor a vidékről már nem tud a határvidék felé irányulni, hanem arra kényszerül, hogy a városi centrumok felé fordítsa meglehetősen romboló támadását.

2. A türkmén fejedelemségek alapítói azt tartották a legjobb politikának, ha megvédik és jogi megerősítést adnak ezen szerzetesrendeknek, nekik adományozzák a föld tulajdonjogát és a kegyes alapítványok státusát. A szerzetesrend-telepek előőrs szerepét töltötték be nemcsak a telepések, de a gázik és katonai vezetők számára is, akik a keresztény területekre irányuló betöréseikkor gyakran érintették a vad és lakatlan országot. Az utasoknak és telepéseknek való szolgálatot nyomatékosan megkívánta a gázi „úr” által adományozott irat, mintegy az alapítványért cserébe járó kötelezettségként. Ezáltal a közösség az államon belül állandó törvényes státust kapott. Ezen intézmények helyzetének jelentőségét abból is lemérhetjük, hogy milyen különlegesen nagyszámú efféle szerzetesrend létezett vidéken, az első oszmán szultánok idejében.

22 vagy 35 millió az oszmán birodalom népessége

Újabbkeletű írásaiban Braudel¹⁶ előnyben részesíti azt a gondolatot, hogy a 16. században a népesség egyetemesen növekedett; egy úgynevezett biológiai forradalom történt. Ugyanakkor a Mediterráneum világának egészében Braudel szerint a növekedési arány 100 %-os; 30 vagy 35 millióról 60–70 millióra. Határozottan gyors növekedés volt az 1500–1550-es és az 1560–1580-as időszakokban a tenger nyugati felén. Az emelkedés – állítja – „a legfontosabb tényező a minket érdeklő forradalmakban; sokkal lényegesebb, mint a török hódítás, Amerika felfedezése és gyarmatosítása, vagy a spanyol birodalmi elhivatottság.”¹⁷ Braudel az oszmán birodalom 1600 körüli népességét 22–26 millióra becsüli, a térség szerinti következő lebontás szerint:¹⁸

Európai Törökország:	8 millió
Ázsiai Törökország:	8 millió
Egyiptom:	2–3 millió
Tunisz és Algéria:	2–3 millió

A Barkan által¹⁹ az 1500-as évekre javasolt adatok alapján (12–13

millió csak Kis-Ázsiában és a Balkánon) ez a 70–80 éves időszakra kb. 33 %-os emelkedést jelent. Barkan szerint az emelkedés aránya a városokban volt a legmagasabb, elérte a 83,6 %-ot.²⁰ Barkan 12–13 milliós becslése a kora 16. századra, a háztartások (hane) totál-számán alapul, mely adatot az I. Szulejmán uralkodása alatt az 1520–1530-as években készített általános adójegyzékekből és népességösszeírásokból vett számba.²¹ A földrajzi megoszlás a következő:

	<i>Háztartások</i>
Kis-Ázsia (a modern ázsiai Törökország, beleértve Bajburt, Kemah, Malatia keleti tartományait)	872 610 ²²
Arab tartományok (Szíria és Palesztina)	131 843
Rumélia (a Dunától és a Szávától délre eső balkáni terület)	1 040 457
Összesen	2 044 900

Ezek a jegyzékek az adózó népesség mellett magukban foglalják az olyan adómentes rétegeket is, mint a tartományok katonasága, a tisztviselők, a nyugalomba helyezettek – de nem szólnak a házirabszolgákról, a kormányzói kíséretről, a szultáni palota szolgáliról, az állandó hadseregről és a rabszolgákról. Barkan a háztartásokra ötös szorzószámot alkalmaz, és 1 milliót számít a jegyzékből kihagyottakra. Hozzáadva az 1530–1600 között meghódított területek lakosságát, és feltételezve, hogy ugyanebben a korszakban a népességnövekedés 60 %-os, Barkan a század fordulójára az egész birodalomra 30–35 milliós adatot javasol. Braudel ezt „optimista vélemény”-nek tartja, s a saját 22–26 milliós becslésénél marad.

Egy 1970-ben kiadott tanulmányában Barkan²³ a következő népességadatokat közli, melyek az 1570–1580-as időszak jegyzékeinek kutatási eredményein alapulnak.

Kis-Ázsia (mai Törökország, beleértve a keleti tartományokat)	1 360 474
Arab tartományok (Szíria és Palesztina 1570–1590-ben)	283 551
Irak (Bagdad és Baszra tartományok)	88 297
Összesen (balkáni adatok nélkül)	1 732 322

Mint előző tanulmányában, Barkan 59,9 %-os népességnövekedési arányt talált az 1520–1580-as időszakra. Braudel nézete szerint²⁴ a növekedés ilyen aránya „indokoltnak látszik”. Mégis a 60 %-os természetes növekedési arány egy 12 milliós népességben 7,2 milliós többletet hozna, s így 1580-ra a lakosság számát 19 millióra emelné. Még ha ehhez hozzá is számítjuk az új hódítások és bekebelezések népességét az 1530–1600-as korszakban, (Északkelet Kis-Ázsia, Grúzia, Észak Azerbajdzsán, Irak, Észak-Afrika, Temesvár és Ciprus) nem világos, hogyan kaphatnánk meg a 30 milliós számot. Barkan egyik legérdekesebb új megállapítása Kis-Ázsia társadalmi szerkezetére vonatkozik.²⁵

	Háztartások		növekedés százaléká- ban	egész népesség százalékában, 1580
	1520–1530	1570–1580		
letelepült muszlimok:	640 193	1 025 487	60	75,4
nomád muszlimok:	160 564	220 217	38	16,2
keresztények:	71 577	114 498	60	8,4

1580-ban Kis-Ázsia népességének még mindig jelentős részét alkották pusztán pásztorkodó nomádok. De ennek a lakosságnak a növekedési aránya a más szektorban szereplőkénél csak fele volt, mely tény egyértelműen a megtelepedésnek köszönhető. A keresztény lakosság növekedési rátája követi az általános oszmán növekedési arány irányvonalát. Ettől eltérő növekedési arány figyelhető meg az önálló régiókban,²⁶ valamint a nagyvárosokban, főleg a beköltözések eredményeképpen.

Az oszmán korszaknak a Balkánra vonatkozó demográfiai kutatásai jelentősen megszorodtak az oszmán levéltári adatokon alapuló újabbkeletű tanulmányokban. Todorov és Barkan²⁷ az oszmán fejadó-jegyzékekről való publikációjukban szilárd alapot adtak ahhoz, hogy az 1488–1492-es időszakban a balkáni nem muszlim lakosságot vizsgálni tudjunk. Fejadó köteles nem muszlim lakosság Ruméliában²⁸ (A Balkán a Dunától és Szávától dőle, beleértve Isztambult):

Év	Háztartás (hane)
1488	625 729
1489	665 846
1490	696 661

A hane-k számának hároméves periódusban való növekedése inkább tulajdonítható a jegyzékkészítő módszerek javulásának, mint a természetes emelkedésnek. A balkáni pásztorokó nomádok, az iflak-ok [vlachok] a fenti számokban bennefoglaltatnak; 19 079, 34 092 és 34 970 volt számuk 1488-ban, 1489-ben illetőleg 1490-ben.

A fejadóból származó bevételek összege az 1520-as években jelentős növekedést mutat, amit úgy is magyarázhatunk, mint a népesség természetes növekedésének ismertetőjegyét.

A nem muszlim lakosságtól származó fejadó-bevétel Ruméliában és Anatóliában²⁹:

Év	
1488	32,4 millió akcse
1524	36,4 millió akcse
1527	42,2 millió akcse

Barkan az 1520–1535 közötti időszakra a Balkán egész lakosságára a következő adatokat adja (beleértve Isztambult is)³⁰:

muszlimok:	194 958 háztartás
keresztények:	862 707 háztartás
zsidók:	4 134 háztartás
összesen	1 061 799

1490–1535 között a 25 %-os növekedési rátát részben indokolhatjuk természetes gyarapodással. Az ilyen méretű növekedés az adóki-váltások csökkentésével és a még alaposabb felmérésvégzéssel önmagában nem magyarázható.

Városi népesség

Braudel *La Méditerranée*-jében³¹ kiemeli, hogy a 16. századi városi népesség általánosan és kitartóan növekedett mind a keresztény nyugaton, mind pedig az iszlám keleten. Később megfigyelte, hogy a városok minden kategóriája osztozott ebben a trendben, sőt a városi lakosság gyorsabban emelkedett, mint a vidéki. A következő évszázadban ez az irány megfordult. Barkan az e témában folytatott kutatásainak előzetes eredményeit kiadva igazolja Braudel oszmán város-centrumokra vonatkozó megfigyeléseinek³² helyes voltát. Kihagyva olyan kivételes eseteket, mint Aleppó és Bursza, a legfontosabb városok lakossága átlagban kb. 90 %-kal növekedett. Barkan jegyzékeinek³³ összehasonlításából világossá válik, hogy a kora 16. században a Balkánon néhány városban muszlim többséggel bíró lakosság, míg a környező vidéki területeken a többség keresztény volt.

	háztartások			
	vidék		városokban	
	muszlim	keresztény	muszlim	keresztény
Szarajevó	16 935	19 619	1 024	–
Trikkala	12 347	57 671	301	343
Nikápoly	9 122	31 891	468	775
Szófia	1 569	24 341	471	238

Az oszmánok városépítők voltak. A terület legfontosabb városai eredetileg a határzóna katonai vezetőinek székhelyei voltak, melyek aztán gyorsan, viszonylag zsúfolt kereskedelmi központokká fejlődtek, olyan tipikus oszmán intézményekkel, mint a bedesztanak, karavánszerájok, bazárok, melyek mind kegyes alapítványok voltak. (A bedesztan-ok, az oszmán városok gazdasági központjai, csak a legfőbb kereskedelmi útvonalakon elhelyezkedő városokban léteztek.)³⁴ Ezen városok közül soknak a lakossága nagyobbrészt muszlim kézművesekből állt. A Balkán városai az oszmán uralom és kultúra igazi centrumai voltak, s a mai balkáni városhálózat ténylegesen az oszmán birodalomra vezethető vissza.³⁶

Ronald Jennings Közép- és Kelet-Kisázsiaiban 5 kiválasztott 16. századi város népességének változásait vizsgálta – mely módszertani szempontból különös fontossággal bír.³⁷ Végkövetkeztetési a következőképpen foglalhatók össze:

Jennings cikke alapján négy anatóliai város lakosság-gyarapodása

város	1500–23	1523–50 (százalékban)	1550–85	1523–85	1585 (fel- nőtt férfi)
Kajszeri	3	49	134	249	8 251
Karaman	–	–	–	195	2 048
Amaszia	–	–	–	67	3 326
Trabzon	–	11	29	44	2 122

Jennings hangsúlyozza, hogy Kajszeri és Karaman „Braudel feltételezéseit meghaladó, nagy arányban növekedett.” A növekedés aránya városonként más és más, a helyi körülmények és az általános politikai feltételek eredményeképpen – de ahogy Jennings is mondja, mind sokat köszönhetnek a 16. századi Pax Ottomanica-nak.

Kajszeri látványos gyarapodása úgy tűnik különösen kedvező lehetőségeiből származott: gazdag mezőgazdasági háttérrel, élénk helyi iparból és talán ami a legmértvadászabb, az észak-déli és kelet-nyugat anatóliai útvonalak találkozásánál helyezkedett el. A korszakban még jelentős számú beköltözőt is befogadott.³⁸

Az oszmán uralom alatti balkáni városok, s azok lakosságának kutatása – főleg annak a két konferenciának köszönhetően, melyet a Délkelet-Európai Kutatási Szervezet rendezett 1969-ben (Moszkvában) és 1973-ban (Isztambulban)³⁹ – az elmúlt időszakban egyre intenzívebb lett. Itt különösen említést érdemel Nikolaj Todorov fontos monográfiája a balkáni városról, melyben nagy hangsúlyt fektet a demográfiára és a társadalmi szerkezetre.⁴⁰

Ami az adatokat és számításokat bizonytalanná, sőt merő feltételezéssé teszi, az az, hogy az oszmán irattárak összeírásait nem statisztikai célból készítették, hanem egyszerűen adózási, majd a 19. században katonai célokból. Ahhoz, hogy eldönthessük, használhatóak-e statisztikai célokra, és ha igen, hogy a demográfiai adatokat ellenőrizhessük és értelmezhessük, szakértő tudásra van szükségünk a jegyzékkészítés módszeréről, valamint a különleges oszmán jogról, mely meghatározta egy-egy adófajta arányát, illetékességét és begyűjtésének módját. Még mindig vita tárgya az oszmán hane (háztartás), vagy az avariz hane mérete éppúgy, mint olyan kifejezések jelentése, mint nefer, müdzserred, dzsaba, vagy kara, mely területenként és korszakonként változott.⁴¹ Továbbá tudás-

szintünk a terményfajtákban, megművelési módokban, teletípusokban bekövetkezett változásokról, valamint az adott időszak oszmán társadalmának politikai és intézményi viszonyairól nem elegendő ahhoz, hogy pontos analízist készítsünk a lakosság adatairól. A kutatás ezen fázisában részletes kutatást kellene irányítani minden egyes térségre, figyelembe véve mind a helyi tényezőket, mind a történelmi helyzetet.

A népességyomás kérdése: demográfiai és gazdasági viszonyok

Maurice Aymard Velence és Levante közötti búzakereskedelemről szóló alapmunkáját⁴² követve Braudel azt feltételezte⁴³, hogy az 1564–1600 között az oszmán területekről történő itáliai búza-import csökkenését a birodalomban fennálló népességyomás jelzőjének vehetjük. Úgy gondolta, hogy az 1564-től kezdődő szigorú oszmán búza-export tilalom a Levanté-ben növekedő kereslet eredménye – míg 1548–64-ben a nagymennyiségű levantei búzatöbblet nagyarányú exportot tett lehetővé: ez volt a török búza-konjunktúra. Az oszmán kormányzat toleráns hozzáállása a gabona-exporthoz, valamint a korszakban mutatkozó jelentősen alacsonyabb levantei árak láthatólag az „alacsonyabb népesség”⁴⁴ következtében nagy fölösleget mutattak. Természetesen a gabonakereskedelem nemcsak a népesség méretétől függött, hanem olyan tényezőktől is, mint a háborúk, a kormánypolitika és éghajlat. De a kérdés még mindig fennáll: vajon a megfigyelt változások igazi hosszútávú változások voltak-e, melyet a népesség-növekedés határozott meg, vagy rövidtávúak, melyet véletlen tényezők indítottak meg.

Mustafa Akdağ⁴⁵ egyike korai, 1950-ben kiadott tanulmányában felvetette az anatóliai népességyomás kérdését anélkül, hogy tudott volna Braudel hipotéziséről (melyet 1949-ben adtak ki először). Bár elismerte, hogy e tárgyban a részletes elemzés még nem történt meg, a legfontosabb városokban jelentett hiány gyakoriságának emelkedése alapján azt feltételezte, hogy nem I. Szulejmán (1520–1566) uralkodását megelőzően, de különösen nem a 16. század előtt jelentkezett Törökországban a „hosszantartó gabonahiány”.⁴⁶ A kormányzat – egyre növekvő figyelmet fordítva a nagyvárosok ellátásának nehézségére – minden erőfeszítést megtett, hogy leállítsa a búza csempészkereskedelmét. Érdekes oszmán jelentéseket olvasni arról, hogy kiterjedt csempészkereskedelmet folytattak a partmenti területeken: az üzérkedők a hivatalosan rögzí-

tett árnál 20 %-kal magasabbat ajánlottak, s raktáraikban hatalmas mennyiségű búzát halmoztak fel, hogy „európai hajótulajdonosoknak” adják el – s ebben a hasznothozó iparban tevékenyen résztvettek a tímár-birtokosok, kormányzók, janicsárok, sőt még az ulemák is. Akdağ⁴⁷ szerint az anatóliai hosszútávú hiány igazi oka nem a magas európai árak ösztönözte csempészkereskedelem volt, hanem a csiftlik rendszer elterjedése (a hatalmasok által birtokolt uradalom), mely maga után vonta a megművelt föld csökkenését az állattenyésztés javára. Akdağ⁴⁸ szerint, aki velencei dokumentumokat használt fel, a 16. század második felében a helyzet a következőképpen összegezhető.

1548–53: Itáliában rossz termés és hiány. Törökországban kivételes bőség és alacsony árak; 1552-ben Törökországból 300–400 ezer staia-t (240–320 ezer hektóliter) exportálnak.

1553–60: A rossz helyzet folytatódik Itáliában (beleértve 1553-t); az oszmán kormányzat a hiány és a háborúk miatt exporttilalmat vezet be.

1565–67: oszmán tilalom.

1570–72: oszmán-velencei háború, tilalom.

1574–75: hiány és éhínség Anatóliában és Isztambulban.

1582–88: hullámvész a Levantéből jövő importban.

1588: hiány Isztambulban.

1589: nagy hiány a Levantében.

1590: nagy hiány Itáliában, búza-export az északi országokból.

1591–93: újra-nyitás a levantei búza-piacon.

1594: oszmán tilalom; Itália nagyarányú exportja az északi országokból.

1595–1629: Itália búza-ellátására Levante versenye az északi országokkal.

A velencei Bailo, mely mindig kereste az oszmán területek búza exportjának lehetőségét, jelentései rendkívül megbízható megfigyelésekkel rendelkezett a birodalom gabonatermelésének ingadozását illetően. A török levéltári kutatások további összehasonlító-adatokkal szolgálhatnak és végérvényesebb megállapításokra vezethetnek.

Güçer⁴⁹ kutatása a gabonahiányról, 1578–1637-es korszakra vonatkozó oszmán források alapján nem eléggé teljes ahhoz, hogy jelentősebb összehasonlítást tehessünk. Megállapításaiból a következő sort választhatjuk fel:

1564–65: kiterjedt hiány Anatóliában (cf. Akdağ: Belleten XIV, 396).

1574–76: komoly hiány Isztambulban (szintén Akdağ, 401).

1579: hiány Archipelagokon és Szíriában.

1580: hiány nyugat Kisázsiaiban és Archipelagokon.

1583: hiány Archipelagokon és Aleppóban.

1584: hiány Nyugat-Anatóliában, a szíriai partokon és Tripoliban.

1585: hiány Nyugat-Anatóliában, Ruméliában (Edirne, Berkofcsa, Temesvár), Lepantón és az észak-kelet kisázsiai Zulkadrijében.

1590: hiány Damaszkuszban.

1591: hiány Szkopjében.

1609: hiány a Krímben, a Tokat-Csorum területén Batumiban és Nyugat-Anatóliában.

Ebben a felsorolásban különösen az Égei-tenger térségében jelentkező hiány figyelemfelkeltő, mivel e terület szolgáltatta az engedélyezett és csempészett velencei gabonaellátások fő forrását. 1564–65-ben Nyugat-Anatóliában – a velencei forrásokban is tanúsított⁵⁰ – komoly hiány és az emelkedő árak élénk búzaforgalomra vezettek Macedóniából és Trákiából az Égei partvidékre, Kis-Ázsiába. Akdağ⁵¹ átfogó általánosításban azt feltételezi, hogy Ny-Anatóliában és a Márvány-tenger medencéjében a szinte állandó hiány és a viszonylag magas árak a 16. században a nyugati államok kitartó felvásárlásainak eredménye volt. Ami Isztambulban az 1580-as években a hiányt és az árak emelkedését illeti, a velencei források szerint a többlet elvonásáért keleten a hadsereg a felelős. Röviden szólva, az 1549–93-as időszakban a Levante, vagy pontosabban az Égei partvidék és Albánia alakította ki a legfontosabb piacot, melyből Velence kielégítette hiányos tartalékait. Úgy sejthető, 1549 előtt a köztársaság az itáliai búzatermesztő területekre alapozott, majd 1593-után a balti államokból jövő búza-importhatárt váltotta fel e mintát anélkül, hogy a Levantéből érkező importhatárt kizárta volna. Tény, hogy az 1600–1601 és az 1628–29-es években a kedvezően alacsony árak miatt a levantei gabona-ellátást az északabbra fekvő országok vették át.⁵²

Ezen a változatos képen belül a levantei gabona-importhatárt változatosága nem sugall gyorsan bekövetkező hanyatlást, mely mint a népességnövekedés hatása, állandó tényezőként jelentkezhetne. Az 1549–53-as konjunktúra, mely a kelet-nyugati kereskedelem új korszakának kezdetét jelzi, talán egyszerűen abból következett, hogy szokatlan árkülönbségek

alakultak ki a két terület között, a kivételesen jó levantei termés és a nagy itáliai hiány tényéből kifolyólag.⁵³ Hozzá kell tenni, hogy az 1551–52-es erdélyi török hadjáratok nyilvánvalóan nem voltak hatással a nagyformátumú búza-exportra. Mindenesetre a magas szállítási költségek miatt a Levantéből jövő import csak úgy volt gazdaságosan keresztülvihető, ha a levantei árak az itáliai árak felére süllyedtek.⁵⁴ Valójában az árak tűnnek a kelet-nyugati kereskedelem legátfogóbb mutatójának.

Ártényező a kelet-nyugati kereskedelemben

1548–52-ben a nagyarányú levantei export egybeesett az 1540-től⁵⁵ Itáliából jövő olcsóbb ezüsttel – így az itáliai vevők nemcsak búzát vásároltak nagy mennyiségben, hanem olyan más árucikkeket, mint gyapjú, bőr, épületfa, cukor, szőrmék. Így aztán az árkülönbség, mely elég nagy volt ahhoz, hogy spekulációra adjon okot, akár a valós hiányból adódóan, akár az itáliai ezüst inflálódásából következően, úgy tűnik, döntő szerepet játszott a levantei kereskedelem módosulásában. Emlékeznünk kell arra, hogy még a legégetőbb hiány idején is folytatódott a csempészkereskedelem.⁵⁶

Ha az 1550–82-es periódust vesszük, mikor az ezüstpénz értéke az oszmán birodalomban éppúgy elég stabil maradt, mint Raguzában és Velencében, az oszmán hivatalos búza-ár majdnem megduplázódott, 4–5 akcséról 8–10 akcséra.⁵⁷ Az emelkedés Velencében csaknem ilyen arányban történt, kivéve a nagy velencei hiányok idejét, 1551–54-ben. Raguzának, mely oszmán adófizető volt, *trata*-t adományoztak (export engedély) akkor, mikor ugyanezt Velencétől megtagadták. Ami a különböző területek árszintjét illeti, azt láthatjuk, hogy Velencében 1551–54-ben 4–10-szer magasabb árak voltak, mint az oszmán birodalomban, s 4–5-ször magasabbak a következő korszakban, mialatt Raguzában 1550–82-ben 2–3-szor magasabbak voltak az árak, mint az oszmán birodalomban, de majdnem ugyanakkorák mint Anatóliában 1590–1600-ban.

Az 1584–86-os oszmán devalváció éles áremelkedést eredményezett. Úgy tűnik, az anatóliai Dzselsali fosztogatások idején 1595–1610-ben a búzaárak sokkal alacsonyabbak voltak Ruméliában – ezt a tényt megerősítik a Ruméliából Anatóliába hajóztatott búza-szállítmányok.

A lázongó zsoldos-csapatok, a Dzszelali-k fosztogatása miatt a parasztnépszerűség tömegesen menekült az ország peremére, s úgy tűnik ez eredményezte azt, hogy Közép-Ázsiában a mezőgazdaság drasztikusan lehangyolódott, s éhínség fenyegetett.⁵⁸ Ilyenképpen a levantei búza-árakat figyelembevéve, a 16. században durván négy periódust különböztethetünk meg, melyek: 1500–1550, 1550–1585, 1585–1595, 1595–1610. De mi okozhatta egy ilyen információ kialakulását? A népességnyomás, a termelési szint, vagy az ezüst-ár eltérések?

A csiftlik-rendszer elmélete és az oszmán gazdaság nyugati integrációja

A kelet-nyugati búza-kereskedelem kontextusában az oszmán birodalom bekerült a kelet-európai „refeudalizálódás” elméletébe. Braudel, csatlakozva Aymard hipotéziséhez⁵⁹, azt feltételezi, hogy a „gabonakrízis a pénz-krízissel egyesülve nagyban volt felelős azért, hogy bátorító hatást fejtett ki az örökletes vagyon teljes tulajdonjoggá alakításában – ahogy azt az egykorú magyar és lengyel földbirtokok is példázták. Ha a történészek a 16–18. századi nyugati „refeudalizálódás”-ról beszélnek, akkor nagyon hasonló forma volt alakulóban Törökországban... Ömer Lutfi Barkan és tanítványai egy kiterjesztett kutató-program keretében megerősítették, hogy ekkor terjedt el a modern uradalom (csiftlik), kedvezve a szultánoknak és a pasáknak, akik mint tudjuk bekapcsolódtak a gabona-konjunktúrába. ...Gyaníthatólag ez az átalakulás nagyon messzeható volt. Törökország, ugyanúgy, mint Nyugat-Európa, átélte az „árforradalmat” és a mezőgazdasági forradalmat, mely itt is népességnövekedést hozott az államra, éppúgy mint más országban... Az 1560-as éveket követően tényleg nagy változások voltak útban.”

Ehhez az érdekes elmülethez, amely olyan, másféle utat keres, amelyben az oszmán birodalom osztozott a „közös végzet”-ben, hadd tegyék néhány megjegyzést. A sokféle, oszmán gabona-exportot befolyásoló tényező között ott az ezüst iránti kereslet: – a kincstár részéről, hogy fizetni tudja a harci gépezetet, mely nagyban függött a fizetett zsoldoseregektől; az uralkodóosztály részéről, hogy fenntarthassa kíséretét és helyzetét; és az egyszerű parasztnak részéről is, akik ezzel az ezüsttel teljesítették adó-kötelezettségüket az állam vagy a tímár-birtokos felé.

Ezt a hármatot kell a legjelentősebb, néha minden más megfontolást felülmúló változóknak (együtthatónak) tekintenünk. 1548-ban, egy Egyip-

tomból a szultánnak küldött jelentés⁶⁰ azt állítja, hogy a kincstárnak járó 500 ezer arany rögzített évi fizetséget nem egykönnyen gyűjtötték össze, mivel a három egymást követő bőséges aratás miatt a gabona-árak rendkívül alacsonyak. A jelentés még hozzáteszi, hogy a raktárak teli vannak és vásárlókra várnak, de „mind az *emineknek*, *kesszafoknak* és más császári beszédőknek, mind a közrendű adó-alanyoknak különlegesen nehéz eladni (a gabonát) és kifizetni az adókötelezettséget”. 1549–51-ben az ilyen alacsony áron, nagy mennyiségben elérhető gabona egyértelműen a fő ok volt, hogy „megújult az Egyiptommal folytatott itáliai kereskedelem (gabonafélék, fűszerek, vászon, cukor stb.)”.⁶¹ Ilyenképpen az ezüst annyira kellett a birodalomban, hogy az oszmánok készek voltak értékes gabona-tartalékaik áruba bocsátására a nyugatiak részére. Megjegyzendő, hogy a tímár, hász és vakuf földek jövedelmének majdnem felét (mely a Balkán és Kisázsia termőföldrőinek nem kisebb, mint 90 %-át tette ki) terményben kapták, melyet ez után kellett a kincstárnak, vagy a tímár-birtokosnak készpénzzé tenni. Az egyéni földművelőket arra kérték, hogy kötelezettségeiknek készpénzben tegyenek eleget, s a kormányzat parancsának ellentmondva, a tímár-birtokosok szintén arra kényszerítették adófizetőiket, hogy a tizedet termény helyett pénzben fizessék.⁶² Ilyen körülmények mellett tett az oszmán gazdaság erőfeszítést, hogy beilleszkedjen a pénz-gazdaságba, s ennek megvalósításához nyilvánvalóan szorosabb gazdasági integráció szükségeltetett a Nyugat-Mediterráneummal.⁶³

Az is igaz, hogy nyugatról erős nyomás hatott a betagolódás irányába – mely megmutatkozott a magas árajánlatokban és az égei-tengeri nagyméretű csempészkereskedelem megszervezésében.⁶⁴

Az oszmán kormányzat erőfeszítést tett, hogy a rögzített árak bevezetésével megvédje belső piacát: tiltotta olyan alapvetően szükséges áruk exportját, mint a gabona, gyapot, bőr, nyersbőr, viasz és az ugyanolyan fontos hadi-cikkét, mint puska, fegyver, ólom; harcolt a csempészet ellen nemcsak az Égei-tengeren, de a belső piacokon is; üldözte és vád alá helyezte saját kereskedőit, kik a fenntemlített árukat közvetlenül a falvakból gyűjtötték be és halmozták fel.

Habár Aymard egy helyen a velencei búza-kereskedelem megfékezésére tett oszmán erőfeszítést sikeresnek mondja, ő is elismerni látszik, hogy a szervezatlenség és hatásképtelenség miatt, melyhez hozzájárult még a nemesfémrúd és luxuscikk iránti kereslet, az oszmán piac gyakorlatilag szabad volt.⁶⁵ Láthatólag nem volt akadálya az integrálódás folya-

matának, mely az oszmán földeken aztán elterjesztette az uradalmi (csiftlik) gazdálkodást.

De még mindig fennáll az a nagyon komplex kérdés az oszmán „csiftlik rendszer” eredetéről és természetéről, mely valószínűleg alkalmasnak bizonyult az „oszmán társadalmi struktúra” megváltoztatására. Hadd említssem meg, hogy azok a szultánok és pasák, akik tételezhetőleg a „beneficiumokat” (Braudel kifejezésével)⁶⁶ teljes birtokká nyilvánították, valójában egyszerűen eladták beneficiumaik tized-jövedelmét (tímár, árpalik, pasmaklik stb.), melyet a rája, az állami tulajdonban lévő földek paraszt-birtokosa terményben fizetett. Ha a földet a szultán eladományozta mint mülk-öt (szabad birtoklású ingatlan), azt rögtön vakuf-fá (kegyes alapítvány) tették, ahogy az gyakorlatban volt a 16. század előtt. Az oszmán társadalmi-politikai rendszer állandó jellemzője volt a 17., sőt a 18. század folyamán, hogy minden hatalmasság (ekabir csiftliji) által birtokolt, illetve vezetett nagy uradalomnak megvolt a maga sajátos jellege.

A csiftlikiek megléte mindenesetre nem jogosít fel, hogy olyan formákkal azonosítsuk, melyek Közép- illetve Kelet-Európában a fejlődés teljesen más helyzetében alakultak, amit a földek feletti abszolút ellenőrzéssel bíró arisztokrácia túlsúlya jellemezett.

Bizonyíték az oszmán összeírásokkal alátámasztott népességnomásra

Félretéve az olyan feltevéseket, hogy a népességnomást olyan külső változók befolyásolhatták, mint a gabona-export volumene, a városközpontokban lévő hiány, vagy az árak emelkedése – mely tényezők mind eltérő és gyakran esetleges faktoroktól függenek – Michael Cook, Wolf-Dieter Hütteroth, Musztafa Soysal, majd legutóbb Suraiya Faroqhi és Huri Islamoğlu⁶⁷ nekiláttak, hogy közvetlenül az oszmán vidék problémáját vizsgálják. Oszmán kincstári összeírások, áttekintések felhasználásával, kiválasztott területen tanulmányozták a népesség és erőforrásai viszonyát, valamint annak egy adott időszakon belüli megváltozását. Ezáltal előtérbe helyezik az olyan jelenségeket, mint a marginális földek hiánya, földárak emelkedése, a földnélküli parasztok számának növekedése, a kivándorlás, stb. – melyek aztán a népességnomást eredményezhetik.

M. Cook vizsgálta elsőként alaposan és kritikával az 1450–1575-ös oszmán kincstári összeírásokat, átnézve 700 falut magábanfogaló három

kiválasztott területet: az Égei-tenger partján lévő Ajdint, mely Kisázsia egyik legtermékenyebb része; a dél-nyugati, hegyvidéki területen lévő Hamidot; s az ÉK-Anatóliában lévő Tokatot. Cook megfigyelte,⁶⁸ hogy mindhárom területen beszélhetünk a „16. századi állapotok miatt bekövetkezett demográfiai telítettségről”. Ami a megművelés módját illeti, kiemeli, hogy „az egyéni paraszt birtokában lévő föld mérete általánosan csökken”,⁶⁹ és a „parasztok elérték környezetük megművelhetőségének fizikai határát”, melyet abból is láthatunk, hogy „a korszak vége felé megpróbálnak termést kicsikarni még a hegyoldalokról is.”⁷⁰ A lakosság számának és a megművelt föld kiterjedésének növekedése tagadhatatlan tény, de „a népességnövekedés sokkal nagyobb sebességgel emelkedett, mint a megművelt föld terjeszkedése”. Ha egy mutató alapján 1475-öt 10 alapszinttel jelöljük, akkor 1575-re a lakosság 17-re nőtt, míg a megművelés alatt álló föld csak a 12-t érte el.⁷¹ Ráadásul az átlagos parasztháztartás földbirtoka a korszak végére 1/2 csift-ről 1/3, sőt 1/4-re csökkent (1 csift=60–150 ezer m²). Cook kiemeli, hogy ez mégsem jelzi szűkségszerűen az igazi népességnomást, mivel az intenzívebb földkihasználás lehetősége mindig adott volt.⁷² Hozzáteszi még, hogy a kincstári jegyzékek tanulmányozásából levont következtetések mindig kérdésesek, egyszerűen a jegyzékek tökéletlensége miatt is.⁷³ „A jegyzékek a lakosság nőtlen férfi tagjainak drasztikus emelkedését mutatják...ha ezt komolyan vehetjük, (mivel egyszerűen a kincstári gyakorlat le nem jegyzett változásáról is lehet szó) akkor ez a népességnomás feltevésének elegáns megerősítését jelenti.”⁷⁴

Az a tény, hogy az élelmiszer-árak gyorsabban emelkedtek, mint a bérek, „elég meggyőző érv a kereslet megváltozására, bár a bizonyíték csekély”. Cook kiemeli, hogy az oszmán mezőgazdaság történetéről jelenlegi tudásunk nem elég ahhoz, hogy eldöntsük, volt-e intenzifikálás a mezőgazdasági módszerekben.⁷⁵

Suraiya Faroqhi és Leila Erder⁷⁶ az 1550–1620-as időszakban vizsgálták a népességnomást kérdését, különös hangsúlyt fektetve a kisázsiai Dzszelali zavargások demográfiai és gazdasági következményeire, két nagyon eltérő jellegű területet választva: Sebin (Sabin) Karahiszar és Izmid (Kodzsaeli) szandzsákjait. Mindkét esetben úgy találták, hogy a települések száma 1550–1620-ban csökkent.

Kodzsaeli: 161 (1561-ben) – 141 (1615-ben)

Karahiszar: 426 (1569-ben) – 402 (1613-ban)

Csökcent az adófizető lakosság száma is:

Kodzsaeli: 5439 hane (1540-es évek) – 4730 (1613)

Karahiszar: 13 679 hane (1569) – 7755 hane

Miután megállapították, hogy az oszmán összeírások adatai bizonytalanok, végkövetkeztetésként kijelentették, hogy Karahiszar egész lakossága 1574–69-ben éles emelkedést mutat, majd 1569–1613-ban ugyanilyen drámai csökkenést – miközben Kodzsaeliben a hanyatlás üteme nem ilyen látványos. Szerintük a Kodzsaeliben tapasztalt eltérés a nagy földbirtokok (csíftlikék) kialakulására, az új intézmények és gazdálkodási formák bevezetésére, valamint a bekövetkezett termelés növekedésére vezethető vissza. Megjegyzi, hogy azok a leletek, melyek szerint a 16. század vége felé népességcsökkenés történt, megegyezik Nedcet Tuncdilek, Akdağ és Hütteroth Kisázsia más területeire tett végkövetkeztetéseivel.

Nemrég Suraiya Faroqhi és Huri Islamoğlu⁷⁷ hasonlította össze Kisázsia más területein a lakosság-növekedés és a mezőgazdasági termelés arányát. Megpróbálták a népességváltozást a termelés és a terményfajták átalakulására vonatkoztatni.

Közös tanulmányukban Faroqhi és Islamoğlu felhasználták az 1520–1600 közötti oszmán összeírások 15 különböző kisebb területre (nahije) vonatkozó adatait. Végül azt a következtetést tették, hogy a gabonatermesztés növekedése ezeken a helyeken sokkal a népesség növekedési aránya alatt maradt. Számításuk szerint Iznik és Adana kivételével a népesség minden körzetben 50 %-nál nagyobb arányban emelkedett. A szerzők úgy magyarázzák a két kivételt, hogy Adana területe még ekkor is túlnyomóan törzsi terület, másodsor a csíftlik rendszer nagy „eladásra termelő uradalmi” feltehetően mindkét régióban felfutóban voltak. A népességnövekedésre való válaszként úgy gondolják, mind a termelés növekedése, mind a terményfajták váltása megjelent. A száraz, központi fennsíkon a búzáról árpára és más kisebb gabonafajtára tértek át, míg Tire és Adana parti síkságain árpára és gyapotra váltottak.

A szerzők – azzal érvelve, hogy a jegyzékek adataiból nem nyerhető több objektív alap a számításokhoz – a termés utáni adót és az adófizetők számát tekintették jelzőrendszernek, mellyel a gabona termelésében és a népesség számában történt változásokat demonstrálni lehet.⁷⁸ Csakhogy ismert tény, hogy az általános kincstári összeírások (mufasszal defter) nem teljese a bevételeket és a népesség adatait tekintve, mivel e két tényező egy részét gyakran külön iratban rögzítették – különösen a nagykiterjedésű vakufok esetében. Néha az összeírásokból kiemelt, il-

letve visszaiktatott adatok változhattak, nemcsak az adó-jövedelmet és az adófizetők számát illetően, de a terményfajták képét illetően is. Ezzel a megfigyelt rendkívüli esetekből néhányra magyarázat is adódik. Másrészről a búzáról árpára való áttérés mögött egyszerűen az a tény is állhat, hogy a keleten történő katonai hadjáratok idején a kormányzat nagymennyiségű árpát kívánt. Ez a kereslet manifesztálódott, mikor az adó-behajtás formája: – vagy terményben történt (nüüz), 2/3-ot vagy 4/5-öt árpában, 1/3-ot vagy 1/5-öt búzában követeltek; – vagy a kormányzatnak történő kényszereladás formájában (szürszat)⁷⁹, amely visszafordította az árpa árának emelkedését.⁸⁰

Faroqhi és Islamoğlu azonban azt akarta bemutatni, hogy a búza-termesztés csökkenése és az erre felelő növekedés az eladásra termesztett növényfajtákban, valamint az úgynevezett csiftlik rendszer megjelenése, mind egy olyan fejlődést képvisel, mely 1515–1600-ban a „kapitalista világgazdasági rendszer” hatására jelent meg. De Csukurova-ban (Adana) történt meg egyedül az áttérés a búzáról a piacra termesztett növényekre, ezért úgy tűnik, a világgazdaság kereslete még nem alkotott reális tényezőket.⁸¹ Ott a gyapotot kisméretű mezre'a-kban (lakosság nélküli termőföldpuszta) a nomádok termesztették, mivel nincs arra bizonysíték, hogy ebben az időszakban nagy uradalmak (csiftlikek) lettek volna.⁸²

Mindenesetre az a feltevés, hogy az oszmán birodalom már a 16. század második felében a mezőgazdasági termelés és a földbirtoklás rendszerének alapvető átalakulását kezdte volna meg, mely végül „társadalmi formációjának felbomlásához”⁸³ vezetett volna, a kutatás jelen szintjén nem fogadható el.

2. Az oszmán árforradalom: az ezüst beözönlése vagy a népességnövekedés eredménye?

„A Török Mediterráneum ugyanúgy élt, ugyanabban a ritmusban lélegzett, mint a keresztények.” Braudel: *The Mediterranean* I. 14.

Az összes népességnövekedéssel foglalkozó tanulmány kiértékelése után azt kapjuk, hogy minden komplex demográfiai és gazdasági jelenség kulcs-indikátora az áremelkedés.

Braudel *La Méditerranée-jének*⁸⁴ kiadása óta az oszmán uralom alatti területeken történt áremelkedésről szóló tanulmányok két irányba

haladtak. Néphányan azt hangsúlyozták, hogy a döntő tényező az ezüst-beözlés és a pénzügyi politika hatása – mások a hangsúlyt a birodalmon belüli lakosságnövekedés és városiasodás okozta kereslet-kínálat növekvő különbségére helyezték, valamint a nyugattal való egyre kiterjedtebb kereskedelemre. Ha egy fejletlen pénzgazdasággal rendelkező államban felkelések láncolata indul meg, hogy is lehetne – kérdezi Braudel – elkerülni az „árforradalom” kifejezés használatát? 1951-ben egy kritikai áttekintést írtam Akdağ azon tanulmányához, melyben, hogy az áremelkedést magyarázza, olyan felszíni jelenségekre koncentrált, mint a nemesfémek hiánya a piacon, és az állami devalváció. Itt hívtam fel a figyelmet.⁸⁵ Hamilton/Braudel⁸⁶ teóriájára, mely hangsúlyozta, hogy az ezüst hatására az árak az egész Mediterráneum világában emelkedtek és adalék volt ahhoz, hogy a leértékelés csak részben játszott szerepet az oszmán gazdaság komplex ár-mechanizmusában.

Egy nemrég megjelent cikkében, mely az oszmán birodalom ármozgásait kutatja, Barkan⁸⁷ arra a következtetésre jutott, hogy az áremelkedés nem magyarázható pusztán az ezüst általános inflálódásával, hanem alapvetően jellemezhető: egyrészt a birodalom népességyomásával és az európai kereskedelem kényszerével, másrészt a növekvő közöltségek hatására leértékelt akcsével.

Azonnal meg kell itt jegyeznünk, hogy nem lehet eléggé hangsúlyozni, milyen életbevágóan jelentőségteljes az oszmán kincstár és általában a gazdaság számára a nyugatról jövő nemesfémek importja. Ennek fontosságával az oszmánok is teljesen tisztában voltak már olyan korai időktől fogva, mint I. Murád (1362–1389) uralkodásának ideje, ugyanis ekkor vetették ki az ezüst-sarcot Szerbiára⁸⁸; majd I. Bajezid korában (1389–1402), mikor a szultán megpróbálta újra megnyitni és kiaknázni Észak-Szerbia ezüsbányáit.⁸⁹ Ezen gazdag bányák feletti ellenőrzés az egyik legfőbb ösztönző, mely a 15. század folyamán a felső-szerbiai és boszniai uralomra irányuló oszmán erőfeszítések háttérében állt.⁹⁰ Mikor Hódító Mehmed – költséges birodalmi politikájának pénzügyi fedezésére nagy szükségben lévén – teljes ellenőrzést nyert a terület felett, megtiltotta⁹¹ a Raguzán keresztül Magyarországra és Lengyelországra irányuló ezüst-exportot – mely az Európát ezüsttel ellátó legfőbb útvonalak egyike volt.

Az oszmánok bátorították az arany és ezüst importját azzal, hogy felmentették a vámilleték alól, s szigorú rendelkezéseket hoztak annak az országból való kiáramlásának megakadályozására. Hogy tovább il-

lusztráljuk a nemesfémrudat vonzó és akkumuláló oszmán politikát, még azt is hozzátéhetjük, hogy az oszmánok nemcsak felmentették az ezüstöt és aranyat a vámok alól, hanem néhány esetben el is rendelték az európaiak számára, hogy évenként bizonyos mennyiségű ezüstöt hozzanak az oszmán pénzverés számára.⁹²

Mikor a 16. század második felében az oszmán kormányzat elhatározta, hogy kibővíti a nyugati államok kapitulációs kiváltságait, a döntés körülményeit meghatározta az a sürgető szükség, hogy készpénzt szerezzenek az egyre nélkülözhetetlenebb fegyverek finanszírozására. Ebben az időben az oszmánokra nehezedett a költséges armadák felállításának terhe⁹³, az ostrom-felszerelések beszerzése, erődök építése, és ami a legfontosabb, hatalmas méretű, tűzfegyverrel ellátott, fizetett zsoldos-hadtestek felállítása⁹⁴.

Ez azt jelentette – mint a számtalan fizetési krízissel küszködő Spanyolország esetében is – hogy hatalmas mennyiségű nemesfémrudat kellett rövid időn belül találni a pontos fizetés biztosítására. S nem szabad elfelejtenünk, hogy addig, amíg a következő évszázad folyamán nem vezetik be a vellont (papírpénz)⁹⁵ az egyetlen elfogadható pénz az arany és az ezüst. Ha valaki azonnali magyarázatot keres, hogyan váltott át az oszmánság a 16. század második felében a pénzgazdaságra, mindekelőtt a fentvázolt körülményekre kell összpontosítania.

Barkan⁹⁶ szerint az élelmiszer ára 1490–1617 között több mint megnégyszereződött, míg ugyanebben a 127 évben az aranyhoz az ezüsthöz viszonyított aránya 2,6-szeresére nőtt. Ezért úgy következtet, hogy az ezüst-infláción kívül más tényezőket kell figyelembe venni az eltérés magyarázatára, úgy mint: a népességnövekedést és az Európával való kereskedelem növekedéséből keletkező keresletnövekedést. Egy hosszú időszak folyamán, 1584–1606 között az árak meredek emelkedést mutatnak, 1606-ra érve el a csúcst az igazi infláció minden velejárójával. Az ezüstár alapján mérve, az általános árinдекс 1490–1584-ben csak 62 %-kal nőtt, míg a következő évtizedben 165 %-kal.

A levantei „szabad” kereskedelem körzetében a nyugati merkantilizmus hirtelen és romboló hatása az árfolyamban és az árakban mutatkozott. Szelaniki, egykorú történetíró és az oszmán pénzügyi osztály hivatalviselője, az 1588-ban a portánál kitört lovaskatonák lázadását⁹⁷ magyarázva arról panaszkodik, hogy az árak hirtelen megváltozása a következőképpen történt: „Egy aranypénz értéke 60 akcséről 120 akcsérement fel, ezt követően a kereskedők a piacon megkétszerezték áraikat.

Ennek eredményeképpen az élelmiszer és a ruházat kétszer olyan drága lett, mint volt. Annak, aki korábban 10 dukátot érő fizetést kapott, most úgy tűnik, mintha csak 5-öt kapna.” Itt megjegyzendő, hogy Szelaniki értékelésében csak az aranyat veszi alapnak. Ali – egy másik magasrangú oszmán pénzügyi hivatalnok – a rögzített fizetésű emberek riadalmát adja vissza, mikor azt mondja: „Mióta a kereskedők tetszésük szerint adták az árakat, az árak, bár hivatalosan rögzítettek, naponta emelkedtek, azt eredményezve, hogy az árusok egy csoportja a piacon meggazdagodott, míg a katonaság és az elitje csődbe ment.”

Barkan⁹⁸ összefoglalva Sahillioğlu tanulmányát az oszmán devalvációról, e tényezőt, mint a legfontosabb okot említi az áremelkedésre. Az akcse leértékelése – mely alapvető pénzegység és elszámolási pénz – 1584 előtt többször is megtörtént. Az első fontosabb leértékelés 1464-ben történt, Hódító Mehmed alatt, mikor 355 akcsét tettek 100 ezüst-dirhempel egyenlővé (320,7 gr); vagyis 13 %-kal leértékelték. A következő évszázad hosszú időszakában az akcsét még 13 %-kal devalválták, de ez sem hasonlítható ahhoz a drasztikus leértékeléshez, amely 1584–90-ben volt. A hatodik év végére – mondja Sahillioğlu – 100 ezüst-dirhem 800 akcsével volt egyenlő. Folyamatos devalvációk során az arány 1600 körül 950, 1618-ban 1000 akcse. Barkan nem kísérli meg, hogy kapcsolatot keressen az államilag bevezetett devalváció és a piacon hirtelen nagymennyiségben megjelent nyugati pénzermék jelensége között. Úgy véli, a leértékelés egyszerűen az állam pénzügyi feszültségét próbálta enyhíteni – ahogy ezt az előtte járó történészek is értelmezték.⁹⁹ A devalvációhoz vezető igazi mechanizmust, mely kapcsolatban áll az ezüst inflációjával, vagy pontosabban a piacon eltérő arányban jelenlévő ezüstpénzzel, az oszmán esetre vonatkozóan még nem vizsgálták.

A folyamatot közelebbről tanulmányozta Luigi de Rosa¹⁰⁰ az 1570–1600-as időszakban a Nápolyi Királyság pénzügyi problémáival kapcsolatban. Megjegyzi, hogy az egyensúly-felbomlás első jelei a körülnyírt pénz piaci feltűnésével, és az országból kifolyó nemesfémekkel mutatkoztak – amely megfigyelés egyaránt érvényes az oszmán esetre is. A nemesfémrudak gyakori importja a kormányzat által Spanyolországból Nápolyba nemhogy enyhítette volna a helyzetet, de áremelkedést okozott. A növekvő állami pénzfelhasználás és az ebből következő adóztatás emelkedése, valamint az álamadóság növekedése a működő inflációs folyamatoknak csak egyik aspektusa volt. Az akut költségvetési krízis az állam részleges csődjéhez vezetett. Hogy elkerüljék a nemesfém kifolyását

az országból, 1587-ben elrendelték, hogy az árfolyamot a megváltozott ezüst-értékhez igazítsák. Az időpont azért érdekes, mert tudjuk, hogy ugyanebben az időben, ugyanilyen nyomás hatására vitte véghez az oszmán kormányzat a devalvációt. Most – gondolom – tudjuk, miért és hogyan jelentkezett egy bizonyos időpontban az oszmán leértékelés.

1571 után masszív ezüst-szállítmányok érkeztek Spanyolországból Itáliába. Braudel a *La Méditerranée*¹⁰¹ egyik fejezetében részletesen lefesti, hogyan helyettesítették 1571-től a Barcelona–Genova útvonalat az Atlanti útvonallal, hogy aztán az amerikai kincsek garmadát szállítsa Flandriába. Ennek az ezüstnek nagy része a Levantén keresztül Genovába, Nápolyba, Velencébe, Anconába jutott. Az okot, hogy miért így történt, először is abban a tényben kell keresni, hogy éppen ebben a periódusban Spanyolországban nagy kereslet támadt az aranyra, míg a Levantéban az ezüst az, ami viszonylag ritka, s az arány az ezüsthöz képest olcsó. Ilyenképpen a csere hosszú történetében új szakasz nyílt az ezüst-hiányban szenvedő iszlám és az aranyra éhező Európa között.¹⁰²

A spanyol kormánynak azután – hogy a fontos kérdés további részleteibe menjünk – ezüstjét aranyra kellett váltania, mivel az előbbinek a szárazföldről Flandriába szállítása sok nehézséggel és költséggel járt és ami talán a legfontosabb, a flandriai zsoldosok ragaszkodtak ahhoz, hogy aranyban fizessék őket. Még megjegyzendő, hogy nyugaton a csereforgalom minden számlája aranyban volt fizethető. Az ezüstinfláció idején az arany lett a biztos befektetés. Így a nagy arany-kereslet s az ezzel egy időben jelentkező potosi ezüsbányák nagy termelése szokatlan ezüstinflációt hozott a nyugati Mediterráneumban, és Levantét – ahol az arany ezüsthöz való aránya alacsonyabb volt – az ezüstről aranyra váltás hasznosító piacává tette. 1570-től a Levantén az ezüst hiányát az államköltségek szokatlan emelkedése miatt minden előzőnél jobban megéreztek. Braudel rámutat¹⁰³, hogy Itália e korszakban az arany- és ezüst-zónák közötti összekötő-szerepének köszönhette jólétét. A Mediterráneum keleti és nyugati része közötti árfolyam-forgalom előre nem látható nagyságot ért el 1570-től kezdődően, majd rövid időn belül a spanyol real-ok hódították meg a levantei piacot. A hatalmas profitnyerés ösztönzésére – mely gyakran elérte a 30 %-ot¹⁰⁴ – az ezüst- és aranyspekuláció szinte megtörte a levantei kereskedelem hagyományos modelljét. 1603-ban például az oszmán birodalomból a 250 ezer aranypénnel visszatérését csodálkozva jelentették.¹⁰⁵ Ugyanebben az időben az egyedül Velencéből Levantéba exportált ezüst évi mennyiségét 50 millió darabra becsülték.¹⁰⁶

Az erősen merkantilista nézetű francia kormányzatot félelemmel töltötte el a kereskedői körében tapasztalt új változás, akik most sokkal jobban el voltak foglalva a sevillai és mexikói ezüstpénzek hasznóhozó kereskedelmével, mint a francia kézművesáruk Levantéba exportálásával. Egy, a királynak küldött jelentés¹⁰⁷ írja 1614-ben: „Az elmúlt pár évben csak vert ezüsttel kereskednek, melynek száma eléri a több mint 7 millió écut évente, s az a tranzit feltételeivel egyedül Marseillesen megy át, anélkül, hogy más régiókat is érintene.”

Az oszmán piacon hamis és tört pénz jelent meg azonnyomban, mikor az ezüstinfláció fellazította az ezüst-arany arányát, s ezáltal elszábadult a forgalomban lévő árfolyamokon a további spekuláció. Valójában ez a jelenség már sokkal 1600 előtt megjelent.¹⁰⁸ 1575-ből egy bursza-i jelentés azt mondja, hogy a zsidó pénzváltók összeszedik a jó akcsét, 50–55-öt egy aranyért, amit aztán hamis akcsére váltva eladnak, 70 akcsét egy aranyért.¹⁰⁹

Egy következő, 907-re (1589) datált oszmán dokumentum¹¹⁰ elmondja, milyen feltételek mellett és hogyan folytatták le az oszmán leértékelést. „Az új kurus a hivatalos forgalomban 80 akcsés áron volt, s egy kurus 9,5 ezüst-dirhemet és egy kevéssel több réz-dirhemet tartalmaz. Ha megolvastják, az az ezüsttartalom, melyből az akcsékat verik, csak 65 akcsényit ad. A piacon az emberek ennek tudatában is voltak, s annak előnyével is, hogy jó ezüst-akcséjüket megtartsák, s fizetségként csak kurus-t használjanak. Eredményképpen az akcse eltűnt a forgalomból. Ezen úgy javíthatunk, ha a kurust leértékeljük 70 akcse per *groush* szintre... így az új áron a haszon elhanyagolható, s senkinek sem lenne érdeke, hogy felhalmozza az új ezüst-akcsét.” Ezért nyilván ugyanannak a forgalomban lévő ezüstpénznek a diszparitása volt a felelős azért, hogy a császári pénzverde által forgalomba bocsátott jó ezüst-akcsét az emberek szétarabolták és hamisították. Ez a „nem-hivatalos devalváció” szorította rá az államot, hogy saját devalvációját végrehajtsa. A jelentésből világos, hogy az oszmán pénzügyi szakértők teljes tudatában voltak, hogy működik a Gresham törvény. Ezzel az eligazítással az akcsét és a kurust visszahelyezték az aranypénzzel szembeni azonos szintre, 1 arany most 1,7 kurus és kb. 120 akcse. Ugyanúgy az 1584 utáni oszmán leértékelés magyarázata az a vágy, hogy megelőzzék az államkincstár számlájára történő ezüstpénzzel folytatott spekulációt, hogy megelőzzék az arany nyugatra áramlását, az ezüst eltűnését a forgalomból, vagy éppen Iránba jutását, ahol az arany-ezüst arány a törökországinál magasabb volt (az ezüst az

aranyhoz Törökországban 1:12-höz aránylott, Iránban 1:11; Sziciliában viszont 1:15)¹¹¹. A lértékelést láthatólag olyan szakértők tanácsadásával folytatták le – ezek a korszakban az oszmán pénzügyek irányítása alatt álló zsidó bankárok – akik az Itáliában uralkodó állapotokról és az ottani rendelkezésekről teljes mértékig informáltak voltak.¹¹² Az oszmán államférfiaknak egy komplex problémával kellett szembenézniük: hogyan lehet fenntartani a monetáris egység stabilizációját eltérő pénzzemmel szemben olyan körülmények között, mikor az arany-ezüst aránya változékony és egy olyan helyzetben, amely időről-időre minden középkori árfolyam-rendszerben előfordult.¹¹³

Jegyzetek

1. *Şerif Mardin*: Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895–1908. (Ankara, T. Is. Bankasi Kültür Yayinlari, 1964). *S. Mardin*: Continuity and Change in the Ideas of the Young Turks. (Ankara, School of Business Administration and Economics, Robert College, Istanbul, 1969.)
2. *Halil Inalcik*: Ziya Gökalp. International Encyclopedia of the Social Sciences, VI. 1968, 194–96.
3. Köprülü-ről lásd: Fuad Köprülü Armağom, Mélanges Fuad Köprülü (Istanbul: Univ. of Ankara, DTC Fakültesi, 1953) és *Halil Inalcik*: Türk ve Fuad Köprülü. Türk Kültürü, VI. 65. 1968, 289–94.
4. Balkan Memleketlerinin Zirai Reform Tecrübeleri. İktisat Fakültesi Mecmuasi, IV. 4. 1944, 455–554.
5. Első kiadása Párizsban, 1949-ben.
6. *Ö.L. Barkan* publikációja az oszmán demográfiáról: Türkiye’de İmparatorluk Deverilerinin Büyük nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri. İktisat Fakültesi Mecmuasi, II 1. 1940, 20–25. II. 2 1941, 241–47. Osmanlı İmparatorluğunda bir İksan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler. Vakıflar Dergisi, II. 1942, 279–386. Osmanlı İmparatorluğunda bir İksan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler. İktisat Fakültesi Mecmuasi, XI. 1949/50, XIII. 1951/52, XV. 1953/54. Tarihi Demografi Arastirmalari ve Osmanlı Tarihi. Türkiyat Mecmuasi, X. 1951/53. Essai sur les données statistiques des régistres de recensement dans l’Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles. Journal of Economic and Social History of the Orient I. 1. 1958. Research on the Ottoman Fiscal Surveys, Studies in the Economic History of the Middle East, 1970. 894 (1488–89) yılı Cizyesinin Tahsilatina ait Muhasebe Bilancolari. Belgeler, I. 1. 1964.
7. La Méditerranée et le monde Méditerranéen a l’époque de Philippe II. (Paris); angol fordítását S. Reynolds készítette: The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. (New York)
8. Abu Ishaq Kazeruni und Ishaq Derwische in Anatolien. Der Islam, XIX. 1930–31.

- és Les origines de l'Empire Ottoman (Párizs, 1935). Fuad Köprülü: „Abdal” Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi.
9. *Richard Busch-Zantner*: Agrarverfassung, Gesellschaft und Siedlung in Südosteuropa, unter besonderer Berücksichtigung der Türkei (Leipzig, 1938). E korszak török expanziójáról és a letelepedésről lásd: *Faruk Sümer*: Oguzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teskileti, Destanlari (Ankara, 1967) „Andalu'da Mogollar” Selcuklu Arastirmalari Dergisi, 1969. *Speros Vryonis*: The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century. Berkeley, 1971.
 10. *Vryonis* idézett műve; *Doukas*: Historia Turco-Byzantina. Detroit, 1975.
 11. *F. Taeschner*, szerk.: Al-Umari's Bericht über Anatolien nach den Masalik al-absar. Leipzig, 1929.
 12. *Paul Wittek*: Das Fürstentum Mentesehe. Amsterdam, 1967.
 13. Itt tett megállapításaim részletesebben meg fognak jelenni egy tanulmánykötetben: The Crusades V. Szerk.: *Setton* és *H. W. Hazard*.
 14. *Barkan*: „Osmanli Imparatorluğunda” op. cit.; *Barkan*: Hüdavendigâr Livasi (Ankara); *Barkan*: Les problèmes fonciers dans l'Empire Ottoman au temps de sa fondation. Annales d'histoire sociale, 1939.
 15. A legfontosabb ezek közül a krónikák közül Asik Pasazádé-é; lásd *Historians of the Middle East* (London, 1962), szerk. *B. Lewis* és *P. Holt*.
 16. Ld.: *Braudel*: Mediterranean; *Braudel*: Capitalism and Material Life, 1400–1800. New York, 1973.
 17. Mediterranean, I. 403.
 18. Ez az adat, melyet Braudel vitat, megegyezik azzal a feltételezéssel, hogy az Iszlám világ népessége körülbelül kétszerese volt Itália teljes lakosságának.
 19. Recensement, 20. Fiscal Surveys, 169.
 20. *Braudel*: Mediterranean, szerint 90 %.
 21. *Barkan*, „Fiscal Surveys” szerint az oszmán jegyzékek vizsgálatának hatalmas munkáját még nem fejezte be. Tanulmányaiban megadott számadatai különböznek.
 22. A Recensement-ben ez az adat: 1 026 173.
 23. Fiscal Surveys, 169.
 24. *Braudel*, Mediterranean, I. 298.
 25. *Barkan*, Recensement, I. V. VI. VII. táblázatok.

26. *Barkan*, Fiscal Surveys-ből egy egyszerűsített táblázat:

Tartományok:	háztartások		növekedés:
	1520–30:	1570–80:	
Anadolu (Ny-Kisázsia)	474 447	672 512	41,7 %
Karaman (Közép-Kisázsia)	146 644	268 028	82,8 %
Zulkadriye (Kirsehir-Maras ter.)	69 481	113 028	62,6 %
Rum-i Kadim (Amaszia-Tokat ter.)	106 062	189 643	79,0 %
Rum-i Hadisz (Trabzon-Malatia ter.)	75 976	117 263	54,0 %
ÖSSZESEN	872 610	1 360 474	

27. *Nikolaj Todorov*: La situation démographique de la péninsule balkanique au cours des XVe et XVIe siècles. Annaire de l'Université de Sofia, 1959. *Barkan*, 894. (1488/89). *Barkan* ugyanazon *Muhasebe-i Cizye* iratokat használva korrigálja Todorov számításait. *Barkan* szerint a Muhasebe-i Cizye jegyzékek egyedülálló és páratlan forrás demográfiai kutatásra – teljessége miatt. Ugyanakkor megpróbál rámutatni hibáira is. Útmutatása szerint az 1488–90-es fejadó jegyzékek az oszmán demográfiai kutatás szempontjából alapvető fontossággal bírnak. Ld. még *M. Sokolowski*: Le developpement de quelques villes dans le sud des Balkans au XVe et XVIIe siècles”, *Balkanica*, 1970.

J. Káldi-Nagy: Bevölkerungsstatlicher Quellenwert der Gizye-Defter und Tahrir-Defter. *Acta Orientalia*, 1960., megmutatta, hogy minden egyes összeírásnál meg kell határozni a háztartás alapegységét a fejadóra vonatkozóan, mivel az minden alkalommal változott az adófizető vagyona szerint.

28. *Barkan*, i. m., *Ek Cedvel*, no. 1.

29. *Barkan*, i. m. 16.

30. Recensement...

31. Mediterranean...

32. A következő táblázatot először *Barkan* adta ki a „Tarihi Demografi”-ban és a Fiscal Surveys-ben. Saját táblázatomból elhagytam Isztambul, erre a városra vonatkozólag lásd: *H. Inalcik*: Istanbul. Encyclopedia of Islam.

AZ OSMÁN BIRODALOM LEGFONTOSABB VÁROSAINAK NÉPESSÉGE:

	1520–30	1571–80
SZÍRIA:		
Aleppo	56 881	45 331
Damaszkusz	57 326	–
KISÁZSIA:		
Bursza	34 930	70 686
Amid	18942	31 443
	(1541-ben)	
Ankara	14 872	29 007
Tokat	8 354	13 282
Konya	6 127	15 356
Szivasz	5 560	16 846
BALKÁN:		
Athén	12 633	17 616
Edirne	22 335	30 140
Szarajevó	5 632	23 485
Monastir	4 647	5 918
Szkopje	4 631	9 867
Szófia	3 899	7 848

33. Recensement..., VI. VII. táblázatai.
34. *Inalcik*, Istanbul.
35. Ld. Barkan listáját a Tarihi Demografi-ban. Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes. Recueil de l'association *Jean Bodin*.
36. *N. Todorov*: Balkanskiat grad XV–XIX-vek. (Szófia, 1972).
37. *Ronald Jennings*: Urban population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayeri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum. International Journal of Middle East Studies, VII. 1. 1976.
38. U. o. és cikke: Kayseri. Encyclopedia of Islam.
39. Konferencia a 15–18. századi balkáni városról. Moszkva, 1969. március 29–30. A tanulmányokat a Studia Balcanica III. 1970. számában közölték. A megbeszélések alatt T. Stoianovich kiemelte a L'esprit de l'enseignement des Annales rendkívüli hatását a balkáni kutatásokra. A másik konferencia, La colloque interdisciplinaire: Istanbul a la jonction des cultures balkaniques ... Isztambulban volt. Tanulmányait a Bulletin de l'Association Internationale des Etudes du Sud-Est Européen-ben adták ki 1974-ben.
40. *Todorov*, i. m.
41. Barkan választását az oszmán jegyzékekben szereplő hane-ra alkalmazott ötös szorzószámra vonatkozóan most vizsgálják át. *Erder* a modern demográfiai elmélet fényében vizsgálta meg a kérdést. (Measurement of Pre-Industrial Po-

pulation Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century. Middle Eastern Studies, 1975). Mivel sok jegyzékben úgy is rögzítik a lakosságot, mint nefer – ami valószínűleg adóképes felnőtt férfit jelöl – Erder a lakosság felbecslésére a következő megbízhatóbb módszert ajánlja: I. Ahelyett, hogy a számítási alapnak a hane családi háztartás egységét tekintjük, mely gyakran puszta kincstári megfelelő, nem földrajzi állandó, sokkal megbízhatóbb, ha a tényleges felmérési adatokból a serdülőkor feletti férfi lakosságot, nefer-t vesszük figyelembe. II. Ha adott „a kapcsolat a lakosságnövekedési arány és a népesség kor-változási összetevője között”, akkor megalkothatók az összehasonlító sorozatok a lakossági szorzószámra. Úgy készítette el ezt, hogy minden szorzószám behatárolható egy viszonylag szűk, 3 és 4 közötti láncba. Ez sokkal biztonságosabb, mert a lehetséges variációk száma kisebb. Mindenesetre ezek a szorzószámok csak nagy népességnél alkalmazhatóak, s olyan településeknél, melyek jegyzékről jegyzékre jól felismerhetők.

Bruce McGowan egy érdekes módszert alkalmazott a vidéki területek összes termelésének kiszámítására. Food Supply and Taxation on the Middle Danube 1568–1579. Archivum Ottomanicum, 1969.

42. *Maurice Aymard*: Venise, Raguse et le commerce du blé pendant ... (Paris, 1966)
43. Mediterranean ...
44. *Aymard*, i.m. *Braudel*, 583.
45. *Mustafa Akdağ*: Osmanli Imperatorluğundan Kuruluş ve Inkisafı Devrinde ..., Belleten, XIV. 1950.
46. *Mustafa Akdağ*: Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi. (Ankara 1971). 1494–1503-ban nagy éhínségek voltak.
47. *Akdağ*, Osmanli...
48. *Aymard*, 112. 114. táblák.
49. *Lütfi Güçer*: XVI–XVII. Asirlarda Osmanli İmparatorlugunda Hububat Meselesi ve Hububattan Ahnon Vergiler. (Istanbul, 1964). Táblázatok a búza-kereskedelemeiről: *Güçer*: XVII, yüzyil Ortalarında Istanbulun İaşesi için Lüzumlum Hububatın Feminî Meselesi. İktisat Fakültesi Mecmuası, XII, 1950/51. *Marie Mathilde Alexandrescu*: Contribution a l'étude de la approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle. Studia et Acta Orientalia, I, 1957, 13–37.
50. *Aymard*, 31.
51. *Akdağ*, Osmanli, 513.
52. *Aymard*, 166.
53. *Aymard* kiemelte, hogy a szicíliai búza-export nehéz feltételei miatt a velenceiek a Levante felé fordultak. *Braudel* szerint a nagyobb cargo hajók használata csökkentette a szállítási költségeket és a búza-kereskedelem további terjedését segítő tényezővé vált.
54. *Aymard*, 166–167. Ld. még: *Ljuben*: Turkey and Europe in the 16th–19th Century. [sic.] Etudes Balkaniques II–III, 170–173.
55. *Braudel*, Mediterranean, I. 476. A különösen gyenge levantei ezüstpénzekről lásd az isztambuli–velencei Bailo-t. *Braudel*, Mediterranean, I, 450.
56. Például 1564-ben, lásd *Akdağ*, Osmanli..., 396.
57. Az oszmán birodalom búza áraihoz lásd *Akdağ*, *Güçer*, *Barkan*, *Aymard*, *Braudel* idézett műveit. Az 1490–1540-es periódusra *Akdağ* árai (2–3 akcse per

kile; kile=25,656 kg) alacsonyabbak *Barkan* árainál (4–8 Burszában, 6–10 Edirnében, 13,5 Isztambulban) látszólag azért, mert az utóbbi csak a főbb városlakók árait nézte. A bursa kádi jegyzékei megerősítik *Barkant*. A Trákiában hivatalosan rögzített búza-ár ugyanebben az időben 4–5 akcse kilónként. Lásd *Tayyib Gökbilgin*: Edirne ve Pasa Livasi. Isztambul, 1952. 168, 237, 248, 297. *S. Faroghi és H. Islamoğlu*: Crop patterns and Agricultural Trends in 16th Century Anatolia, mely tanulmány ugyanezt az arányt adja meg 1570–74-re, Közép-Anatóliára, de 10 akcsét Iznikre és 18-at Adana területére. Az oszmán leértékelés előtt, 1550–1584-ben a búza-árak szerényen emelkedtek, de a leértékelés után 1585–95-re felszöktek 20 vagy ennél is több akcséra, majd 1595–1600-ra 40–50 akcséra.

Ahogy Braudel is megállapította: ha hosszabb időszakokat fedő összefoglaló ár-sorozatotak nem állítunk össze a birodalom különböző területeire vonatkozóan, akkor nem lehetünk biztosak feltételezéseinkben.

58. *Akdağ*, Osmanli..., 532–537.; *Akdağ*: Celali Isyanlarında Büyük Kaçgunluk. Tarih Araştırmaları Dergisi II. 1965, 2–3, 1–49. *L. Güşer*, XVI–XVII. Asirlarda, 19.
59. *Braudel*, Mediterranean, I, 593–594.; *Aymard*, 51–52.
60. Nationalbibliothek, Vienna, Manuscript AF 239. Münshêât-i Ibrahim Bey, v. 78 b.
61. *Aymard*, 48, 56, 122. 1549–55-ben hatalmas velencei cargo hajók indultak az Archipelagókra, Isztambulba és Egyiptomba.
62. A bőséges évek alatt még a közrendűek számára is engedélyezték, hogy közvetlenül a külföldieknek fölöslegüket eladhassák. Lásd *Aymard*, 50–51.
63. Lásd a 83. és 87. jegyzetet.
64. Rüstem, a nagyvezír mondta a Bailo-nak a velenceiekről: „che vengono pigliar grani nell' Archipelago a forze de denari”, idézi *Aymard*, 50. A nyugati államok is kényszerítették a portát, hogy nagy kereskedelmi kiváltságokat kapjanak. Lásd *Inalcik*: Imtiyazat. Encyclopedia of Islam, 2nd ed., IV, 1179–89.
65. *Aymard*, 50, 59, 61, 70, 95, 99, 132, 167–168. Az eredeti gondolat Braudeltől származik. *Braudel*, Mediterranean, I, 539.
66. *Braudel*, I. 593–594. A csiftlik rendszer eredetéhez és korai történetéhez: *Inalcik*: Capital Formation in the Ottoman Empire. Journal of Economic History, 1969, 124–135.; *I. Beldiceanu-Steinherr*: Fiscalité et formes de possession de la terre dans l'Anatolie. Journal of Economic and Social History of the Orient, 1976, 234–322. Rüstem Pasa és feleségének csiftlikjei mind kegyes alapítványok (vakuf), lásd *Gökbilgin*, 500–501, 518, 524–525. Mint a császári tanács más nagyvezírei, Rüstem Pasa is igyekezett az általa birtokolt csiftlikkek búza feleslegét a velenceieknek eladni. Lásd *Aymard*, 51., és *T. Gökbilgin*, Rüstem Pasa. Tarih Dergisi, VIII, 1955. 32. A 16. században változás jelentkezett a hagyományos oszmán csiftlik rendszerben. A csiftlik-birtokosok most már befolyás nélküli helyi előkelők voltak (ajan) és az állami birtokban lévő földek, és a reaja egyre jobban bekapcsolódott ebbe a rendszerbe. Ezekről a változásokról lásd: *H. Inalcik*: Centralization and Decentralization in Ottoman Administration. Studies in Eighteenth Century Islamic History. Edited by *T. Nagy* and *R. Owen*. London – Amsterdam, 1977, 27–52. *H. Inalcik*: The

- Ottoman Decline and its Effects upon Reaya. Aspects of the Balkans, Continuity and Change. Edited by *S. Vryonis* and *H. Bimbaum*. The Hague – Paris, 1972, 338–354. *Inalcik*: Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire. *Archivum Ottomanicum*, VI. 1978.
67. *M.A. Cook*: Population Pressure in Rural Anatolia, 1450–1600. (London, 1972.). *Wolf-Dieter Hütteroth*: Landliche Siedlungen im Südlichen Innetanatolien in den letzten vierhundert Jahren. (Göttingen, 1968.). *W. Hütteroth*: Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century. Erlangen, 1977. *Mustafa Soysal*: Die Siedlungs- und Landschaftsentwicklung ober Çukusova. Erlangen, 1976. *S. Faroghi és H. Islamoğlu*, i. m.
 68. *Cook*, 15.
 69. u. o. 12.
 70. u. o. 21–22. *Xavier de Planhol*: Geography, Politics and Nomadism in Anatolia. *International Science Journal*, 1959, 525–531., megfigyelte, hogy Észak-Kisázsia kivételével a 16–17. században az anatóliai nomádok a földművelők állandó nyomásának hatására a magasabban fekvő legelőkre szorultak egész Kisázsiaiban.
 71. *Cook*, 10–11.
 72. u. o. 13–14.
 73. E nézet megvitatása u. o., 20–21, 52–53.
 74. u. o. 26.
 75. Törökország mezőgazdaságának történetéről lásd *Inalcik*: Filaha. *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed. III, 906–909. *S. Faroghi*: Rural society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century. *Turcica*, 1977, 161–196. *Faroghi és Islamoğlu*, i. m. *Hütteroth és Soysal* publikációi (67. jegyzet).
 76. Population Rise and Fall in Anatolia, 1550–1620. A *Middle East Studies*-ben fog megjelenni.
 77. *Faroghi és Islamoğlu*, i. m.
 78. Ugyanezt a módszert alkalmazta Hütteroth és Soysal. Oszmán felmérések felhasználásával Hütteroth a település-mintákat és a mezőgazdaságot tanulmányozta Közép-Analiában (67. jegyzet). Hütteroth szerint a területen a mezőgazdaság és a települések visszahúzódtak a politikai nyugtalanság és a nomád előrenyomulás miatt. Azt is kiemeli, hogy Közép-Ázsiában nincsenek a balkáni típushoz hasonló nagyterjedésű uradalmak (csiftlikek). Hozzá kell még tenni, hogy az Isztambul fogyasztására történő juh-export – melyet a kormányzat követelt meg és helyileg szervezett meg a Dzsihandbejli törzs törzsfőnöke – biztos, hogy fontos tényezőnek bizonyult a steppevidék gazdasági állapotának kiformalásában 400 éven keresztül.
 79. Lásd *Güçer*, XVI–XVII. *Asirlarda Osmanli*, i. m. 76–114.
 80. *Faroghi és Islamoğlu* kimutatta, hogy a búza-árak 5-ről 6-ra emelkedtek (Adana-ban 12-ről 18-ra), az árpa pedig 3–4-ről 5–6-ra (Adana-ban 8-ról 10-re) a 16. század közepén.
 81. A 15. és 16. század oszmán vámjegyzékek kétséget kizáró bizonyítékot adtak arról, hogy az oszmán pamut-ipar sok anatóliai városban örvendett virágzásnak: Adana, Kajszeri, Bursa, Ankara, Usak, Konya, Nigdi, Tire, Menemen, Merzifon és Diyarbekir érdemel említést, mint legfontosabb központ. Az is bizonyított,

- hogy kiadási rendszer keretében nagymennyiségű pamut-cikket állítottak elő és szállítottak a távoli balkáni és fekete-tengeri piacokra (lásd későbbi kiadásomat Kaffa és Antalya vámnaplóiról). A nyugati Mediterráneumban a pamut-termékek, a pamut-szál és a nyers gyapot az oszmán export jelentős részét adta (lásd *P. Masson* jegyzékét *Histoire du commerce français dans Levant...* Paris, 1896.). Az ipari forradalom előtt Európában az oszmán pamut egyedüli vetélytársa a költségesebb indiai pamut volt. Igaz, hogy a gyapot csempészete ugyanúgy mindig probléma volt, mint a búzáé, a velenceiek nyomására már a 14. századtól kezdődően. Az oszmánok idején sem beszélhetünk arról, hogy a belső piac rovására a létfontosságú nyersanyagok (beleértve a gyapotot) kereskedelme feletti ellenőrzés megszűnt volna – ahogy azt *Barkan* tételezi. (*Price Revolution*, 67.). Mivel a növekvő nemzeti ipar keresletének nyomása szabályos gyapot szállítmányokat és alacsony árat igényelt, az oszmán kormányzat az egész korszakban kötelezve érezte magát, hogy a gyapot csempészetét kiküszöbölje.
82. Hasonlítsd össze *Soysal*-lal, i. m. 24, 64, 81. Ott a csiftlik a 19. században jelent meg.
 83. Lásd még *Islamoğlu és Ç. Keyder: Agenda for Ottoman History. Review*, 1977, 1, 31–56. A *Military and Fiscal Transformation*-ban megpróbáltam a belső fejlődésre, s annak az oszmán társadalmi szerkezetre való hatására koncentrálni.
 84. Lásd *Braudel*, *Mediterranean*, I., 518–519.
 85. *Türkiyenin İktisadi Vaziyeti. Belleten*, 1951, 651–676.
 86. Hasonlítsa össze a *Mediterranean* I. kiadásának (Paris, 1949.) 361–420. oldalát az angol fordítással, 462–542.
 87. *Price revolution... Vuk Vinaver: Monetarna kriza u Turkoj, 1575–1650. Istoriski Glasnik*, 1958. *Skender Rizaj: Counterfeit of Money in the Balkan Peninsula XV–XVII. Century. Balcanica*, 1970, 71–80. *Hoszowski: L'Europe centrale devant le révolution des prix: XVIe et XVIIe siècles. Annales*, 1961, 3, 441–456.
 88. Nesri szerint a szerb despota 1381-ben évi 50 ezer vukiyya (64 140 kg ezüst) sarcot ajánlott az oszmán szultánnak. Lásd *Taeschner* (szerk.) *Gihannuma* (Lipscse, 1951), 58. 1332-ben egy kereszties-hadjárat tervében, IV. Fülöp francia királynak azt tanácsolták, hogy foglalja el Szerbia öt ezüsbányáját. Lásd *Atiya: Crusades in Later Middle Ages*. (London, 1938.), 105.
 89. *Beldiceanu: Règlements Miniers*, 1930–1512, (Párizs, 1964.) 53–55, 57.
 90. 1438 körül Fadullah oszmán pénzügyminiszter arra sürgette a szultánt, hogy foglalja el a szerbiai ezüst és aranybányákat. Lásd *Dukas*, 175–177. Hódító Mehmed 1454–1464 között több hadjáratlal foglalta el Szerbiát és Boszniát. 1444-ben Velence arra kérte Bosznia királyát, hogy a katonai segítségért cserébe adja át ezüst-bányáit. A szerb despota éves bevétele csak Novobrdó ezüst-bányájából 200 ezer aranydukát. Lásd *Jorga: Notes et extraits pour servir a l'histoire des Croisades* (Párizs, 1902.) II, 152–153. A szerbiai ezüsbányák fontosságáról lásd még: *Mihailovic: Memoires of a Janissary*. (Ann Arbor, 1975), 75, 77, 79, 103. *D. Kovacevic: Dans la Serbie et la Bosnie médiévaes les mines d'or et d'argent. Annales*, 1960, 2, 148–158. és *N. Beldiceanu: Règlements...*, i. m.
 91. Raguza már 1443-ban tiltakozott az ezüst-export oszmán tilalma ellen. Lásd:

- N. Jorga*: Notes et extraits, II, 151. II. Mehmed tilalmairól lásd *Inalcik*: Kanunname-i Sultani ber Muceb-i Örf-i Osmani. (Ankara, 1956.), 8, 16.
92. Az 1454-es szerződés megállapodásai szerint a velenceiek által oszmán birodalomból importált ezüstöt és aranyat az oszmán pénzverdékben verték pénzé. Lásd: *Heyd*: Histoire du commerce du Levant (Párizs, 1936.) II, 317. A 16. században az európai kereskedőknek évente 400 kiledzse (668 kg) ezüstöt kellett leadni Aleppo verdéjébe.
93. Az oszmán tengeri expedíció költségeiről lásd: *C. Imber*: The Costs of Naval Warfare. Archivum Ottomanicum, 1972, 203–216.
94. Lásd: *Inalcik*: Military and Fiscal Transformation.
95. A kritikus 1688-as évben az oszmán kormányzat elhatározta, hogy rézpénzt is elfogad adófizetségként. Lásd: *A. Reflik*: 12. Asirda Istanbul Hayati. (Istanbul, 1930.), 4–7, 11.
96. Price Revolution, 6–7. Az árak Isztambulban sokkal gyorsabban emelkedtek, mint a birodalom bármely más városában. *Cengiz Orhonlu*: Telhisler (Istanbul, 1970.) 9. számú dokumentum. Itt most Barkan listájáról csak Edirnéét és Burszáat vettük.
97. Tarih-i Selaniki (Isztambul: Matbaa-i Amire, 1281. A.H.) Selaniki-ről lásd: *Babinger*: Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. (Lipcse, 1927.), 136.
98. Price Revolution, 12–13.
99. *M. Belin*: Eassai sur l'histoire économique de la Turquie. Journal Asiatique, 1864, 242–296. *A. Refik*: Osmanli Imperatorlugunda Meskukat. Türk Tarih Encümeni Mecmuasi 1340. A.H. 367–379.
100. The Price Revolution, Wars and Public Banks in Naples. Histoire économique du monde méditerranéen, 1450–1650. Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel. Toulous, 1973., 159–176.
101. *Mediterranean*, I., 476–517.
102. U. o. 499–500. A kelet-nyugat közötti arany és ezüst-forgalomról lásd: *A. Watson*: Back to Gold – and Silver. The Economic History Review, 1967, 1, 1–34.
103. *Mediterranean*, I., 493–508.
104. U. o. 500.
105. U. o. 463.
106. U. o. 478.
107. *Paul Masson*: Histoire du commerce francais.
108. Braudel szerint 1600 előtt a hamispénz nincs jelen Levanté-ben. *Mediterranean*, I., 537–538.
109. *Akdağ*, Osmanli, 520.
110. Rhoads Murphy találta meg Isztambulban a *Basvekalet* levéltárban. (Maleiyeden Müdevver, no. 22148.)
111. *W. Hinz*: Steuerinschriften aus dem mittelalterlichen vorderen Orient. Belleten 1949. 762. Az ezüst Iránból Indiába folyásáról lásd: *Minorsky* bevezetőjét: Tadhkirat al-Muluk (London, 1943.), 19, 27.
112. *H. Inalcik*, Capital Formation, 121.
113. Lásd: *Watson*, 31.

(Fordította: Bárdi Judit)

A 16. SZÁZADI ÁRFORRADALOM A KÖZEL-KELET
GAZDASÁGTÖRTÉNETÉBEN

(The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East. International Journal of Middle East Studies (6) 1975, 3–28.)

A 16. század az oszmán Közel-Kelet országainak súlyos gazdasági és társadalmi válságával fejeződött be, amely történelmük döntő fordulópontját jelentette. Ennek a strukturális válságnak legszembetűnőbb jele a népi lázadások sorozata, mely legfeltűnőbbben Anatólia muszlim-török lakossága körében jelentkezett. A felkelések, melyek dzseláli-lázadásokként ismertek, nyílt polgárháborúvá fejlődtek az oszmán állam erői ellen, és első fázisuk pontosan tizenöt évig, 1595–1610-ig tartott.

Az oszmán krónikák e felkeléseket csak egyszerű bandita akcióknak írják le, melyeket ördögi banditafőnökök szerveztek és vezettek. Az oszmán levéltári anyag újabb keletű tanulmányozása azonban azt sugallja, hogy ezek az eredmények ennél sokkal bonyolultabbak és jelentősebbek voltak mind eredetükben, mind megnyilvánulásaikban. Ennek az új látásmódnak az első jele nem sokkal a Kemal-felkelés után tűnt fel Hüseyin Husameddin munkájában, az Amasya Tarihi-ben¹, melyben azt vetette fel, hogy a dzseláli-mozgalom valójában Anatólia turkomán lakosságának nyílt lázadása volt az oszmán kormány korrupt adminisztrációja ellen, amely teljesen a *devsirme* szolgák kezébe került, akiket szultáni szolgálatra rendeltek. Szerinte Anatólia nomád és turkomán elemei számára sohasem volt előnyös a birodalom pénzügyi adminisztrációja. Mindehhez ráadás volt a turkománok új nemzeti érzése, melyet Közép-Ázsia török múltjának dicsőséges történelmi emlékei tápláltak, ugyanúgy, mint a Szafavidák által terjesztett vallásos propaganda, mely az általános elégedetlenséget roppant gyűlöletté változtatta. Husameddin magyarázata érdekes volt és vonzó, de figyelmen kívül hagyta aényt, hogy az időszak legnagyobb, Kara Jazidzi által vezetett lázadásában a legtöbb résztvevő nem Anatólia turkománjai közül került ki.

E problémát vizsgáló következő tudós A.S. Tveritnova volt,² aki a dzseláli-felkelésekben együttműködést talált a parasztság és a kisebb

feudális birtokosok között, akik együtt lázadtak a korszak nagyobb feudális urai ellen. Tveritinova azonban elmélete alátámasztására semmiféle dokumentális bizonyítékot sem hozott, eltekintve azoktól az adatoktól, melyek a felkelésekre vonatkozóan az oszmán krónikákban találhatóak. Cikke nem több, mint az ismert tényeknek a marxizmus sémáinak megfelelő bemutatása. Az általános kérdések az oszmán feudális elemek változását illetően, melyet még a kapitalizmus válsága és a kizsákmányolt parasztok nyomorúsága is fokozott, a későbbi tudósoknak hasznos hipotézissel szolgált, melyet a levéltári adatok³ alapos vizsgálatával is kutathatnak.

A dzselali-lázadások társadalmi és gazdasági hátterét vizsgáló török történészek közül a legkiválóbb és legsikeresebb Mustafa Akdağ, az Ankarai Egyetem professzora, aki felfedezéseit levéltári dokumentumok részletes vizsgálatán alapuló tanulmányok sorozatában tette közzé. Akdağ szerint nem lehet helytálló az a nézet, mely szerint ez (t. i. a felkelések) török nemzeti támadás lenne az idegen rabszolga kormányzat ellen, mivel az oszmán dinasztia tekintélye meglehetősen nagy maradt ez alatt az idő alatt is egész Anatóliában. A lázadók legnagyobb részt nem valamilyen határozott forradalmi program érdekében ténykedő parasztok, hanem inkább a hatalmas infláció és a hatalmas — az oszmán hadsereg támogatására alapított — katonai birtokok felbomlásának a következtében földvagy munka nélkül maradt földművesek voltak.

A 16–17. századi ár- és demográfiai változásokkal foglalkozó levéltári tanulmányaim lehetőséget adnak arra, hogy megkíséreljem újra elemezni ezeket az eseményeket. Sok okot lehet vizsgálni, de itt csak a gazdasági faktorok szerepével, nevezetesen a birodalmon kívülről származó monetáris nehézségeivel szándékozom foglalkozni.

1. AZ OSZMÁN BIRODALOM GAZDASÁGI SZERKEZETE ÉS DOKTRINÁJA

Az oszmán birodalom első századainak gazdasági rendszere több oldalról is sajátos volt, mely bizonyos mértékben összhangban volt kora körülményeivel. A heves kritikák mellett nem szabad elfelejteni, hogy az oszmán birodalom jelentős gazdasági felemelkedéshez biztosított lehetőséget egy olyan területen, amely az oszmán hódítás előtt századokig hanyatlásba és elszegényedésbe süllyedt.

Az oszmán rendszer alapján egy önmagát ellátó birodalom volt. Azért, hogy a birodalmon belül szisztematikusan kihasználják a jólét hatalmas forrásait, és megőrizték politikai, gazdasági integritását, egységét, az oszmánok egy szorosan zárt gazdasági rendet igyekeztek megvalósítani. Meglátták, hogy szükség van az európai nagyhatalmak, mint Velence és Genova, gazdasági befolyásának és kizsákmányolásának megszüntetésére. Ugyanakkor kísérletet tettek olyan eszközök kifejlesztésére, melyekkel a birodalom különböző gazdasági zónái kiegészítik egymást, a veszélyes törések és egyensúlytalanságok kifejlesztése helyett, melyek a múltban gazdasági válságot és depressziót hoztak. Ezen törekvésekben az oszmánok nagymértékben sikeresek voltak. A birodalom robosztus alkotmánya és politikai hatalma első két századában lehetővé tették egy olyan gazdaságpolitika kialakítását, mely meglehetősen kedvező volt és ezzel teljesen elkerülje az olyan gazdasági kríziseket, mely elődeit gyöngítette.

Csak akkor, amikor Európa megkezdte saját politikai és gazdasági hatalmának fejlesztését, tört meg ez a rendszer. Az oszmán társadalmi és gazdasági rend intézményeinek hanyatlása teljesen a porta által uralt területen kívüli fejlődés eredményeként kezdődött, különösen a nyugat-európai, az „atlanti gazdaság” óriási vitalitása és ereje következményeként. A birodalom gazdasága nem egy, a szervezetében rejlő hiba miatt bomlott fel, sem pedig egy organikus törvény miatt, hanem azon óriási történelmi változások következtében, melyek lerombolták egyensúlyát, feltartóztatták természetes gazdasági fejlődését és intézményeit jóvátehetetlen pusztulásra ítélték.

A 15. század második felében a nagy európai nemzetek megkezdték azt az intellektuális és gazdasági fejlődést, mely végül világalomra juttatta őket. Ekkor érte el csúcát az Európán kívüli atlanti expanzió, kiterjedve először Afrikára, majd új földrészek felfedezésében kulminálódott. Az európai nemzeteket elsődlegesen a nagy hasznot hajtó arany- és rabszolgakereskedelem vonzotta Afrikába. Nem sok kellett ahhoz, hogy az afrikai aranykészlet jelentős részét ők csapolják le. Ez az arany volt a gazdasági ellátás fő forrása az egész Mediterráneum számára, és megszerzésével az európaiak egy igencsak jövedelmező koloniális rendszer fejlődésének alapjait vetették meg az eljövendő századokra. Az afrikai tapasztalat megadta a gyarmati hatalmaknak a gyakorlatot és módot, hogy új technikákat, erős gazdaságot és anyagi bázist fejlesszenek ki; s ez elkerülhetlenné tette, hogy továbbhaladjanak Amerika (1492) és a Jóreménység-fok

(1498) felé. Ezek a felfedezések elkerülhetetlenül Ázsia szívének meghódításához és kizsákmányolásához vezettek. Még csak a kezdeteknél tart a fontos földrajzi felfedezések Európa gazdasági és társadalmi struktúrájára tett hatásainak felderítése; hatásuk a nem-európai országokra pedig még kevésbé ismert. A régi nemzetközi selyem- és fűszerkereskedelem áthelyeződése az új, végig-tengeri útra, komoly csapás volt a korábbi utakat ellenőrző országok gazdasága és pénzügye számára.

E tanulmányban nem annyira a kereskedelmi áthelyeződés nyilvánvaló tényeit, mint inkább az ebből következő árforradalmat vizsgálom, amely a 16. században ugyanúgy elborította Európát, mint az oszmán birodalmat.

Az imperialista struktúra és a gyarmati kereskedelem bizonyos európai országok számára hihetetlen gazdagságot produkált. A hódítás és fosztogatás kezdeti szakasza után az európai hatalmak hamarosan átalakították gyarmati birtokaikat agrárültevényekké és ami talán még fontosabb, bányákká. A kizsákmányolásra gyorsan kifejlesztett, hathatós eszközök lehetővé tették számukra, hogy óriási mennyiségű aranyat és ezüstöt hozzanak be Európába: a mennyiség az 1495-ben importálthoz képest 3, 5 vagy 7-szeresére nőtt. Ennek az óriási új tőkekezletnek a befecskendezése Európa kereskedelmébe és iparába új tevékenységeket hozott létre és új termékeket bocsátott az európaiak rendelkezésére, akiknek a profitja csak akkor realizálódhatott teljesen, ha új piacokat, és új befektetési forrásokat tudtak találni. Mindez óriási inflációval, társadalmi és politikai válsággal járt együtt.

Amíg az európai gazdaság gyorsan fejlődött, a tőkefelhalmozódás-befektetés és az infláció egymást táplálta, az oszmán zárt gazdaság, természetéből következően, erősen ellenállt egy hasonló út követésének. Ennek eredményeként Nyugat-Európa és az oszmán birodalom gazdasága egyre távolabb került egymástól. A megnövekedett árak, melyet Európában az alapvető árucikkekért fizettek, fokozatosan megindították ezen árucikkeknek az oszmán piacokról való kiszívását. Búzából, vörösrézből, gyapjúból és hasonlókból, amelyek az oszmán gazdasági struktúra alapjait képezték, annyira kevés lett a birodalom főbb centrumaiban, hogy itt is bekövetkezett az árak gyors inflációja, ami hamarosan a zárt gazdasági rendszer egyensúlyát és biztonságát veszélyeztette. Amíg az intézményesített rendszer megtiltotta az ilyen alapvető árucikkek exportját a határokon kívülre, az erősen inflálódott európai piacokon nyerhető profit csábítása az oszmán és idegen kereskedőket egyaránt arra ösztö-

nözte, hogy minden lehetséges eszközt megragadjanak ezen áruknak az oszmán birodalomból való kicsempészésére.

A helyzet egyre inkább megnehezítette a Porta számára fő feladatának teljesítését: a birodalom főbb városai számára megfelelő készlet biztosítását. Ugyanakkor a nyersanyaghiány egyre növekvő válságot eredményezett az oszmán iparban, ami viszont még nagyobb elégedetlenséghez vezetett a kézművesek körében, akiknek közvetlen vagy közvetett panaszai a kor oszmán adminisztrációjának dokumentumaiban is hangot kaptak. Természetesen számukra a helyzet annak az eredménye, hogy az országban megjelent „a spekuláció és a szertelen haszon átkozott szelleme”, a kézművesek elhagyták a régi kereskedelmi regulációkat és testületi hagyományokat, és hogy az adminisztráció hatalmasai közönyösek és korruptak. Nem láthatták, hogy a helyzet valójában a birodalmon kívüli gazdasági fejlődés eredménye, amivel szemben a hagyományos oszmán adminisztrációs rendszer tehetetlennek bizonyult. Természetesen alkalmazták a hagyományos módszereket a veszély elhárítása érdekében; megnőtt az ellenőrzés a „stratégiai” gabona exportjában, az ezt megsértőket komoly büntetéssel fenyegették, a szállítás közben elkapott árukat az állam kisajátította, de a gabona európai piacokra való tiltott csempészetéből származó haszon olyan hatalmas volt, hogy ez a kereskedelem továbbra is vonzotta a résztvevőket, akik képesek voltak büntetésre lelni még az állam legmagasabb beosztású képviselői között is. E csempészkedés sokak számára a birodalomban szabályszerű kereskedelemmé vált és néhány társadalmi osztály számára forrásává sokkal nagyobb gazdagságnak, amit korábban valaha is fel tudtak halmozni. Az oszmán mezőgazdaság szintén kezdte megérezni az inflálódott európai árak nyomását saját organikus szervezetén, azon területek kiterjedt uradalmain, melyek legkedvezőbbben rendezkedtek be a titkos kereskedelemben való részvételre, s így orientálódni kezdett egy, a termékeivel masszív kereskedéshez jobban alkalmazkodó agrárrendszer felé.

A korabeli levéltári anyagok demonstrálják, hogy lehetetlen volt megállítani az eddigi integrált oszmán birodalom és az „atlanti gazdaság” közti árkülönbségből adódó feszültséget. A nagy nyomású „domináns gazdaság” behatolása a kifizetésű oszmán gazdaságba elkerülhetetlen következménye volt a kettő közötti árkülönbségnek. Ez bekövetkezett mindazon ellenállás ellenére is, melyet az oszmán rendszer képes volt tanúsítani. A gazdasági behatolás komoly inflációs folyamatot termelt ki, ami együtt a másik, inkább belső faktorról, társadalmi és politikai

változásokat idézett elő, ami zavarta a birodalom társadalmi és gazdasági biztonságát, és végül kikerülhetetlennek bizonyult.

AZ OSMÁN IPAR VÁLSÁGA

Ahogy a birodalom áruszerkezete fokozatosan a „domináns gazdaság” hatása alá került, az oszmán ipar is baljóslatú változásoknak nézett elé, amit nem lehet egyszerűen az ipar számára elsődleges anyagok készletének európai abszorpciójával magyarázni. Az ármechanizmus és áruabszorpció fegyvereihez ráadásként az atlanti-zóna gazdasága a birodalom hagyományos kereskedelmi és termékszerkezetét is fenyegette.

Európában bámulatos kereskedelmi expanzió adott életet egy új, kapitalista iparnak – különös tekintettel a textil- és fémiparra, – egy állandóan szilárd exportra termelő iparnak. Ez az új ipar kapitalista vállalkozók és kereskedők kezében összpontosult, akik szabadok voltak minden korporatív korlátozástól, akik új szellemben dolgoztak, új technikákat feltalálva, új divatokat kezdve, új szükségleteket teremtve. Intenzív termelési módszereket vezettek be és új piacokat nyitottak, hogy árúkat elérhetővé tegyék egy egyre jobban szerteágazó klientúrának. Ezzel teljesen megváltoztatták a nemzetközi kereskedelmet, új karaktert adva neki – a határtalan expanziót. Így az oszmán kézművesipar a 16. sz. második felében szembekerült egy, a világ piacainak elfoglalása felé nagy ütemben fejlődő európai iparral. Az idő hatalmas változást hozott a hagyományos nemzetközi kereskedelemben. Például a kisszámú kereskedők által képviselt európai kereskedelem korábban csak néhány luxuscikket és speciális terméket exportált az oszmán birodalomba. Ez az import nem jelentett konkurenciát a helyi iparnak. Ellenkezőleg, vámjövendelmeket teremtett, és növelte a kiváltságos osztályok jólétét. Emellett még az európaiak jó ügyfelei is voltak az oszmán luxusiparnak, akik legalább annyit, ha nem többet vásároltak, mint amennyit eladtak; kereskedelmük aktív és ösztönző jellegű volt. Az oszmán prosperitásnak az európai kereskedelem nélkülözhetetlen része volt.

A 16. sz. második felében ez a kép megváltozott. Az erős kereskedelmi szervezetek által fenntartott és hatalmas nemzetállamok által ösztökélt európai kereskedelem konkurrálni kezdett a helyi iparral, és a gazdasági hanyatlás elsődleges faktorává vált. Az új európai nemzeti kereskedelem a lehető legnagyobb mennyiségű árut szándékozott eladni

külföldre és mindenféle késztermék importját visszaszorította. Így nem jelentett piacot az oszmán iparnak. A Levante-kereskedelem „gyarmati kereskedelemmé” vált, Törökország az európai ipar egyik olyan ügyfelévé változott, amely többé nem exportált késztermékeket, csak nyersanyagokat.

Ennek a modellnek egyik példája a burszai selyemipar. A 16. sz. második felég e város óriási mennyiségű, és kiváló minőségű, legnagyobb részt exportra szánt selyemszövetet termelt. Ahogy azonban az európai selyemipart tökéletesítették, az európai kereskedők többé nem vásároltak Burszában mást, mint selyemfonalat, alig várva a napot, amikor már csak selyemgubót kell vásárolniuk.⁴ Ugyanez a folyamat jellemezte az ankarai mohair (sof)-ipart. Ankara export minőségű mohairszövege révén éledt újjá, de a 16. sz. végére egy fonalközpont szintjére esett vissza s az ankarai kecskeszőr egyszerű piacává vált. Mint Bursa, olyan egyszerű nyersanyag-ellátóvá vált, amiből mások húztak hasznot.⁵

Világosan látható, hogy az új európai kereskedelem megjelenése az oszmán kézműves ipar stagnálásához vezetett. Igaz, hogy a kézműipar számos helyen fennmaradt, de nem fejlődött tovább. Szemben az állandóan fejlődő európai iparral, az oszmán ipar nem talált rá arra a dinamizmusra, mely a világgazdaság új körülményeihez való alkalmazkodáshoz szükséges volt. Minthogy állandóan szélesedő szakadék volt közte és az európai ipar között, az oszmán rendszer hanyatlásra volt ítélve.

A 16. századi oszmán gazdasági stagnálás egyik fő oka tehát az új európai kereskedelem. A kereskedelmi egyensúly felborult a kereskedelem valósággal sokkolta a helyi ipart. Ez pedig nemcsak az arany és ezüst elvesztését jelentette, hanem a veszteség orvoslását is lehetetlenné tette.

Így történt, hogy jóval a gőz iparban és közlekedésben energiaforrásként való felhasználása előtt, jóval az ipari forradalom előtt, a világgazdaság és ipari termelés más, kisebb gazdasági forradalmi megsemmisítő fölényt biztosították az európai kereskedelemnek a világgazdaság meghódításában.

2. VOLT-E AZ EURÓPAIVAL PÁRHUZAMOS ÁREMELKEDÉS A 16. SZÁZADI OSMÁN BIRODALOMBAN?

A 16. század utolsó negyedében az áruk és szolgáltatások árai Európában a századelőhöz képest 3–4-szeresére emelkedtek. Ez az óriási növekedés Nyugat-Európában kezdődött, majd kiterjedt Itáliára és Közép-Európára. Braudel megállapítja, hogy bár az oszmán birodalmat mindig egy teljesen elzárt gazdasági, politikai és társadalmi rendszernek tekintették, e folyamat hamarosan elérte Törökországot is.⁶

Kutatásaim egyik célja az volt, hogy az oszmán források módszeres áttanulmányozása alapján megvizsgáljam ezt a hipotézist. A hivatalos oszmán árlistákról (narh),⁷ az edirnei katonai hagyatéki leltárból,⁸ és a Szülejmánije mecset és a vele szomszédos épületek építése alatt kifizetett munkabérekéből és az anyagárból,⁹ több Imaret – menedékházak, melyeket az utazók és tanulók ingyenes ellátására és táplálására tartottak fenn – költségvetéséből nyert eredményeket már több tanulmányban közzé tettem.¹⁰

Az első táblázat (1.) az e forrásokból származó adatokat mutatja be, pl. az élelmiszerek áremelkedését a 16. század vége körül. A táblázat első (I.) oszlopa a tulajdonképpeni vételárakat és -mennyiségeket mutatja, és a Szülejmánije menedékház (imaret) számára 1585/86-ban vásárolt főbb élelmiszerek és más kiegészítők összkiadását. Mivel ugyanebből az alapítványból hasonló számadások hiányoznak mind a korábbi, mind a későbbi időkre vonatkozóan, összevetésül hasonló alapítványok számadásait használtam, a II. oszlopban a Fatih Imaretjét 1489/90-ből, és a III. oszlopban a II. Bajezid Imaretjét 1604/5-ből. A II. és III. rész a számadásokban szereplő akkori egységeket együtt mutatja azokkal az árakkal, amiket akkor kellett volna fizetni, ha ugyanakkora mennyiséget vásároltak volna, mint amennyit a Szülejmánije Imaret 1585/86-ban. E számok megközelítőleg egy évszázadon keresztül mutatják ugyanazon tételek összvételárának változásait. Tételek, melyek 615.194 akcséba kerültek a 15. sz. végén, a 16. sz. végén 1.122.635 akcséra, s a 17. sz. elején 2.908.618 akcséra emelkedtek. Ha egy számadásban ugyanazon tételre több árat adtak meg, a vásárolt mennyiségért fizetett átlagárat használtam. Mivel mindhárom Imaret Isztambul ugyanazon piacain vásárolt, helytálló összehasonlításokat lehet tenni a lejátszódott óriási áremelkedésről. Ha az 1489/90-es árat mint ármutatót 100-nak vesszük, azt jelenti, hogy az 1585/86-os árak 182,49-ot, az 1604/05-ösök pedig 472,73-ot értek el.

I. tábla
Az évi konyhai kiadások összessége, a Szülejmánije Imaret 1585/86-os zárszámadásának anyag- és mennyiségi arányainak alapján,
alkalmazva más imaretekben jegyzékbe vett árakra

Egység	I. Szülejmánije Imaret (Isztambul, 1585/86)				II. Fatih Imaret (Isztambul, 1489/90)		III. II. Bajezid Imaret (Isztambul, 1604/05)	
	Ár (akcse)	Használt áru mennyiség	Összes kiad. (akcse)	Ár (akcse)	Összes kiad. (akcse)	Ár (akcse)	Összes kiad. (akcse)	
Bárány	Okka ^a	3.00	77,615.00	232,845	1.43	110,989	10.00	776,150
Búza	Kile ^b	23.38	4,482.50	104,784	13.50	50,513	71.71	321,440
Liszt	Kile	25.54	11,521.00	294,246	18.22	209,912	75.00	864,075
Rizs	Kile	33.00	4,338.00	143,154	16.93	73,442	60.00	260,280
Tisztított vaj	Kantar ^c	525.41	208.40	109,495	264.00	55,017	792.00	165,052
Méz	Kantar	401.10	292.52	117,330	180.40	52,770	800.00	234,016
Mandula	Kantar	462.20	22.34	10,326	167.20	3,735	1,144.00	25,556
Fekete szilva	Kantar	111.73	17.70	1,978	79.20	1,401	264.00	4,672
Keményítő ^d	Kantar	173.70	71.50	12,420	128.28	9,029	264.00	18,876
Piros szőlő	Kantar	87.99	50.20	4,417	33.00	1,656	264.00	13,252
Sáfrány	Dirhem ^e	1.66	7,423.00	12,322	0.24	1,781	4.00	29,692
Bagolyborsó	Kile	30.00	192.00	5,760	16.25	3,120	51.00	9,792
Bors	Okka	119.61	66.30	7,934	25.17	1,678	90.00	5,967
Hagyma	Okka	0.92	3,762.00	3,461	0.41	1,541	3.00	11,286
Kömény	Okka	8.91	124.50	1,110	4.00	498	33.11	1,743
Tüzelő	Ceki ^f	12.12	4,683.00	56,758	5.00	23,415	30.00	155,054
Só	Kile	11.00	390.50	4,295	12.00	4,696		11,715
			Összes	1,122,635		615,194		2,908,618
			Index	182.49		100		472.73

a 1285 g (az adatok: Viqueinel: Voyage dans la Turquie d'Europe (Párizs, 1868, 258.)

b Az isztambuli búza kile: 20 okka v. 25,6 kg (35 liter), rizs kile: 10 okka

c 44 okka v. 56,5 kg

d búzából készített ételkeményítő

e 3,212 kg

f egy cseki tüzelő: 180 okka v. 231 kg

2. tábla

*Élelmiszerek és konyhai kiadások táblázata dátumokkal,
a Szülejmánije Imaret 1585/86-os számadásaiban talált anyag- és
mennyiségi arányokat alapul véve, más időpontokban jegyzékbe vett
árakkal összehasonlítva*

No.	Dátum	Defter- szám	I. akcsében		II. ezüstgrammban	
			Évi össz kiadás	Index	Évi össz kiadás	Index
1	1489/90	0.91	615,194	100.00	472,469	100.00
2	1555/6	7098	875,184	142.26	639,759	135.41
3	1573	6278	1,107,173	179.97	755,092	159.82
4	1585/6	1954	1,122,965	182.48	765,862	162.10
5	1586/7	1954	1,649,975	268.20	633,590	134.10
6	1587/8	5833	1,959,381	318.50	752,402	159.25
7	1588/9	5832	2,248,665	365.52	863,487	182.76
8	1595/6	5039	2,716,593	441.58	1,043,172	220.80
9	1596/7	5039	3,273,274	532.07	1,256,937	266.20
10	1599/1600	5039	2,572,694	418.20	987,914	209.10
11	1600/1	5039	2,831,130	460.20	914,455	193.55
12	1601	5039	2,966,493	482.20	958,177	202.80
13	1602/3	5039	2,908,618	472.79	939,483	198.85
14	1605	5039	3,788,575	615.83	1,223,709	259.00
15	1605/6	5039	3,879,814	630.66	1,253,179	265.24
16	1623/5	5039	3,650,751	593.43	1,179,132	249.57
17	1628/9	6019	2,635,718	428.44	806,529	170.70
18	1629	5813	2,603,421	423.19	796,646	168.61
19	1632/3	632	3,103,609	504.50	949,704	201.00
20	1634/5	682	2,957,876	480.80	905,110	191.57
21	1635/6	682	1,986,904	486.52	913,992	193.45
22	1636/7	682	2,961,130	481.30	906,106	191.78
23	1648/9	580	2,892,179	470.12	885,007	187.31
24	1655/6	989	2,841,328	461.86	869,446	184.02

I. Összkiadás akcsében, amit adott évben fizettek és egy 1489/90-es évekhez viszonyított mutató.

II. Összkiadás és mutató az akcse akkori ezüstgramm értékében.

A 2. tábla az áremelkedés még részletesebb kimutatása, amely Isztambulban fekvő különböző birodalmi imaretek különféle évi számadásain alapul. No. 1. a Fatih Imaret számadásain alapul, a No. 4–7. a Szülejmánije Imaretből származnak, a 8–16. és 18–23. II. Bajezid Imaretéből, a No. 17. I. Szelim Imaretből, a No. 24. pedig Ahmet Szultán Imaretjéből.¹¹ Az ármutatókat továbbra is az 1489/90-es év 615.194 akcsés összege határozza meg, mint 100-as alap mutatószám. Az akcse értékének ebben az időben való változása miatt, ami nemcsak az árváltozásoknak, hanem az akcse érmének az állam és a hamisítók által való devalválásának is köszönhető, átszámítottam az összes költségvetésben megadott élelmiszervásárlások összértékét egy állandó ezüstgramm összegre, hogy megtudjam az árucikkek valódi költségét, és így pontos összehasonlítás-hoz jussak. Ezért szükséges volt a számadások készültekor használatos ezüstérme (akcse) tényleges súlyát és tisztaságát, valamint az aranyhoz viszonyított értékét is meghatározni.¹² A 16. század első felében 100 ezüstdirhemet 420 akcséra osztottak fel, ez akcsénként 0,731 g ezüstsúlyt jelent. Ötvenkét ilyen akcse tett ki egy oszmán aranypénzt (altun) 1491–1516 között, ötvenöt volt egyenértékű 1 altunnal 1517–49 között és hatvan 1550–66 között. Ezek alapján 1491-ben 10,64 g ezüst felelt meg 1 g aranyaknak, 1560-ban pedig 11,42 g.¹³ Az akcse stabilitása azonban rohamosan esett a század következő felében.

II. Szelim 1566-os trónralépését követően 100 dirhem ezüsből 450 akcsét vágtak 420 helyett, és az ezüst mennyisége minden akcsében 0,731 g-ról 0,682 g-ra esett. Ennek ellenére a kormány továbbra is megkövetelte 60 akcsének egy arany altunra történő átváltását. Az ezüstpénz értéke olyan gyorsan esett, ahogy a hamisítók és a pénzverők csökkentették a forgalomban maradó akcsék ezüstartalmát. Ennek eredményeként az ezüst valós piaci értéke 80–100 akcséra esett aranyanként, ami inflációhoz vezetett és számos gazdasági és pénzügyi problémát okozott. A kormány több alkalommal próbálkozott az akcse értékének helyreállításával, de siker nélkül.

Egy 1584–86 között kiadott rendeletben az oszmán kormányzat új akcsét vezetett be, 800 darabot vágtak 100 dirhem ezüsből, így minden akcse csak 0,384 g-ot nyomott. 120 új akcsének kellett a 3,517 g-os oszmán aranypénzzel megfelelnie. Így a régi ezüstérme helyett, amelyből 60 akcse 40,92 g ezüstsúllyal felelt meg egy aranyaknak, létrehoztak egy új érmét, melyből 120 akcse 46,08 g súllyal felelt meg ugyanannak az aranyaknak. Így az arany ezüstben számított tényleges ára 11,52 g-ról

13,10 g-ra nőtt. Ennek eredményeként az élelmiszerek és más anyagok árai megemelkedtek, a fekete-piac virágzott, a fix fizetésűek szenvedtek. Isztambulban az új érme kibocsátásáért felelős hivatal ellen általános népfelkelés tört ki és Mehmed pasa beglerbéget és a kincstárnokot (defterdár), az új érme kiadásáért legközvetlenebbül felelős hivatalnokokat lefejezték.¹⁴ 1589–90-ig a kormány nem volt képes a régi helyett új érmék kiadására és a pénzügyi stabilitás biztosítására. Így az akcse továbbra is vesztített értékéből és az árak, a nemesfémek nemzetközi mozgása, a kereskedelmi módszerek változása, az oszmán birodalom háborúinak óriási kiadásai¹⁵ és a hatalmas népességnövekedés – amely egész Európában éppen úgy zajlott a 16. században, mint a Mediterráneum világában – következtében továbbra is emelkedtek.¹⁶

Ugyanolyan nehéz volt már az akcsét ebben az időben fenntartani, mint amilyen nehéz lesz később. Törökország minden elővigyázatossága, habozása és kapálódzása ellenére egy nemzetközi méretűvé vált infláció közepén találta magát.

Egy 1600. november 15-i árjegyzék (Narh Defteri)¹⁷ előszava szerint, valamivel az 1584–86-os leértékelés és árszabályozás után, az érmék finomsága és értéke újra esni kezdett és az áruk és élelmiszerek árai rohamosan emelkedni kezdtek. Az állam lefoglalta az elértéktelenedett pénzt és új akcsét hozott ki, szabványosítva és árfolyamát megszabva megkísérelte a birodalom gazdasági életében a rend helyreállítását. Közölték, hogy a bazároknak és a piacokon olyan új árlistát fognak bevezetni, amelynek szabályozói visszatérést jelentenének azokhoz a régi, normál árakhoz, melyek nemrég kiléptek hagyományos kereteikből.¹⁸ Egy újonnan vert akcse lenne a törvényes fizetési eszköz, melyből 120 ér egy arany altunt.

Az állam azonban nem oly módon oldotta meg a problémát, hogy a kincstár terhére vállalta volna a lefoglalt akcsék régi árfolyamon való kicserélését. Ehelyett további leértékelés mellett határoztak, hogy kihasználják anyagi nehézségeik csökkentésére adódó helyzetet. A régi 0,384 g akcse már 1586-ban erre a súlyra süllyedt és 950 akcsét vágtak a hagyományos 800 helyett 100 dirhem ezüstműből, ezzel már 0,323 g-ra esett. Így egy arany altun, ami korábban 46,08 g ezüstnek felelt meg (tehát 120, egyenként 0,384 g-os akcsénak), most várhatóan csak 38,76 g ezüstöt ért (120 0,323 g-os akcse). Vagy másképpen, korábban egy g arany 13,10 g ezüstnek felelt meg, most 11,01 g-nak, így növelve az ezüst hivatalos árfolyamát.

Tudjuk, hogy e reform után az 1611–18 közötti években az arany ára szabad árfolyamon¹⁹ 120–130 akcse között változott, de 1618 vége felé az arany ára emelkedni kezdett. Emelkedett, tehát a kormány újra megváltoztatta az akcse ezüst értékét. Most 1000 akcsét, s nem 950-et vertek 100 dirhem ezüsből, továbbra is tartva a 120 az 1 altunhoz hivatalos arányt. Bár az akcsét 0,306 g ezüstre csökkentették, a hivatalos árfolyam ugyanaz maradt, mint amikor az akcse ezüsttartalma 0,384 g volt.

Rövid időre mellőzve az okokat, láttuk, hogy az oszmán birodalom, bekerülve a hatalmas nemzetközi infláció áramlatába, a devalvációval eredménytelenül tett kísérletet nehézségei felszámolására. A leértékelés még nagyobb árkimozdulást eredményezett, és a birodalom egyik pénzügyi válságból a másikba esett, nem volt képes szembefordulni a magát fogvatartó erős árral. Ahelyett, hogy kifejlesztettek volna egy olyan jól átgondolt tervet, amely figyelembe vette volna a gazdasági eshetőségeket és lehetőségeket és a siker lehetőségét, a kormány megengedte, hogy a devalvációs folyamat elhúzódjon. Az állami politika hatástalan és tanács-talan volt a napról-napra komolyabbá váló krízissel szemben. Felismerték azonban, hogy a leértékelési politika volt az egyik fő oka azoknak az ár-emelkedéseknek, mely elszegényítette őket; a nép fellázadt és meggyilkolta azokat a hivatalnokokat, akik ezt kezdeményezték.

1619 elején nagy pénzszabályozás kezdődött. 1620-tól az arany ára mégis újra emelkedni kezdett – 1623 első hónapjaiban 200–240 akcséra, később 275–310 akcséra, végül 1624 első hónapjaiban elérte a 400-at. Újra szükség volt állami közbelépésre.

A pénzszabályozások működése jól látható egy burszai narh defter-ből.²⁰ E defter szerint egy 1624. november 21-i isztambuli rendelet elrendeli az új akcse bevezetését. 80 az 1 spanyol réalhoz, 120 az altunhoz arányban forgalmazták, hogy „e tiszta, pontos és valódi akcséből 10 az 1 dirhemhez” legyen. A megfelelő piaci árakhoz viszonyított árregulációt készítettek elő. Hasonló szabályozásokat vezettek be Isztambulban, és az új érme értékét 1624. november 24-én kihirdették.²¹

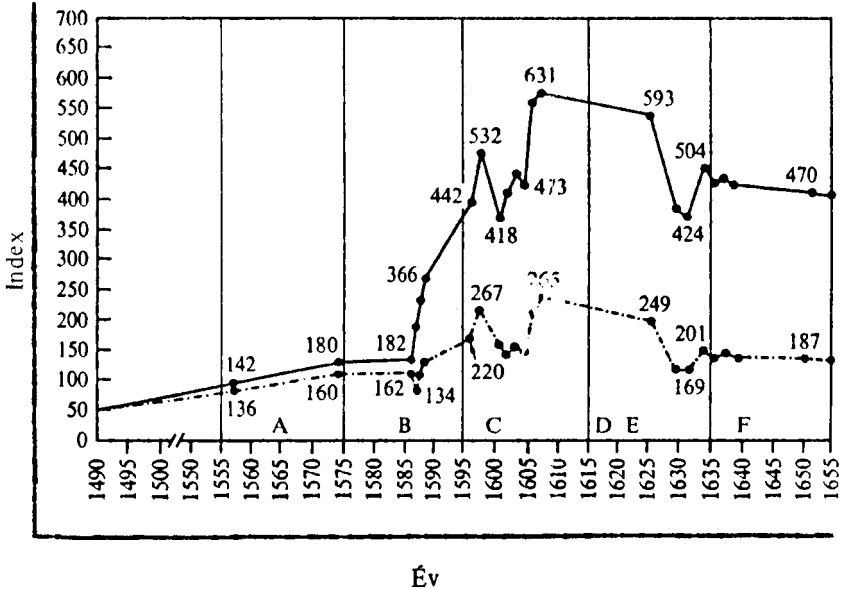
A nehézségek árán egy-két évig fenntartott árfolyam újra nőni kezdett. Először 130 volt, majd 1036–39-ben (Hidzsa szerint) [1626–29] 180, 1040–41-ben 200, 1042–44-ben 220, 1045–46-ban 240, és végül 1048–1050 között (1636–1640) 250. Újra szükség volt egy új pénzkiegyenlítésre.

Az 1641. január 1-én (1050 Ramazán 17) bejelentett pénzreformban

úgy döntöttek, hogy 100 dirhem ezüsből 1000 akcsét vertek. Újra 120 0,307 g-os akcsét adnak egy oszmani altunért (tehát az akkor vagy 3,490 vagy 3,464 g-os súlyért.)²²

1. grafikon

Élelmiszermutatók az imaret feljegyzésekből, 1490–1655 összefüggő vonal akcsében, szaggatott vonallal az ezüstgramm

A grafikon mutatja az árváltozásokat a birodalomban. Akár akcsében számolva a birodalom hivatalos pénzét, akár reálban, hogy elkerüljék a nehézségeket, melyeket az akcse ezüsttartalmának fluktuálása okozott, a török élelmiszer-árak 1585 óta gyorsan emelkedő összetett mutatószáma 1606-ban érte el legmagasabb szintjét. Bár rögtön ezután esett egy kicsit, de az emelkedés a 17. század közepéig megmaradt.

Ha az 1490-es áraknak adjuk a százás mutató értékét, az élelmiszerárak „nominális” akcsében 182-re emelkedtek 1585-re, egy közel 100 éves periódusban. A mutató reálban – az az index, mely figyelembe veszi az akcse ezüsttartalmának változását – 162-re emelkedett. 1585 és 1605

között az akcse mutatója 631-re, a reál index 265-re emelkedett. Az ár-emelkedések jól mutatják, hogy egész Törökország milyen mértékben bonyolódott bele a nemzetközi inflációba.

Az állami beavatkozás ellenére, mely rögzített hivatalos árak és az akcse devalválásának formájában jelent meg, meglehetősen pontosan tudjuk analizálni az ár-emelkedést, az árak fizetési feltételei és az érmék tiszta ezüsttartalma alapján. Így, bár az árakat „normális” akcséban jegyezték fel, azaz az akkor használt, gyakran csökkentett értékű akcséban a valódi ezüst gramm súlyt használva megítélhetjük a pénzügyi nehézségek mértékét, melyek a néptömegeket, a pénzügyet és az államot sújtották, utóbbi üzleteit fizetések kiadásakor és adóhátralékok begyűjtésénél a hivatalos árfolyam alapján kötötte.

Hozzá kell tenni, hogy a tanulmányozott edirnei és burszai hagyatéki leltárak (tereke defterleri) és imaret feljegyzések megerősítették az isztambuli imaretek évi könyvviteli följegyzéseiből (yillik muhasebe bilançolari) vett ár-emelkedések beszámolóit. Egy korábbi tanulmányban az edirnei II. Bajezid Imaret 1489–1616 közötti éveiről pontos másolatokat jelentettem meg két elszámolási jegyzékről.²³ Ezek alapján az 1489-es század összevont élelmiszer mutató 1616-ra 434,4-re emelkedett. Alapos tanulmányozás kimutatta, hogy ez az emelkedés az isztambuli imaretekben is lejátszódott. Ugyanezt a tendenciát találjuk a tereke defterlerekről készült tanulmányok alapján is.²⁴ Az edirnei kadilik (jogi körzet) tereke defterében egy véka (kile) búza ára 6–10 akcse között mozgott 1540–55 közt, 1566-tól megindult 9-ről 20 akcse felé. 1597–1607 között vékánként 40–65 akcsés átlagárát találunk (Ld. a 20. jegyzetben idézett munka 447. lapjának táblázatát.)

A burszai Orhan Szultan imaret évi feljegyzései által regisztrált búzaárak szintén nagy ár-emelkedést mutatnak. A búzaárak 1539–65 között 4–5 akcséról 7-re emelkedtek, s végül kileként kb. 8 akcséra. 1617-re 52,5-re emelkedett. Egy kile rizs ára 1539 és 1616 között 8-ról 11 akcséra változott, majd 1617-re 37,5-re. Egy okka (400 dirhem = 2,8 font = 1,25 kg) főzősír 6–8 akcséról 26,8-re emelkedett, egy okka méz 5–6-ról 16,7 akcséra.

Nyilvánvaló, hogy szükség van hasonló elszámolásokra, amelyekkel kiterjeszthetjük az árak tanulmányozását más tételre is, mint élelmiszerek és a jótékonyági intézmények számos és változatos tételei. Jövőbeni munkánk remélhetően el fogja dönteni, hogy ezek tanulmányozásának megvannak-e a lehetőségei a török levéltárakban.

A BIRODALOM GAZDASÁGI HELYZETE A 16. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A 16. század végén az oszmán birodalom nagy nemzetközi inflációs ár- és kereskedelmi mozgáson ment keresztül, ami alapjaiban rázta meg társadalmi és gazdasági életét. Hogy megértsük ennek a mozgásnak a pénzügyre gyakorolt hatását, hasznos megvizsgálni az oszmán állami költségvetés, az államháztartás és pénzügyi nehézségek alapvető visszatükröződéseit. Nem szabad elfelejteni azonban, hogy ezeknek a nemzeti költségvetéseknek mind természetükben, mind formájukban más jelentésük van, mint a modern nemzeti költségvetéseknek. A szóban forgó költségvetések (icmal) a Főkönyvelő Hivatal évvégi zárszámadásai, amelyet szokás szerint előterjesztettek a szultánnak megerősítésre. Néhányat közülük megőriztek és ezek közül sokat különböző rendszer szerint összehelyeztek. Emiatt nehéz a költségvetéseket egymásutánosságukban összevetni és tanulmányozni, teljes, tudatos vizsgálat alá vetni őket.²⁵

Az itt vizsgált 4 költségvetés alapján az állami Központi Admisztrációs Hivatal (Merkezi Devlet Idaresi) évi jövedelme és kiadásai összegezhetőek, amint a 3. táblázat mutatja.

*3. tábla
Költségvetés*

	A 1527/8	B 1567/8	C 1581/2	D 1669/70
Bevétel				
akcse	221,582,402	229,034,916	279,649,967	592,528,960
altun ²⁶	(4,028,771)	(3,817,248)	(4,660,832)	(4,937,741)
Kiadások				
(akcse)	150,228,282	221,532,423	277,578,755	637,206,348
Különbség				
(akcse)	71,354,114	7,502,698	2,071,967	44,677,388

E költségvetéseket vizsgálva nem szabad elfelejteni, hogy az „évi jövedelem” (senelik gelir) szekció nem a Birodalom összes akkori létező adójának jegyzéke. Pl. az 1527–28-as költségvetési év büdzséi alapján az évi össz adóbevételek 537.929.006 akcse volt. Ennek csak 51 %-át

(276.977.724) vették jegyzékbe, mint a Központi Adminisztrációs Hivatalhoz tartozót, „szultáni magánpénz” címén (Padisah Haslari). 37 %-ot 37.512 kisebb-nagyobb tímárbirtokos számlájára vettek jegyzékbe. A fennmaradó 12 %-ot hasonló módon, adminisztrátorok nevére vagy emlak és evkaf vagyonként vették jegyzékbe.

A Központi Adminisztrációs Hivatal nevére szereplő 51 % sem tartozott a nemzeti költségvetésbe. Pl. ugyanazon 1527–28-as költségvetésben 35.395.322 akcsét a „szultáni magánpénzből” sohasem küldtek Egyiptomból, Aleppóból, Damaszkuszból és Dijarbekirből beglerbégjeik parancsára. A pénzt helyben költötték el az erődök őrségére és a tartományi katonaságra. Ugyanígy nyilvánvalóvá vált, ha egy háború el fog nyúlni, a front katonai parancsnoka elrendelhetette, hogy a csatarendbe állított határhoz közeli ejaletok jövedelmeit a begyűjtési helyen költsék el. Ezeket az összegeket általában nem foglalták bele a nemzeti költségvetésbe. Ha az 1669–70-es költségvetést tekintjük, még ha adatai nem is olyan biztosak, mint a fentié, azt találjuk, hogy a nemzeti jövedelemnek csak egy negyedét vették jegyzékbe a költségvetésben. Egy előirányzott 2,4 milliárd akce jövedelemből csak 592,528,960 jelenik meg.

A korábbi okok bebizonyítják: nincs alapja annak a feltételezésnek, hogy ha az ország hódítás útján nő, a Központi Adminisztrációs Hivatal által használható pénzforrások növekednek és új pénzügyi erőforrások kerülnek az állam kezébe. Valójában a látványos hódítások és hatalmas területszerzések ellenére a 16. század második felének elhúzódtott háborúi egyre jobban kimerítették az oszmán birodalom pénzügyi tartalékait. A hadsereg többé nem volt kész a történelmi események által ráruházott nagy feladatokra. A kimerülés jelei mutatkoztak, és nyilvánvalóvá váltak a fegyverkezési és taktikai előrelépés követésének nehézségei, mely gyors gazdasági fejlődést nyújtott a Nyugatnak. S ami még rosszabb, az oszmán hódítások átlépték az „optimális” területi határt. Megszűntek hasznosnak lenni az államháztartásnak és a meghódított területek védelme óriási kiadásokat emésztett fel.

Ez volt a helyzet pl. a meghódított magyar területeken ugyanúgy, mint a 16. század végén Irántól anektáltakon. E tartományok, miután kimerítették saját jövedelmeiket, a központi kormánytól jelentős évi anyagi támogatást igényeltek, amely az arany és az ezüst jó minőségétől függött.

E szempontból a meghódított iráni tartományok igen jelentősek. A központi kormány kénytelen volt e területek jövedelmén felül, a határos

tartományok, mint Aleppó, Djarbekir és Erzerum bevételének jelentős részét is rájuk költeni. Rendszerint az egyes tartományok szolgáltatták a központi kormányzat költségvetésének jelentős részét. Kényszerítve ezzel a kimerült birodalmi kincstárt jövedelem nélküli boldogulásra. Az állam abba a veszélyes helyzetbe került, hogy kénytelen volt elhanyagolni fontos és sürgető dolgokat, mint pl. a fővárosba beszállásolt katonák fizetését.

Költségvetéseink kiadási szekciójában a legfontosabb rész az, ami katonai kiadásokkal foglalkozik. Látható lesz, hogy ezidőben a szultáni csapatok, kapu kulu odzsakok fizetésének részesedése a nemzeti jövedelemből fokozatosan nőtt, egyre nagyobb terhet jelentve a kincstár számára. Ez legjobban akkor érthető meg, ha összehasonlítják a katonaság két legfontosabb részét, a janicsárokat és szpáhikat. A 4. tábla ehhez öt szempontot ad meg: (1) a csoportok létszámát, (2) minden csoport évesi fizetését, (3) a százalékot, melyet az évi összkiadásból igényeltek, (4) az egyes janicsárok és szpáhik átlagfizetését akcsében, (5) az egyének

4. tábla
Költségvetés

	A	B ²⁸	C	D
	1527/28	1567/68	1582/83	1669/70
Szám				
Janicsár	7,866	12,798	18,905	53,499
Szpáhi	5,088	8,739	8,366	14,070
Csoport össz. fizetése				
Janicsár	15,423,426	34,264,772	39,008,019	133,968,556
Szpáhi	30,957,300	29,460,182	49,799,767	69,456,552
Költségvetési %				
Janicsár	10.26	15.42	15.15	21.02
Szpáhi	20.60	26.84	18.06	10.90
Egyéni fiz. (akcse)				
Janicsár	1,955	2,677	2,063	2,487
Szpáhi	6,084	6,804	5,952	4,936
Egyéni fiz. (altun) ²⁹				
Janicsár	35.50	44.62	34.38	20.73
Szpáhi	110.62	113.40	99.21	41.14

fizetését aranyra átváltva.²⁷ Az 1528–1670-es időszak alatt a janicsárok száma hétszeresre, a szpáhiké háromszorosra nőtt. Növekedésük demonstrálja fontosságuk arányát a szultáni Hassa Orduban.

5. tétel

Tétel	Akcse	Százalék
Katonai kiadások	398,392,602	62.5
A palota kiadásai	189,208,403	29.5
A Divan hivatalainak kiadásai	5,032,512	0.7
Más kiadások	44,572,831	7.5
Összesen	637,206,348	100.0

Nyilvánvaló, hogy a csoportok tagjainak fizetett összegek, aranyba átszámítva, – hogy kiküszöböljük az akcse nagy értékcsökkenésének hatását –, csökkentek. Ez különösen igaz az 1584–86-os nagy devalváció után, amikor az akcse és az arany értéke közti különbség fokozódni kezdett. Pl.: a „D” költségvetés 25 %-os növekedést mutat ki akcsében a „C” költségvetéshez képest. A hivatalos árfolyam szerint azonban a „C” költségvetés 34,38 altunos átlag janicsár fizetése 20,73-ra esett a „D”-ben. Ha a 225 akcse (v. éppen 250): 1 altunhoz „szabadpiaci árfolyamot” használjuk, kitűnik, hogy az átlag évi fizetés még alacsonyabbra, 11,05 altunra esett. A szpáhk átlag évi fizetése, ami a táblázat szerint 99,21-ről 41,14 altunra esett, a szabadpiaci árfolyam alapján 21,93-ra vagy még alacsonyabbra csökkent volna. Mint ahogy korábban már elemeztük, a birodalom legkiválóbb csapatainak szegényes anyagi helyzete miatt a katonai osztály jövedelmét megélhetésük biztosítása érdekében valahogy növelni kellett. Ezért engedélyezték, hogy a katonák kereskedelmi vállalkozásokba fogjanak. Ez a katonai fegyelem romlását indította meg.

Folytatva a költségvetés szerkezetének, és különböző szempontjainak vizsgálatát, nyilvánvaló, hogy a költségvetési kiadások egy jelentős része másra ment el, mint a kapu kulu fizetések. Fontos kiadások voltak az erődök katonáinak fizetése, a flotta, a fegyverek és lövedékek, ruhaanyagok, hús és kenyéradagok költségei.

A „D” költségvetésben a 637.206.348 akcse 62,5 %-át (398.393.602 akcse) az alábbiak szerint költötték el:

<i>Tétel</i>	<i>Akcse</i>
Kapu Kulu fizetések	226.106.740
Kenyér, hús, ruházati kiadások	45.223.498
Tengerészeti, fegyvergyári és hajógyári munkások és néhány flottaparancsnok	41.291.808
Hajógyári és fegyvergyári anyagok és kemény kétszersült	23.766.976
Bizonyos erődök helyőrségének fizetése	62.003.602
Összesen	398.392.624

A „D” költségvetés általános formáját az 5. tábl. magyarázza. A legnagyobb kiadás, a Központi Állami Hfvatal által ellenőrzött jövedelem több mint 62 %-a katonai kiadásokra ment el. Ebből a központi hadsereg vonta el a legnagyobb részt.

A következő legmagasabb csoportban, a palotai kiadásokban a padišahin šahsi (a szultáni magánpénztár)-ra költött pénz vonhatja magára a figyelmünket.

Az „Egyiptomi Államkincstár” (Misir Hazinesi) jövedelme, ami több, mint fél millió altunt tett ki, a következőket fizette egyenesen a padišahin šahsinak. „A” költségvetésből 4,47 millió akcsét, „B” költségvetésből 4,58 milliót, „C” költségvetésből 6,67 milliót, és „D” költségvetésből 4,5 milliót. Külön gondoskodtak a nemzeti költségvetésben a tiszteletbeli díszköntösök (hil'at), esküvői és körülmetélési ünnepélyek, valamint utazási kiadások, „ajándékok” (bahşiş) és „alamizsnák” (sadaka) pénzfedezetéről.

E szekcióban a legnagyobb jelentőséggel a palota konyhai kiadásai bírnak. A négy költségvetésben egyenként 2,5–5,5–13,43 és 52,5 millió akcsét költöttek, „A”-tól „D” költségvetésig ez 20 %-os növekedés. Ugyanezen időszak alatt a palotakonyha szakácsainak ill. kisegítőinek száma 277-ről 844-re ill. 1372-re emelkedett.

A királyi istállók költségei is jelentős részét képezték e kiadásoknak. A költségvetésekben egyenként 5,5–6,73–5,51 és 21 millió akcsét adtak ki takarmányra, árpa, lószerszám és szekérvásárlásra. Az istálló-

munkások száma 2830, 4341, 4241 és 3633 volt, fizetésük pedig megközelítőleg 5, 6, 7 ill. 8 millió akcse.

Miután mind a palotai kiségitők száma, mind az áruk és ellátmányokért fizetett összegek nőttek, nehéz nem úgy érezni, hogy a Palota egyre többet költött fényűzésre és szertartásokra. Ennek egy másik jele a palota kapusok (kapıcı) számának növekedése is. A négy költségvetésben egyenként 319, 467, 716 és 1856 főt jegyeztek fel.

A palota különböző műhelyeiben dolgozó kézművesek száma a feljegyzésekben 886, 1016, 1505 és 949.

A „D” költségvetés 18, a nemzeti kincstárban (diş hazine) dolgozó kincstárost (hazinedâr) és 67 kiségitőt (sakird) sorol fel. A szultáni magánpénztár (iç hazine) 3 írnokot és 16 kiségitőt alkalmazott. A divan írkokok száma 37 volt, akik közül 15 doktor.

A fennmaradó kiadásokat „egyéb költségek” cím alatt összegezték. Ezek magukba foglalják a szultáni kíséret embereinek, a követeknek adott fizetséget, a cserkesz emír és a tatár kán évi fizetségét, a Szent Városoknak a hadszertartásokért fizetett összegeket és az ajándékokat, melyeket valamely, vakuf alapítvánnyal nem rendelkező királyi mecsetnek ajándékoztak.

3. AZ ÁLLAMI PÉNZÜGY SZÉTESÉSE ÉS ENNEK TÁRSADALMI ILLETVE POLITIKAI VISSZAHATÁSAI

A nagy mennyiségű nemesfém Európába való behozatala Afrikából, majd Amerikából mind társadalmi, mind katonai téren jelentős visszaesést eredményezett. Az európai államoknak, királyaik nevében, a kort jellemző arany- és ezürtláztól hajtva, legnagyobb gondja a gazdasági kapcsolatok és országaik nemesfémekkel való gazdagítása volt. Ez a gazdagodás utáni vágy különösen a modern idők megélhetési költségeinek növekedése és szükségleteinek megtöbbszöröződése miatt tűnt jogosnak. Új szükségleteinek hatalmas erejétől hajtva, ezek az államok úgy érezték, kötelesek olyan bevételekre szert tenni, amilyenre csak tudnak, minél nagyobb készleteket biztosítani, és államháztartásukat újjászervezni.

Ahogy azonban pénzügyi erejük nőtt, nőttek az államok közti vetélkedések is, egyre monarchikusabbak és „nacionalistábbak” lettek. A kor gazdagság utáni szenvedélye és az állandóan növekvő haderő utáni vágy egy egy modernizált nemzeti hadsereg felállítását, a sorozási módszerek

javítását és a fegyverzet tökéletesítését hozta magával. Egyes államok hirtelen megnövekedett pénzügyi és gazdasági potenciáljának köszönhetően a fegyverkezési és a központosított monarchikus hatalomért folyó versengés újabb politikai feszültséget szült, másrészt fokozta az állam új fegyvereinek, modern hadseregének használata utáni természetes vágyat, a „hódítással vagy pusztulással” járó hazárdírozást.

A 16. század második felében az oszmán birodalom ezekkel az újonnan meggazdagodott államokkal került összeütközésbe Közép- és Kelet-Európában, valamint a Földközi-tengeren és az Indiai-óceánon. Miután ezen államok új gazdasági erőt merítettek az afrikai aranyból, az amerikai ezüsből és a kapitalista kereskedelemből, az oszmánoknak egyre nehezebb lett győzelmeiket aratni felettük és új területeket foglalni. Az oszmánok figyelmét nem kerülhette el új ellenségük politikai hatalma Iránban sem, de az sem, hogy az új világhatalmak veszélyeztetik a birodalmat. Nyomásuk következtében az oszmánok úgy érezték, hogy háborút kell indítaniuk a határaikon állandóan gyarapodó ellenségeik ellen és szétzúzni őket, mielőtt még a veszély fokozódna. Hogy képesek legyenek megnyerni e háborúkat, új jövedelemforrások keresésére kényszerültek.

A TERRITORIÁLIS „FEUDÁLIS” CSAPATOK MEGSZÜNTETÉSE ÉS ENNEK KÖVETKEZMÉNYEI

Követte ellenfelei hadseregének növekvő tökéletesítését és az oszmán birodalom úgy érezte, hogy kénytelen fokozatosan átalakítani a hadsereg szerkezetét és fegyverzetét, amely nagyobb részt területi és feudális lovasságból állt, és egyre inkább alkalmatlannak bizonyult a modern hadviselés szükségleteihez való alkalmazkodásra. Ez a katonai reform, mely magában foglalta a területi-feudális lovasság megszüntetését, nagy teher és közvetlen kiadás volt az állam számára. Ez az ősi javadalombirtokok (timarli sipahi) fokozatos elsorvasztását követelte meg, melyet eredetileg a provinciák feudális lovasságából álló, területi hadsereg fenntartására szántak.

Érdekes módon a török hadseregnek ez az organikus átszervezése az ebben érdekelt felek különösebb ellenállása vagy lázadása nélkül ment végbe. A monetáris gazdaság fejlődése és a hosszú infláció e katonai javadalombirtokokat már pénzügyi hanyatlásba döntötte. A középkori

jogokból és privilégiumokból felépülő timariota jövedelem nem volt képes megfelelni a modern fegyverkezéshez szükséges költségeknek és megnövekedett megélhetési költségeknek. Így a 16. sz. második felében kiterjedt infláció első áldozata a területi lovasság félfeudális katonai osztálya volt. A pénzügyi összeomlás lett az oka a pénzügyi és katonai leüllyedésének.

A timariota osztály volt az alapja az oszmán birodalom agrárszervezetének és adminisztrációjának. A birodalom történetének egyik fontos jelensége, hogy képtelenek voltak fennmaradni, mint birtokos arisztokrácia, és hogy kirekesztették őket, mint osztályt. Ez a katonai osztály eltűnt és átadta helyét egy másik, kevésbé organikus társadalmi osztálynak, mely eredete és újoncvasztási módja miatt kisebb társadalmi és politikai tekintélynek örvendett. Emiatt ez az új osztály még kevésbé volt alkalmas az oszmán társadalomnak egy olyan vázlat adni, mely lehetőséget biztosított volna társadalmi és gazdasági szervezetének az új idők követelményeihez való alakítására.

Ráadásul egy óriási hadseregnek a főváros közelébe tömörítése területi lovasság ellensúlyozása nélkül, állandó veszélyt jelentett az állambiztonságra és fenntartása óriási pénzügyi nehézségeket jelentett. A birodalmi hadsereget korábban jellemző nagy tekintélyt és szakmai hozzáértést lerombolták az események nyomására és végeérhetetlen háborúk alatt ostoba módon toborzott zsoldoscsapatok. Ez a korábban oly mintaszerű hadsereg most zavargások és lázadások központja lett. Gyakran a politikai riválisok által támogatva, bitorló vezetők által vezetve kihasználta a legkisebb politikai vagy pénzügyi nehézséget is, hogy saját igényeit helyezze előtérbe. Az átszervezett hadsereg és a reakció politikai erejének nyomása miatt az oszmán kormányzat nem volt szabad döntéseiben. Mindig kénytelen volt számításba venni e retrográd és anarchikus erő viselkedését.

A birodalmi hadsereg, hatalmának tudatában, bér- és privilégiumnővelési igényeiben, egyre követelőzőbb lett. Fokozatosan olyan óriási testületté vált, amelynek célja az ország kizsákmányolása az állam adminisztrációs és kincstári szervezetének segítségével. A hadsereg emberei, mint főadóbérlők, előjogokat kaptak és áthágva minden szabályt és szokásjogot, tevékenyen résztvettek a kereskedelemben,³⁰ nyereséges hasznot húzva e titkos üzletelésből. Üzleteket nyitottak, és sértően gyakoroltak ellenőrzést mesterségek és kereskedelem felett. Ez már a kato-

naság jogi immunitásánál fogva is könnyebb volt, mert testületi és állami szabályzatok nem kötötték őket.

A lelkiismeretlen katonák és bitorlók, groteszk szokásaikkal és magatartásukkal, szemben a tömegek fegyvelmezett munkáséletével, nagy terhet rótt az ország társadalmi és gazdasági helyzetére. Sőt, mint a szervezetlenség és az elszegényedés közege, a hadsereg volt az oka a kor embe-re erkölcsi romlásának is.

Így, az évi katonai járadékból élők csoportja – akiket a főváros-ban vontak össze, vagy szétszórtak a birodalom minden sarkában – hasz-not húztak osztályuk privilégiumaiból és úgy tettek, mintha egyfajta ke-reskedelmi középosztályt alkotnának. Kereskedelmük azonban mindig más üzletébe való beavatkozáson, és a katonai kiváltságok és engedmé-nyek alattomos kihasználásán alapult, kizsákmányolva az állam jövede-lemforrásait és az ország gazdaságát. A hosszú infláció nyereségének fel-halmozódása eredményeként Törökországban létrejött egy pénzügyi ka-pitalizmus, egy olyan gazdaságilag egyenlőtlen és kifejtetlen kapitalizmus, amely a bitorló katonák és a központi adminisztrációban levő cinkosai-k kezébe került. Ez a fajta kapitalizmus valójában a pazarlás és a korrupció undok eszköze volt az állam kezében, szervezet a nép szisztematikus ki-fosztására.

VÁLTOZÁSOK AZ OSZMÁN PÉNZÜGYI SZERVEZETBEN

A török hadsereg szervezetében történt változások, a központi kormány kezében lévő csapattestekre való hatékony koncentráció nagy mértékben megnövelte az állami költségvetés kiadásait. Az egységek zsoldjának évi háromszori kifizetése, egy modern háború viselésére képes hadsereg és hajóhad fenntartása, a hosszú és állandó háborúk okozta különleges költségek, az uralkodó és a magas funkcionáriusok egyre többbe kerülő fényűző életstílusa, és végül az emelkedő árak általános nyomása az államot egyre veszélyesebb pénzügyi helyzetbe sodorta.

Az állam hagyományos készletei nem voltak elegendőek az óriási hadsereg által létrehozott pénzügyi szakadék feltöltésére, szükségessé vált új jövedelemforrások keresése, tőke felszabadítása, új pénz verése, sőt minden kincstári lehetőség alapos kiaknázása.

A főadóbérlő kényelmes és megfelelő eszköz lett a birodalmi bir-tokok jövedelmeinek összevonására, (amit, mint már említettük, a katonai

javadalombirtokok kárára megnöveltek).³⁰ Valójában sokan szövettek arra a rendszerben, hogy ezeket a jövedelmeket a legmagasabb árat ajánlónak adják el.³¹ Figyelembe véve egy sikkasztással és hanyagsággal fokozottan gyanúsítható bürokratikus adminisztráció feltételezett veszteségét, az új rendszer nem jövedelmezhetett többet, mint a régi állami adminisztráció (emanet). Az új rendszerben a tulajdonosok egymással licitáltak, és emelték a birtokok árát. Nekik természetesen a bérlők kárára kellett pótolni veszteségeiket. Valójában, ha a birtok egyszer a tulajdonukba került, mindent elkövettek az összes lehetséges haszon kipréselésére. Ők megtalálták, úgymond, a határtalan kizsákmányolás titkát és nem haboztak azt akár törvénytelen eszközökkel is biztosítani.

Másrészt a főadóbérlők tartozásuk jelentős részét előlegben fizették az államnak, egyfajta „hitelügynökség”-ként viselkedtek egy olyan országban, ahol a nyilvános hitelintézmények hiánya erősen érezhető volt. Az állami jövedelmek bérbeadási rendszere lehetőséget adott nekik, hogy az ország távoli körzeteiben képviseljék az államot hatékony ellenőrzés nélkül, és mindazokkal az előjogokkal, ami a birodalmi kincstár egy ügynökének jár. Mindkettő hozzájárult a nép elnyomásához, és ez a birodalmi adminisztrációban zavar és pénzügyi egyenlőtlenség forrása lett.

Igy a hosszú infláció hatásai és a költséges háborúk szükséges kiadásainak emelkedése miatt is sürgetve, a birodalmi kormány szükségét érezte, hogy eszközöket találjon pénzügyi készletei fokozására, hogy magasabb bevételeket nyerjen a földjeiből, és hogy könnyebben nyerjen tőkét. Ezek a szükségletek vezettek a főadóbérlő rendszer felé. A pénzügyi adminisztrációs rendszer e változása nemcsak kielégítő nem volt, hanem hosszútávon még deficités és destruktív is. Az állami kiadások óriási növekedése miatt új eszközöket kellett találni az állami költségvetés hiányainak megszüntetésére.

Ilyen körülmények között a kormány kénytelen volt a jól ismert adóprocedurákhoz folyamodni, amelyek, mivel gyakrabban alkalmazták őket, jellegükben kezdtek megváltozni. A nyugati királyságok uralkodóihoz hasonlóan az oszmán szultánoknak is volt egyfajta *droit régalienje*, amely kivételes esetben feljogosította arra, hogy minden alattvalótól az egész birodalomban, beleértve a vazallusok javadalombirtokait is (anyagi) támogatást kérjen. Volt azonban egy nagy különbség a szultán joga, és az európai királyok *droit régalienje* között. Amíg az utóbbit abszolút hatalma gyakorlásában kivételes esetek bizonyos száma akadályozta, a szultán

teljesen megfontolása alapján gyakorolta hatalmát. A Nagy Birodalmi Tanács (Divan) döntése alapján a szultán nevében kiadott ferman alapján kivethették a „Divan Különleges Adóit” (Avâriz-i Divaniyye) vagy a „Szokásjog Adókat” (Tekâlif-i Örfiye) bármikor, ha erre szükség volt.³² Mivel a beszéd könnyen ment, ez az adózási mód, mely a 16. század elején valóban rendkívüli volt, a század végére szokásossá vált – felfogható Törökországban a modern adózás kezdetének is. Valójában egy ilyen adóztatási hatalom nagyon veszélyes eszköz egy anyagi csóddal fenyegetett kormány kezében. Használata nagyon is csábító egy központi, despotikus kormány számára, mivel disztribúciós adózási rendszer lévén, könnyű volt alkalmazni.

INFLÁCIÓ ÉS A VÁLTOZÁS A BÜROKRÁCIA GONDOLKODÁSMÓDJÁBAN

A 16. sz. második felének hosszú inflációs szakasza az oszmán birodalomban a súlyos pénzügyi válság és társadalmi nyugtalanság időszakává vált. Amíg az infláció létrehozta a *nouveaux riches* osztályát, számos, korábban jómódban élőt döntött nyomorúságba és elhagyatottságba. Az infláció hatalmas nehézségek forrását alkotta az állam számára, felszabadítva egy nagy, fényűzés utáni vágyat, zavarva a közmorált és sokakban az elégedetlenség és kizökkentség érzését keltve.

Az infláció, az „atlanti gazdasággal” való kapcsolat terméke, lényegesen megváltoztatta az oszmán bürokrácia gondolkodásmódját. Az infláció, a század gazdasági betegsége a határtalan költekezés bajával fertőzött meg mindenkit, nem utolsósorban a bürokráciát, nagyokat és kicsiket egyaránt, akik képesek voltak közhivatalok kihasználása révén tiltott haszon szerzésére. A kicsinyes megvesztegetés (bahşiş), az intrika és a közhivatalok kiürítésének szokásai széleskörűen elterjedtek, és a birodalmi adminisztráció tekintélyének és integritásának hanyatlását eredményezték. A kormány erkölcsi lealacsonyodása pénzalapjainak óriási arányú elherdálásához vezetett, amely az országot pénzügyi és politikai krízisbe taszította.

A MEZŐGAZDASÁGI URADALMAK (CSIFTLIK) KIALAKULÁSA

Kialakulásának történelmi körülményei miatt az oszmán birodalom mezőgazdaságára a kis paraszti birtokok voltak a jellemzőek. Ez hatalmas területeken az oszmán hódítás és kolonizáció, az arisztokrácia pusztulása és más okok miatt alakult így. Jólértelmezett történelmi körülmények ajándékozták meg az oszmán birodalmat a meghódított területek nagy részének állami tulajdonként való kezelésének szükségességével és lehetőségével. Az állami tulajdon bírói és adminisztrációs gépezete azonban nem volt elegendő, hogy megvédje a mezőgazdasági szerkezetet a gazdasági és társadalmi válságtól. A mezőgazdasági árak állandó emelkedése, a nyugati árak által nyomva felfelé, az élelmiszerekből nagy hasznot tett lehetővé. E haszonhajhászásból a főadóberlő adminisztrációs csalások és a parasztok kizsákmányolása révén annyit nyert, amennyit csak lehetséges volt. Azok, akik az ország gazdasági bajaiból és az inflációból hasznot húztak, egyre inkább kezdtek érdeklődni a vidék, mint biztos és profitáló befektetés iránt.³³ Az uzsora és a felhalmozás klaszszikus módszereivel élve növelték a mezőgazdasági kizsákmányolást, kettős szerepet játszva, az uzsorást és az úriembert.

4. SÜLYOS TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI VÁLSÁG ÚTJÁN

A hosszú infláció hatásai, a fővárosi uzsorások beözönlése a falvakba, a hatalmas mezőgazdasági tulajdonok létrejötte, a parasztok állami és a főbérlok általi állandó és lelkiismeretfurdalás nélküli kizsákmányolása a pénzügyi válság idején súlyos következményekkel járt. Elüldözték a parasztokat földjeikről, ami általános elszegényedést, valamint a vidék elnéptelenedését okozták. Az infláció a hagyományos „feudális” lovaságot is megfosztotta tekintélyétől és boldogulásától. Mindehhez járult még a pusztulás és nyomorúság egy másik tényezője, a gyors népesség-növekedés. Pontosan a gazdasági szerkezetét fenyegető pillanatban egy olyan népesség-növekedés ment végbe az oszmán birodalomban, mely a megélhetés eszközeit meghaladta. Ez a kivételes demográfiai robbanás még az inflációnál és az agrárkrízisnél is jobban növelte a munkanélküliek hatát és nyomorúságát.³⁴

Hogyan találhattak munkaalkalmat ezek a gyökerüktől, megélhetési eszközüktől megfosztott emberek és osztályok?

1. A katonaság kiterjedt munkalehetőséget nyújtott. A végnélküli és kimerítő háborúk Perzsia és Ausztria ellen nagyarányú sorozásokat tettek szükségessé, hogy feltöltsék a hadsereg sorainak réseit. Lehetséges volt helyet találni egy nagyhatalmú ember személyi kíséretében is. A munkanélküliek (levend) tömege tartalék zsoldossereget alkotott, akik nem haboztak, hogy saját ezredeket alakítsanak saját szokásokkal és törvényekkel. A kor dokumentumai gyakran említenek ilyen csoportokat *sekban* vagy *saridzsa* néven, akik egy kormányzó szolgálatában álltak.³⁵ Amikor azonban vezetőjük meghalt, vagy elmozdították, e személyes kíséretéhez tartozó „egységek” kénytelenek voltak kisebb egységekre bomlani, és új gazdát találni. Amíg új alkalmazást találtak, a földből éltek. Ilyen körülmények között könnyen, talán szükségképpen váltak banditákká.

2. A földről elűzött parasztok nagy tömege keresett menedéket és bármilyen fajta munkát a nagyvárosokban. A 16. sz. végefelé a birodalom főbb városai tele voltak azokkal, akik azért jöttek, hogy „véget vessenek paraszti kizsákmányolásuknak” (csift-bozan). A kormány nyugtalan volt amiatt, hogy a városok a bűnözés és zavargás otthonai lesznek a rendes foglalkozás nélküliek számának növekedése miatt, akik silány és egészségtelen kalyibákban és kocsmákban laktak.

3. A hadseregen kívül a vallási, kulturális és adminisztratív szektorok is felszereltek egy helyet a felesleges népességnek. Abban az időben, amikor az infláció és társadalmi diszlokáció kizsákmányolta az embereket falvaikból és társadalmi osztályaikból, a különböző kulturális és adminisztrációs szolgáltatások már megteltek alacsonyabb rangú személyekkel. A tanulók számára nyitott jótékony menedékházakat szó szerint előzőnlőtték a befogadóképességüket messze meghaladó számú tanulók. Ezek az iskolák váltak mindenféle semmittevők és zugolódók központjává, a társadalmi és politikai izgatás centrumaivá. A városokból kilakoltatott munkanélküliek tanulóknak öltözve, felfegyverzett bandákba tömörültek és kényszerítették a parasztokat, hogy eltartsák őket.

Néha a parasztok, a birodalmi kincstár kizsákmányolásától ösztönözten szembeszálltak. A parasztok és „tanulók” fegyveres csatákat vívtak, és a kormányzó békefenntartó csapatainak, vagy néhány esetben a birodalmi hadseregnek a beavatkozása is szükséges volt. Az 1560–85 közötti évek levéltári dokumentumai között a központi kormányzathoz érkezett szenzációs jelentések végtelen áradatában rábukkanhatunk a

rendfenntartó erők és a lázadó tanulók különítményei közötti harcok és a tanulók által elkövetett rémtettek³⁶ forrásaira.

Az Anatóliában a különböző néven szított lázadások sorozatából egy bizonytalan eredetű bandavezér, Kara Jazidzsi összegyűjtötte a zúgolódókat és bűjtogatókat és hatalmas hadsereget szervezett belőlük. A Kara Jazidzsi által vezényelt csapatok ismételten képesek voltak arra, hogy az Isztambul küldötte erőket megverjék, s még olyan nagy városok, mint Kajszeri Tokat és Urfa elfoglalására is volt erejük. Kara Jazidzsi halála után a parancsnokság testvérére, Deli Hüszejinre szállt, aki 20.000 fős hadseregével megtámadta Nyugat-Anatólia leggazdagabb városait, és váltságdíjat követelt tőlük. A központi kormányzat bölcsnek tartotta, hogy kompromisszumot kössön vele, és fontos posztot ajánlott fel Deli Hüszejinnek és 400 tanácsadójának, amit azok elfogadtak.

Végül az ilyesfajta megoldások, melyekkel a birodalmi kormányhivatalok tekintélyét használták fel arra, hogy a főnököket minél könnyebben bírják kapitulációra, már nem voltak elegendőek a tűzvész megszüntetésére. Büntető expedíciók kiküldése vált szükségessé, melyek ugyanúgy, mint maguk a lázadások, véget vetettek a vidék prosperitásának. Kizsákmányolva mind a lázadó banditák, mind a lázadók leverésére kiküldött csapatok által, az anatóliai parasztok megszöktek, elhagyták földjeiket és falvaikat, vagy nomadizmusra, vagy a nagybirtokon való életre kényszerültek.

Jegyzetek

1. Isztambul, 1927, III, 348–75.
2. Vosztanie Kara Yazici-Deli Hasan v Turtsii, *Izd Ak. SSSR*, 85–93.
3. Celali Isyanlari (Ankara, 1943).
4. *Fahri Dalsar*: Bursada Ipekçilik (Isztambul, 1960).
5. *Mustafa Akdağ*: Osmanli Imparatorluğunun Kuruluş ve İnkişaf devrinde Türkiyenin İktisadi vaziyeti. Belleten, (Isztambul, 1949, 1950), 51, 55.
6. *F. Braudel*: La Méditerranée et le Monde Méditerranéen a l'Époque de Philippe II (Párizs, 1966) I. köt. 2. r.: Métaux précieux: Monnaies et prix, 448, 488.
7. *Ömer Lufti Barkan*: XV. asrin sonunda bazi büyük şehirlerde eşya ve yiyecek fiyatları, 5, 7, 9. sz. (1942).
8. *Ömer Lufti Barkan*: Edirne Askeri Kassâmina ait Tereke Defterleri. Belgeler, III. (1966), 1–479.
9. *Ömer Lufti Barkan*: L'organisation du travail, dans le chantier d'une grande mosquée à Istanbul au XVIe siècle. *Annales*, 6. sz. (1962), 1093–1106; uo.: Edirne

- ve çivarindaki bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları. Belgeler, I. (1963), 235–377.
10. *Ömer Lutfi Barkan*: Türkiye şehirlerinin teşekkül ve inkişaf tarihi bakımından. İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş tarsına ait Araştırmalar. İktisat Fakültesi Mecmuası XXIII (1963), 239–398.
 11. E jegyzőkek adatai a birodalmi imaretek (Sultanin İmaretlerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları) évi számadás-jegyzőkeiből vannak a 2. és 3. sz. kivételével, amelyek a birodalmi paloták konyhai elszámolásaiból származnak. Néhány jegyzőke a napév, néhány pedig a holdév alapján készült, így bizonyos eltérések elkerülhetetlenek az időszaki különbségekből adódóan. Ráadásnak a 9., 12., 15. és 19. sz. számadások az évnek csak hat hónapját, vagy még kevesebbet takarnak, amíg a 16-os egy 8 hónapos időszakot. Minden esetben, ahol több ár szerepelt ugyanarra a tételre, az érte fizetett átlagára használtak.
 12. Az itt szereplő adatok *Dr. Halil Sahillioğlu* kiadatlan doktori disszertációjából származnak: Kuruluşundan XVIIe asrin sonlarına kadar Osmanlı Para tarihi hakkında bir deneme. (İsztambul, 1958).
 13. E számok Sahillioğlu tanulmányán alapulnak, ami a 3,072 g súlyú tebrizi dirhemre alapoz, amiről ő azt állítja, hogy azt használták a 17. sz. végi oszmán birodalomban. Az ezután használatos dirhem, melyet Ruminak neveztek, 3,207 g volt. Sahillioğlu állítása szerint a sultaninak nevezett oszmán aranyérme 1552-ben 3,572 g tiszta aranyat tartalmazott, szemben a kor velencei dukátjának 3,559 g-jával. 1552–60 között a sultani arany 3,544 g aranyat nyomott, 1563-ban pedig 3,517-et. 1641-ben 3,490-re, később pedig 3,464 g-ra esett. 1560–1641 között a velencei dukát 3,426 g-ra esett.
 14. Sahillioğlu már idézett munkája mellé lásd még: İstanbul Belediye Kitaplığı, Muallem Cevdet MS. B/9 sz., mint *Barkan*: Tereke Defterleri-ben idézve, 447.
 15. *Braudel*, 490. Kimutatja, hogy ugyanabban az időben hasonló devalváció játszódott le Iránban, és hogy (480.) a legtöbb európai ország elszámolási pénzegysége ebben az időben szintén leértékelődött.
 16. Uo. 361–363. Saját kutatásaim két, 1520–35 és 1570–80-as népszámlálásról e tekintetben megerősítik Braudel hipotézisét az oszmán birodalmat illetően. Az anatóliai provinciák 56 %-kal növekedtek, a rumélieiak 71 %-kal, a birodalom 12 legnagyobb városa pedig, beleértve İsztambult, Aleppót, Damaszkuszt, 90 %-kal nőtt meg a 16. sz.-ban. (*Ö.L. Barkan*: Essai sur les données statistiques des registres de recensements dans l'empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles. Journal of the Economic and Social History of the Orient, I. (1957). Uo.: Defter-i Khakani, EI². Ez alkalommal nem lehetséges bebizonyítani a közvetlen kapcsolatot a népesség- és az árnövekedés között. Nekem úgy tűnik, hogy az első nem az utóbbi oka, hanem csak komolyabbá és veszélyesebbé tette a bekövetkező válságot.
 17. İstanbul Belediye Kitaplığı, Muallem Cevdet MS B/9. sz. és *Barkan*, Tereke Defterleri, 447.
 18. Mint a Narh Defterek feljegyzéseiben látható, az akcse értéke akkorát esett, hogy bár elméletileg 120:1 altun volt a hivatalos arány, valójában 180 akcsét kellett fizetni egy aranyaltunért. Ehhez képest az árak ugyanígy vagy még jobban emelkedtek. Most a pénzszabályozással az akcse visszatért a 120:1

arányhoz, ami 1/3-os csökkenés, és az árakat ugyanilyen arányban csökkentették. Néhány áru ára az arany ár 2/3-ára csökkent. Hivatalos árlisták rögzítették a fizetendő összegeket: a kenyérből, melyből 115 dirhemet árultak akcséknként, most akcséknként 200-at adtak; 1 akcse most 120 dirhem finomkenyeret jelentett, nem 80-at. Egy kile liszt, ami korábban 120 akcse volt, most 80 lett; a kevésbé elfogadható liszt kilénként 75-ről 50-re csökkent, a rizs kilénként 56-ról 39-re, a méz okkánként 20-ról 13-ra, a vaj okkánként 26 akcséról 19-re. Még nagyobb különbség van az importált luxuscikkek áresésében. Pl. egy rőf finom francia bársony 1.200-ról 550-re esett, egy rőf genovai bársony 880-ról 400-ra, egy rőf „újonnan termelt” (nev-peyda) duplaszélés, finom, fekete posztó pedig 300-ról 120-ra. Az isztambuli II. Bajezid Imaret feljegyzéseiben (12. sz. a táblázaton), melyet egy évvel a hivatalosan rögzített árak életbelépése után készítették, a következőket találtuk: 1 kile búza átlagára 73,14 akcse; 1 kile rizs 88 akcse: 1 okka vaj 26; 1 okka méz 16; 1 okka bárány 10 akcse.

19. *Halil Sahilloğlu*: XVII'nci asrim ilk yarisinda Istanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Rayici. Belgeler Dergisi, 2. köt. (1964) 223–228.
20. *Ahmed Refik*: Osmanli Imparatorluğunda Meskûkât. Türk Tarih Encümeni Mecmuasi, 6., 7., 8. és 10. sz. (Isztambul, 1330–40).
21. Bursa Arkeoloji Müzesi Arşivi, B/44, Kadi Sicilli, yp. 90–91. Ezen a hivatalos élelmiszerlistán Bursában egy kile jó búza 55 akcse, más búza pedig 40; az árpa 20; az egyiptomi rizs 50, a hazai rizs 40, egy okka vaj 20, olívaolaj 16, méz 12, bárány 8 akcse.
22. A pénzszabályozást illetően létezik egy Narh Defteri, amely megadja mindenféle élelmiszer és áru árát új piaci árán, ebben az időben Isztambulban. Ebben a defterterben az árak egy hajszálnyival magasabbak, mint az 1600-as defteréi, bár azonos átváltási arányban fejezték ki: egy akcséért 200 dirhem kenyeret lehetett kapni az 1600-as defterben, 150-et ebben; egy okka bárány 8 akcse egyikben, 9 a másikban, egy okka vaj 19 és 24 akcse, egy okka méz 11 és 13 akcse. Ez mutatja, ha szükséges, hogy a hivatalos arány rugalmas. (Az isztambuli defter: a Topkapi Sarayi Museum, Revan Kitaplığı No. 1934. Az 166-as defterért lásd 12. jegyzet forrását.)
23. Lásd 7. jegyzetet.
24. Uo.
25. A négy költségvetés közül három, melyeken e számok alapulnak az *Isztambul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuasi*-ban jelentek meg mint „Osmanli Imparatorluğu bütçelerine ait notlar” (Az Oszmán Birodalom költségvetésére vonatkozó jegyzetek). A negyedik is meg fog jelenni a jövőben valamely lapban. Alább közölve a kötetek száma, és dátuma, melyekben megjelentek, együtt a költségvetések pénzügyi évével: (A) 1527/28, XV. köt. (1955), (B) 1567/68 XIX. köt. (1960), (C) 1581/82 kiadandó, (D) 1669/70, XVII. köt. (1961).
26. Hogy megtaláljuk a valódi értéket, az évenkénti bevételi számok, melyeket a költségvetésekben akcsében adtak meg, külön-külön lettek átváltva aranyra. Az adott korok csereértékei (resmi kur') szerint egy aranyérmének 55 akcse felelt meg „A”, 60 a „B” és „C” költségvetésekben, és 120 a „D” költségvetésben. Mint a 18. és 22-es jegyzet mutatja, infláció esetén az akcse értéke lecsökkent, és a hivatalos átváltási jegyzékkel szemben (resmi kur') egy másik,

szabad aranyra való átváltási arány lépett életbe. Amíg nem történt egy kiegyenlítés, a bérek és jövedelmek főfelügyelői (dar-gelirli maaş sahipleri) és a Pénzügyi Hivatal (devlet maliye idaresi) nagy nehézségeket élt át.

27. E költségvetésbe bennefoglaltatnak az acemi oğlan-ok, topçu-k és cephaneci-k is, akik együtt a nemzeti kiadás 1,98–3,07 %-át tették ki. Az acemi oğlan-ok, fiatalok, akiket munkaszázlójukba szerveztek építési, szállítási és kertészkedési feladatok végzésére, mielőtt janicsárokká váltak volna, 8.000–10.000-en voltak. A topçu-k (tüzérek) és a cephaneci-k (hadianyag ellátók) 1.377; 1.689; 1.645; és 2.445-en voltak a négy költségvetés alapján.
28. A személyenkénti évi átlagjövedelem emelkedése a „B” költségvetésben egy új szultán trónralépése miatti napi plusz 315 akcséval magyarázható, ami ez évben történt. Az összfizetések növekedése a kifizetettek számának gyarapodásával magyarázható. Ezek az új emberek, akiket az ocaokba soroltak be, együtt kb. 5.000 udvari testőrrel, résztvettek az anatóliai trónutódlási háborúban az új szultán oldalán. Az isztambuli Kapu Kuluk közül sokat egy későbbi elégedetlensége miatt töröltek a lajstromokról. Mindazonáltal hozzájárultak a költségvetés számainak kiemelkedéséhez.
29. Ezen összegek, a hivatalos árfolyamon alapulva az évi átlagfizetésnek megfelelő arany mennyiséget becsülik fel. Ebben az időben a szabad- és hivatalos árfolyam közti különbség óriási volt. Nyilvánvaló, hogy ez nagy problémákat kellett hogy okozzon a fizetési módokban. Egyrészt az állam nem szívesen adta ki azokat a külföldi arany- és ezüstterméket a hivatalos árfolyamon, amiket nagy nehézségek árán szedett be ugyanazon az árfolyamon. Másrészt az érintettek nem akartak fizetést elfogadni akcsében, mivel értéke a piacon rohamosan esett. Így akik a birodalomtól kaptak fizetést, igyekeztek amennyit lehet aranyban megkapni. Akkor fizetésüket 120 :akcse : 1 altun arányban kaphatták és 225 v. 250 : 1 arányban válthatták vissza arányaikat akcséra.
30. *Barkan*, Tereke Defterli, 59–74.
31. Ez a terjedés olyan intenzitást öltött, hogy a kisebb timarioták javadalombirtokait és a jótékonyági intézmények (vakuf) jövedelmeit is eladták az erre az üzletre specializálódott vállalkozóknak. Ez is mutatja az óriási jövedelem és pénzszükséget, a szükséglet, amelynek egy új, pénzügyi-spekulátor-osztály adott életet, akik a közérdek nagy kárára az állam adminisztratív káderei és a nép között álltak.
32. Ld. az „Avariz” szekciót az *İslam Anşiklopedisi*-ben, 2. köt. Isztambul.
33. *Barkan*, Tereke Defterli, 30–58. *Celari İsyanlıri*, 36–43.
34. Ld. 16. jegyzet.
35. *Akdağ*: *Celali İsyanlıri*, 44. *Mustafa Cezar*: *Osmanli Tarihinde Levendler* (Isztambul, 1965), *Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları*, 28. sz.
36. *Mustafa Akdağ*: *Türkiye Tarihinde İptimai Buhranlar serisinden: Medreseli İsyanlıri*. *Iktisat Fakültesi Mecmuası*, XI. köt. (1950).

(Fordította: Ivancsics Irma)

AGENDA AZ OSMÁN TÖRTÉNELEMHEZ

(*Agenda for Ottoman History. Review (1) 1977, 1, 31–55.*)

E cikkben az oszmán történelemnek egy olyan lehetséges értelmezését adjuk, mely sajátos koncepciókon és teoretikus konstrukciókon alapul, amelyek a társadalomtudományok egy most születő paradigmájának alapjait alkotják.¹ Reméljük, hogy az itt javasolt értelmezés olyan fogalmi vázat fog adni, melyben új kutatások problémáit is értelmezni lehet.

Az új paradigma eredete összetett: a termelési mód morfológiája Althussertől és Balibartól (1972), a centrum és periféria koncepciója A.G. Franktól (1967) és a világbirodalom és világgazdaság, mint a tanulmányozás komplett egységének definíciója I. Wallersteintől (1974) származik.² E paradigmában az oszmán történelemnek egy a világbirodalomból (melyben az ázsiai termelési mód dominál) a kapitalista világgazdaság egy periférikus státusába való átmenetét kell megragadni. A következő áttekintés a javasolt értelmezést segíti elő. Először azonban a jelenlegi irodalom elemzését és bírálatát kíséreljük meg.

1. A jelenlegi paradigma bírálatá

Az oszmán történészek elméleti korlátainak megragadásához elengedhetetlen a munkáik alapját alkotó implicit feltevések feltárása. Sok esetben maguk az oszmanisták is osztják azt a véleményt, melyek sokszor magától értetődőek kutatásaikban, hogy egyetlen paradigmán belül dolgoznak. E paradigma általános feltevéseinek demonstrálására három reprezentatív munkát választottunk az oszmán történelemről – *H. Inalcik: The Ottoman Empire; Gibb és Bowen: Islamic Society and the West és B. Lewis: The Emergence of Modern Turkey.*³ A birodalom történetének időbeli vázát adó két periódus egyikében mindegyik *standard* munka. Az első kettő az „aranykorral” és a hanyatlás kezdeteivel, a harmadik elsősorban a reform és a „nyugatiasodás” korával foglalkozik.⁴

A periodizációban, mely a paradigma feltételezéseit tükrözi, a tanulmányozás tárgya az intézmények integrálatlan halmazának mintegy

összegzésként jelenik meg. Mindhárom munka azt sugallja, hogy minden intézménynek meg volt a saját léttére, és így saját története is; hogy mindegyik intézmény saját „ideája” szerint fejlődött ki és idővel ettől az „ideától” tért el, korcsosult el. Az intézmények nem a bennerejlő okok, hanem a külső tényezők eredményeként hanyatlottak le: a népességnövekedés, egy rendkívüli áremelkedés, a kereskedelmi struktúra megváltozása, vagy a Nyugat növekvő katonai és gazdasági hatalma. Ez nem jelenti azonban azt, hogy e munkákban minden intézményre egyforma figyelem irányul. Vannak privilegizált intézmények, mint a föld-rendszer, vagy a központi bürokrácia és a birodalom történelmét ezek egyéni történetén keresztül követik nyomon. E történelem pedig egy aranykor és egy hanyatlási kor terminusaiban struktúrálódik, amelynek kontúrjai a privilegizált intézmények mulandóságát követik. Így az intézmények virágzásának és hanyatlásának összetettsége, a rendszernek, mint egésznek jelzi az aranykorát és hanyatlási szakaszát. Az intézmény-reformok azonban nem korábbi önmaguk felújításai, hanem a régiek új intézményekkel való helyettesítései, melyek a hanyatlók funkcióit is kielégítik. Így nyilvánvaló, hogy tulajdonképp csak az intézmények külső átformálására került sor a Nyugat modernizáló hatásának új követelményeihez igazodva.

Az ily módon „megszerkesztett” történelem – egyvonalú haladás az aranykorból a hanyatlásba, majd a nyugati minták alapján való átformálódásba – az oszmán történelemnek egy sajátos világszemléletű analíziséből ered. E szemléletet a közel-keleti társadalom „ideájához” való hűséges ragaszkodás jellemzi. Inalcik történelem-képe a jogi forrásokban vázolt közel-keleti társadalom „ideájára” épült. Ez az „idea”, a „valódi” megjelölést ragadva meg, azt a feltételezést testesíti meg, hogy a szövegek filológiai megfejtése a „valóságos” társadalom leleplezéséhez fog vezetni. Így a totalitás egy olyan ideológiailag meghatározott társadalomban, amelyben az ideál az, aminek tartja magát; a történelemben pedig egyé válik a szövegek feltáratlan ideáinak értelmezése.⁵ Ez az idea egy olyan társadalomszemléleti módot rögzít, amely két funkcionálisan meghatározott csoportra oszlik. Az uralkodók, az abszolút uralkodó által megtestesítve, egy „katonai” osztályt alkottak, mindazokat a csoportokat magába foglalva, melyek az abszolút uralkodót közrendfenntartói, valamint az alattvalók védelmét nyújtó – ill. jogszolgáltatói funkciójának végrehajtásában szolgálták, illetve képviselték. A második csoportba az alattvalók (reaya), a földművesek, kézművesek, illetve kereskedők tartoznak.⁶ Egy olyan osztályt alkottak, akiknek a feleslegét adók formájában

elvonták, az uralkodó osztály igényeinek kielégítésére. Így az uralkodók és az alattvalók közti kapcsolatot a reciprocitás és a cirkularitás jellemezte. Az alattvalók abszolút engedelmisséggel tartoztak az uralkodónak és kötelesek voltak adókat fizetni annak hatalmának és tekintélyének fenntartására, hogy az abszolút uralkodó megvédhesse őket a visszaélésekkel szemben, hadseregeket szervezhessen és a közrend fenntartására egy adminisztratív apparátust hozhasson létre. Ez az apparátus azért létezett, hogy képessé tegye az uralkodó osztályt arra, hogy adók formájában ellenőrzést gyakoroljon a bevételi források fölött, s így biztosítsa az állam prosperitását.⁷ Az így meghatározott osztályszerkezet egy olyan állam-„ideán” alapult, amely az uralkodó abszolút autoritásán keresztül kiegyenlített volt és amely a jogot és közrend fenntartását fennmaradásához létfontosságúnak tartotta.⁸ Az adott ideológikus államszerkezet sajátos funkciói; az örök rendet állandósító és az alattvalók érdekeit védő globális funkciók terminusaiban rögzültek. Következésképp az intézményeket, melyek e funkciókat kielégítették, az állam ideológikus lényegének emanációinak tekintették.⁹ Így Inalcik sajátos oszmán intézmény elemzésében – a palota, a központi bürokrácia, a provinciális adminisztráció és a timárrendszer – nem ezen intézmények funkcionális változásaival, vagy valódi működésük fejlődésével foglalkozott, hanem az állam-ideológia fejlődésével, ahogy az, az egyes intézményekben tükröződött. Az ő problémája az, hogy a totalitás összefüggésére nyújtson magyarázatot. Amíg az intézmények az államideológiát közvetlenül megtestesítették, a gazdasági élet, különösen a városokban (melyet Inalcik „társadalmi és gazdasági életnek” nevez), az ilyen közvetlen ellenőrzéstől viszonylag független volt. Azonban ott is az állam ideológikus önkoncepciója testesült meg, mivel a városi gazdasági élet szervezete az iszlám ideál alapelvét követte (pl. a céh-rendszer). Így a vertikális összetevők az intézmények; és a horizontális, a „társadalmi és gazdasági élet” integrációja az ideológia közvetítésével is biztosított volt.

A társadalomnak ezt az ideológikus működését látva a rendszer hanyatlása nem kereshető külső dinamikájában, hanem külső faktorokban. Inalcik történelemfelfogásában e külső faktorok a 16. század végi infláció és a kereskedelem szerkezetének változásai voltak, ami az államnak a gazdaság fölött gyakorolt ellenőrzésének meggyengüléséhez vezetett, lehetetlenné téve, hogy ideológikus funkcióit ellássa. Szembe kerülve a Nyugat 16. század végén kezdődő gazdasági és politikai szuperioritásával, az oszmánok ráébredtek, hogy az intézményeik túléltek

használhatóságukat és az új érának nem felelnek meg.¹⁰ Így az új körülményekhez való alkalmazkodás az intézmények ideológikus tisztaságával való megalkuvást követelt, jelezve ezzel hanyatlásukat. Inalcik szemléletmódja alapján az oszmán történelem a 17. századtól e hanyatlás története.

Gibb és Bowen történelme, Inalcikéhoz hasonlóan, az elemzés intézményekhez között módjához ragaszkodik. Ők is azzal a problémával kerültek szembe, hogy az intézmények egy integrálatlan csoportjának összefüggésére nyújtsanak magyarázatot.¹¹ Az általuk konzisztensen választott elemzési egység – az iszlám civilizáció –, melyben a vallásos ideológiának, azaz az iszlámnak tulajdonítják a totalitást teremtő szerepet. Így ők a 19. századi történeti hagyomány keretein belül mozognak, mely civilizációk felvirágzására és hanyatlására épül. A civilizáció „atomizáltságát” szem előtt tartva Gibb és Bowen feltételezik, hogy az iszlám társadalom „elszigeteltségben” élt, első igazi kapcsolata a Nyugattal a napoleoni (egyiptomi) invázió idején jött létre. Így tehát hanyatlása az „iszlám szellem erejének gyengülésével” magyarázható. Ez a hanyatláskonceptió azt az orientalista paradigmát is jellemzi, mely az iszlám társadalmak történelmét a kora középkor csúcsa után, folyamatos hanyatlásként szemléli. Bár az orientalista paradigma a hanyatlásnak ezen lineáris ösvényén elismer egy olyan megtorpanást, melyet az oszmán birodalom létrejötte idézett elő; ám ezt a rendhagyó esetet szívesen elhanyagolják és aprólékoskodó figyelmüket a magas civilizáció aranykorára irányítják. Azonban éppen ez utóbbi alkotja Gibb és Bowen történelmének tárgyát. Ezért, hogy az oszmán társadalom működését megmagyarázzák, kénytelenek voltak egy sor, az orientalista paradigmán kívül álló paradigmát is használni, mint a „keleti despotizmus”.¹²

E feltevések a társadalmat uralkodókra és alattvalókra választják szét. Az előbbieket elkülönültek az utóbbiaktól, bezárkóztak egy intézményhálózatba, melyen keresztül az alattvalók felett abszolút hatalmat gyakoroltak. Az alattvalók – falvak, törzsek, kerületek és céhek – atomizált autonómiába különültek és a köztük fennálló gazdasági és vallási kapcsolaton kívül nem integrálódtak. E társadalmat a pangás jellemezte.

E feltevések ellenére azonban Gibb és Bowen nem voltak képesek a tervezett céljuk megvalósítására, hogy az oszmán társadalom belső dinamikáját megragadják. Elemzésük statikus marad. Először is, egy ilyen elrendezésben az „uralkodó intézményeken” belüli csoportokat, azaz a

hivatalnokokat, katonákat és az *ulema*-kat nem úgy fogják fel, mint sajátos érdekekkel rendelkező csoportokat, inkább úgy szemlélik, mint a központi adminisztráció egymástól el nem különült részeit. Így a csoportok közti kapcsolatokat a tökéletes harmónia jellemezte. Másodsor az irányítóknak az irányítottaktól való merev elkülönültségét feltételezve, Gibb és Bowen a hivatalnokoknak a központi adminisztráció és a helyi csoportok közti, közvetítőként végzett rendszerösszeillesztő szerepét elhanyagolták. Harmadszor, feltételezve, hogy a központi adminisztráció fenntartására igényelt feladatok végrehajtása (mint az adóbegyűjtés) az irányító intézmények tagjaira korlátozódott, elhanyagolták azt a tényezőt, miszerint a központi kormányzat a társadalmi kontroll érdekében a helyi nobilitásokat használta fel.¹³ Gibb és Bowen az alattvalóknak a rendszeren belül, a belső piachálózat és belső kereskedelem mechanizmusa révén létrejövő integrációját nem ismerik el. Így egy sor össze nem illő autonómia keretein belül Gibbnek és Bowennek nem sikerül az oszmán társadalom működését megmagyarázniuk és képtelenek voltak potenciális dinamizmusának meghatározására, melyet a különböző csoportok közti komplex rendszerek összeillesztésében kell keresni. Továbbá, megadva totalitásuk sajátos természetét, mikor azzal a problémával kerülnek szembe, hogyan épül fel ez a társadalom, nincs más választásuk, mint hogy egy másik intézményhez, a vallás intézményéhez forduljanak, melynek azt a feladatot tulajdonítják, hogy a társadalmon belül az elszigetelt csoportok közötti összetartozáshoz ideológiai hálózatot nyújt.

A keleti despotizmus és az orientalista paradigma feltételezéseit egymás mellé helyezve egy pangásban lévő és a civilizációs sajátosságánál fogva izolált társadalom képét rajzolják meg. A változásokat külső faktorokkal kell megmagyarázniuk. A kultúrtörténet világában mozgó Gibb és Bowen e külső tényezőket a napoleoni invázióban és a francia forradalom gondolatainak az oszmán birodalomra gyakorolt hatásában látják. E gondolatok közül a szekularizációról és a szabadságról feltételezik, hogy kulcsszerepet játszanak a társadalomnak egy iszlám lényegű és despotikus kormányzatú átalakulásának befolyásolásában.¹⁴ Így teljesen elhanyagolják azt a kapcsolathálózatot, mely az oszmán társadalom és a Nyugat között gazdaságilag létezett, és e társadalomnak a világgazdasággal való, a 16. században kezdődő integrációját. Mint látni fogjuk, ez a hiányosság Lewis munkáinak is egyik sajátos vonása.

Amíg Inalcik, Gibb és Bowen számára az oszmán birodalom aranykora jelenti annak tanulmányozásának kiváltságos területét, addig Lewis

könyve a hanyatlás korára és a nyugatiasodásra helyezi a hangsúlyt. Ennek megfelelően implicit gondolati apparátusát a modernizáció irodalmának más teoretikus elképzeléseiből, szerkezetétől kölcsönzi.¹⁵ Mint-hogy könyvét az 1950-es években írta, egészen természetes, hogy először a birodalom hanyatlásának külső okait, majd a „nyugati tradíciók” átvételének állomásait ragadja meg. Lewis számára az oszmán történelem vízvonalzója 1793 ősze, amikor III. Szelim Párizsba levelet írt, hogy szakembereket és újoncokat kérjen.

A 19. század a birodalom intézményeiben a tartós hanyatlás következtében keletkezett hasadékok feltöltésére irányuló erőfeszítéseknek volt szemtanúja. E folyamat éppen úgy lehetőséget adott az európai intézmények adaptációjára, mint a nyugati világ szemléletére. Az áttétel mechanizmusát pontosan meghatározták, és a „nyugati behatolást” felmérték. Az ideológiai átvételek azonban hamarosan legyőzték az intézményes modernizáció tényleges folyamatát, és ez a reformerek és reakciósközötti konfliktushoz vezetett.¹⁶ Végül az Ifjú Törökök rövid életű forradalma a Török Köztársaság megalakulásában érte el 1789 ideáinak megvalósulását.

Az intézmények átvétele modelljének hatalmas a szakirodalma, mely főként a III. Szelimmel kezdődő és a Tanzimat, ill. Tanzimat utáni kísérleteket magába foglaló katonai és adminisztrációs reformokra koncentrált.¹⁷ Ennek az irodalomnak általános alapvonása, hogy a szerzők csak a felépítmény partikuláris elemeire koncentrálnak.

Természetesen Lewis nem szándékozott gazdaságtörténetet írni. De könyve a legtöbb modernizációs irodalomban megtalálható politikai és ideológiai hangsúlyeltolódást példázza. A gazdaságnak a kapitalizmusba való integrációját minimális mértékben tárgyalja, s az intézményes jogi reformok foglalják el elemzésének frontvonalát. Így a kapitalista behatolás hatásának teoretizációja hiányzik, tehát nem találunk semmiféle bizonyítékot például az új törvénykezés és a kereskedelmi tőke kiválmái közti viszonyt illetően. Ráadásul, mivel ez a kapitalista világgazdasággal való illeszkedés nem teoretizált, a szóbanforgó országot légüres térben kezeli, tekintet nélkül a világgazdaságon belüli strukturális helyzetére. Ennél fogva minden ország egy korábbi eset paradigmatisz fejlődését ismétli. Lewis számára a modell a francia politikai fejlődés. A modernizációs optika jóvoltából a periférikus tükörben eltorzult polgári modell tükörképe kiegyenesedett. Természetesen ennek az eltorzulásnak a sajátosságát kívánjuk megragadni a „periferizálódás” koncepcióján keresztül.

2. Az oszmán társadalmi formáció

Az oszmán történelem jelen domináns paradigmájának elemzéséből arra következtetünk, hogy a tanulmányozás tárgyának egy új definíciója van születőben, mivel a jelenlegi paradigmát a különféle koncentrálsági területeken való integrációs képtelenség jellemzi, mind struktúrában, mind az időben. Problematikája az oszmán történelmet a történelmi kutatást alátámasztó implicit teorizációkkal egybehangzóan kettős temporalizációra szorítja. Egyrészt egy hibrid institucionalista funkcionálisizmus, másrészt egy nyers modernizációs perspektíva alkotják az oszmán történelem most folyó kutatásainak keretét. A következőkben megpróbáljuk egy totalizáció vázát adni, megkísérelve egyrészt a szerkezet eltérő részeit egy értelmes egészévé integrálni, másrészt a 16. és 19. század két, eddig elválasztott időbeliségét a periferizáció fogalmát központba állító periodizáció eszközeivel összekapcsolni.

Ez a totalitás a „társadalmi alakulatnak” az a szerkezete, amelyen keresztül vizsgálni fogjuk az oszmán birodalmat. Az oszmán társadalmi berendezkedést az ázsiai termelési mód jellemezte,¹⁸ melyben a központi autoritásnak a termelés és főleg a kizárólagos fölötti ellenőrzése a termelés döntő mechanizmusát alkotta. A tagolt egészet a termelési mód kívánalmai szerint újratermelték, de az magába foglalta a jelentéktelen cikkek termelésének formáit és természetesen a kereskedelmi tőkét is. Későbbi állomásain a társadalmi alakulat „feudalizált” területeket is tartalmazott, amely azonban az uralkodó osztály által kivetett és az állam által konkretizált munkafelosztásnak alárendelt maradt. Most azt fogjuk megtárgyalni, hogy e különböző gazdasági gyakorlatok hogyan integrálódtak az állam politikai ellenőrzésén keresztül.

Az ázsiai termelési módot független paraszti termelés jellemzi, melyben a parasztnak nem alkotnak autonóm egységeket, hanem egy tágabb egység összetevőit, melynek határait az állami hatalom kiterjedése határozza meg. A paraszti termelés feleslegének adó formájában az államnak való átadása, valamint az ideológiai-jogi apparátus révén – mely az államnak a mezőgazdasági felesleg elvonására szolgáltatott példát – integrálódik a nagyobb egységbe. Így ez az integráció a rendszeren belül a munkamegosztásnak a politikai meghatározottságát is biztosítja.

Az uralkodó osztálynak az államra központosított ideológiája összhangban volt ezzel a gazdaság feletti politikai ellenőrzéssel. Így a parasztság kezdett hinni benne (a hitet jogi gyakorlattal erősítették), hogy

minden föld a szultáné, és az állam, az örök rend fenntartása érdekében nem engedélyezte a föld felhalmozását. A városokban hasonló ideológiai funkciót szolgált a *hisba* szabályozó céhes gyakorlata. Még a kereskedelmi tevékenységet is ideológiai előírásokba rejtették: a *ribát*, a spekulációs haszonszerzést tiltották, bár a kereskedők, mint osztály védelmet és az „ország jólétének növelésében” tett közreműködésüknek megfelelő privilégiumokat kaptak.

Az állam nem korlátozódik csak a politikai létre; ez egy olyan domináns vertikális elem, amely integrálja az ázsiai termelési mód rendszerét, áthatolva a gazdasági, politikai és ideológiai szinten s az adminisztrációs apparátus segítségével az adóbevételeket és ennél fogva a mezőgazdasági felesleg termelését is ellenőrzi.¹⁹ Az oszmán birodalom eredeti struktúrájában ezt az állami feladatot a timar rendszeren keresztül gyakorolták.²⁰ Timár volt az általános neve annak a föld-disztribúciós rendszernek, mely a provinciális hadsereg fenntartását szolgáltatta. Az átruházások haszonélvezői állami hivatalnokok voltak, akiket meghatalmaztak a hagyományos terményadó, az *öşr*²¹ begyűjtésével, azokon a területeken, amelyet számukra timárjukul jelölték ki. Ezek a kedvezményezettek (*sipahi*) az adóbegyűjtési privilégiumért cserében háború idején bizonyos számú felfegyverzett katona kiállítására és vezetésére voltak kötelezettek. Ráadásul adminisztratív káderekként működtek, a legkisebb falvakban is képviselve a központi hatalmat. A kádival – a jogi képviselővel, akit a *seriat* rendeleteinek és a szultáni törvény alkalmazására hatalmaztak fel – s a szpáhikkal együtt egy olyan bürokrata réteget alkottak, amely helyileg is reprodukálta az állam politikai és ideológiai feladatait.

A szpáhi a hagyományos adót természetben szedték, ami a szpáhiknak járó termék legközelebbi piacra szállításakor szükségessé tette a paraszti robotmunkát. A szpáhinak, hogy teljesíthesse a felszerelt katonák lóval és fegyverrel való ellátásának kötelezettségét, készpénzre volt szüksége, melyet a termékfőlölesleg eladásával szerzett meg. A szpáhik egy meghatározott időre kaptak adóbeszedési jogot. Bár a hivatalt gyakran adták tovább apáról fiúra. A kádival, akik Isztambulnak voltak csak alárendelve, a szpáhik esetleges túlkapásait ellenőrzésük alatt tartották.²² A timárrendszer hatékonysága a 16. századot követően megszűnt. Később tárgyaljuk ennek okait, helyébe a főadóbérelti rendszer lépett.

A városi kereskedelemnek és kézművességnek a társadalmi formációba való integrációja szintén állami ellenőrzésen keresztül valósult meg. Ez az ellenőrzés a gazdasági munkamegosztás egyfajta determinációjába

fordult, ami a feleslegnek a kívánt termékformában a felhasználás helyére szállítását biztosította.

Az oszmán társadalmi formációban a városi kézműves termelést szigorú állami szabályozások alatt céhek végezték (hisba).²³ Az állam ellenőrizte a termelés folyamatát, azaz a nyersanyagelosztást, a termelt áruk mennyiségét és minőségét, valamint az árszabályozást. A városi termelésnek ez az ellenőrzése részben a belső kereskedelem fölötti, állami kontrollnak volt köszönhető. Az állam irányította a nyersanyag mozgását, és megtiltotta kivitelüket azért, hogy a céhek kívánt nyersanyaggal való ellátottságát biztosítsa. Másrészt a termékeket az arra kijelölt piacokon adták el. A ráfordítási és eladási árak, valamint a termék-skála feletti állami ellenőrzés azt jelentette, hogy a céh szerkezetén belüli tökefelhalmozódást hatásosan megakadályozták. Ez azt is jelentette, hogy az állam egyrészt a piacokon eladott készítmények megadóztatásán keresztül, másrészt a kézművestermékek fő vásárlója lévén, a cirkulációs folyamat alatt igényt tartott a feleslegre.

Bár a kereskedelem általában nem volt alávetve a céheket irányító hisba regulációknak, az állam szigorú korlátozásokat írt elő a bel- és külkereskedelemnek. Mégis regionális és interregionális piacokon keresztül egy magas monetáris szinten működő, fejlett munkamegosztást biztosító belkereskedelmet alakítottak ki. A piacokat az állam hivatalos beleegyezésével hozták létre, és elhelyezkedésüket közigazgatásilag is biztosították.²⁴ A regionális piacok falvakban és kisebb városokban alakult heti piacok voltak. Az állami hivatalnokok, akik fizetésüket természetbeni adók formájában kapták, jövedelmük egy részét eladták, hogy bizonyos adók fizetéséhez szükséges pénzt megszerezzék; mind a városi céhek, mind a falusi kézművesek nyersanyagaikat és élelmiszereiket vásárolták, készítményeiket pedig eladták. Voltak városi piacok is, ahol a céhek megvásárolhatták nyersanyagaikat. Más piacok kereskedelmi, illetve hadi utakon alakultak, hogy a hosszútávú kereskedelmi karavánok és seregek igényeit kielégítsék. Az évente, vagy kétévente általában a birodalom balkáni tartományaiban tartott interregionális piacok (vásárok) a birodalom távoli területeinek árucseréjére nyújtottak lehetőséget. Az állam támogatta ezeket a piacokat, biztosította a kereskedők és áruik biztonságát a kereskedelmi utakon és piacokon, és szigorúan ellenőrizte a kereskedelmi tranzakciókat.²⁵ A piacok, a piaci adók (bac-i pazar) formájában jó jövedelemforrásként is szolgáltak, melyet a lebonyolított üzletek mennyisége határozott meg. E jövedelmeket nem az állami hivatalnokoknak, akik

javadalombirtokkal rendelkeztek, hanem azoknak adták ki, akik állandóan harcoltak ezekért a privilégiumokért. A piaci adókon felül az állam jelentős belkereskedelmi vámokból eredő jövedelmekkel is rendelkezett, melyet állami hivatalnokoknak és nagykereskedőknek adott ki.²⁶ Az oszmánok a belkereskedelmet támogató politikájuknak megfelelően Anatólia és a Balkán legtöbb olyan vámját (octroi) eltörölték, amelyek az oszmán igazgatás előtt voltak érvényben. Létrehoztak viszont néhány nagyobb vámot, mint pl. az isztambulit és a dijarlakirit, mindkettőt mint jövedelemforrást és az árumozgatást ellenőrző eszközt.

Az állam belkereskedelem fölötti ellenőrzésének egyik elsődleges szempontja az árumozgatás irányának gondja volt. Ráadásul a piacok fölötti ellenőrzést a kereskedőknek nyújtott kedvezményeken keresztül valószínűsítették meg. E koncessziók eladása az államnak jövedelmet biztosított. Az állam azonban ennél sokkal lényegesebben korlátozta a hivatalosan engedélyezett kereskedőknek a helyi piacokról való áruvásárlás jogát, biztosítva ezzel ezen áruknak a főbb városok, különösen Isztambul felé irányuló mozgását. Így Isztambul kielégítő ellenőrzését a belkereskedelem feletti állami ellenőrzéssel biztosították.²⁷ A 16. század végére azonban, amikor Nyugat-Európában a gabona- és nyersanyagárak megemelkedtek, az állam számára egyre nehezebbé vált a kereskedők fölött – akik szívesebben adták el ezen árucikkeket kedvezőbb piacokon – ellenőrzést gyakorolni. A csempész-kereskedelem győzött. E válságot, ami miatt az állam képtelen volt az árumozgatás kontrollálására, tanúsítják a kormány növekvő számú rendeletei, melyek a csempész-kereskedést tiltják és megkísérlik az export-tilalmak végrehajtását.²⁸

Láttuk, hogy a belkereskedelem feletti állami ellenőrzés egyszerre több szervezeti feladatot is teljesített. Egyrészt így ellenőrizte a kereskedelmi tevékenység kiterjedését és ezzel a kereskedelem felhalmozását. Másrészt a korlátozásokkal, szankciókkal és tilalmakkal az oszmán világbirodalmon belüli áruáramlást is szabályozták. Ez egy bizonyosfajta munkamegosztást biztosított, melynek rendeltetése az volt, hogy a felesleg-kiszajátító osztályt fogyasztási cikkekkel lássa el. A birodalom írott joggyakorlatában ez az „isztambuli ellátás szükségessége” kifejezésben nyert megfogalmazást. Harmadszor, a társadalmi formáció kialakulása szempontjából a belkereskedelem jelentette a kapcsolatot az ázsiai termelési mód (paraszti termelőivel és adószedő állami hivatalnokaival) és a városi céhek kisárutermelése közt. Így a kereskedelmi tőke látta el az illeszkedés

konkrét formáját, melyet végső soron a politika szintjén hozott létre az állam.

A belkereskedelemnek adott kritikus helyzetéből következik, hogy ha a politikai hatalom funkciói felett meggyengül az ellenőrzés, az a rendszer felbomlásával fenyeget. Valójában, mint később tárgyalni fogjuk, a felbomlásnak e tendenciája előadódhat akkor is, amikor a belkereskedelem kikerül az adminisztrációs ellenőrzés alól (az a folyamat, amely az árinfláció idején a csempészkereskedelemnek nyújtott ösztönzésekkel kezdődött) és fokozatosan összekapcsolódott a külkereskedelemmel. Ez a fejlődés egyben az oszmán világbirodalom periferizálódásának története is.

Az oszmán társadalmi formáció külkereskedelme semmi esetre sem szorítkozott a luxuscikkekre, hanem magában foglalta a céhek számára alapvető nyersanyagokat és az élelmiszereket is. Az állami ellenőrzés itt is szervezett feladatot látott el, hasonló azokhoz, melyeket a belkereskedelemnél tárgyaltunk. Ezt az ellenőrzést koncessziók eladásán keresztül valósították meg, ami megadta a kereskedőknek a jogot a nélkülözhetetlen árucikkkel való kereskedésre. Viszont ez a mechanizmus látta el az államot a mindig szükséges pénzzel. Valójában a kereskedelmi tőke ugyanolyan integrált része volt a rendszernek az uzsorás-tevékenység révén, mint a pénztőke és a kereskedelmi koncessziók, vagy a főadóbérlés. Inkább a kereskedők, mint a bankárok voltak az állam fő hitelezői, és mint főadóbérlők jelentős összegeket előlegeztek az államnak.²⁹

Az oszmán állam a 14. század kezdetétől fogva igyekezett ellenőrzés alá vonni a nemzetközi kereskedelmi útvonalakat. Ez a tényező tulajdonképpen jelentős mértékben meghatározta az oszmán területi expanzió rendszerét.³⁰ A 16. században az oszmánok monopolizálták a selyem és fűszerkereskedelmet, és Bursza vált a Kelet-Nyugati kereskedelem központjává, ahol európai gyapjuszövetre cserélték az iráni selymet és az indiai fűszereket, festékeket; Akkerman Kilia, Kaffa a Fekete-tengeren voltak a Lengyelországgal, Oroszországgal és a Krímmel folytatott északi kereskedelem központjai. Itt cserélték ki a Kelet-Anatóliából Burszán és Isztambulon át jött termékeit, ugyanúgy, mint a Mediterráneum élelmiszereit az északi búzára, prémekre és vasárukra.³¹ Az itáliai városok – Velence, Genova, Firenze – voltak a Nyugat-Európával való kereskedelem közvetítői. Az oszmán kormánnyal való politikai állástól függően ezen államok között váltakozott e kereskedelem ellenőrzése. A 16. században Ragusa fokozatosan vezető szerepre tett szert. Velence

viszont annak ellenére, hogy elvesztette elsőbbségét a Levante-kereskedelemben, a 17. századig aktív maradt a fűszer és selyemkereskedelemben.³² Valójában az, hogy a portugálok felfedezték a Jóreménység fok körüli tengeri utat és ezt követően megkísérelték a fűszerkereskedelmet erre az új útra áttelni, nem változtatta meg jelentősen a hagyományos utakon lebonyolított kereskedelem volumenét.³³ Bár az oszmán-perzsa háborúk és az anatóliai társadalmi lázadások a 16. század végén kedvezőtlenül befolyásolhatták a szárazföldi utak forgalmát, továbbra is Alexandria és Aleppó látták el fűszerekkel. Csak a 17. század végén, miután az angolok és hollandok megjelentek az Indiai-óceánon, az oszmán területekről a fűszerkereskedelem kiszorult.³⁴

A selyem tranzitkereskedelme is hasonló sorsra jutott. A 16. század végén az Anatólián keresztülhaladó selyemút megszűnésével Bursza elveszítette kereskedelmi pozícióit. Ez egybeesett az angolok, franciák és hollandok Levante-kereskedelemben való bekapcsolódásával és Velencének az Aleppón keresztül legnagyobb európai selyem-ellátó helyzetének elvesztésével. Rövid ideig, a 17. század közepén az európai kereskedők Aleppóban és Izmirben ismét a szíriai selyemhez fordultak. De, amikor az Indiai óceáni hegemoniájukat megeremítették, a hollandok és az angolok perzsa, bengáli és kínai selyemmel³⁵ kezdték ellátni Európát.

E fejlődésnek viszont sokrétű hatást kellett gyakorolnia az oszmán rendszerre. Először is jelezte az állam jelentős jövedelemforrás veszteségét a tranzitkereskedelemből adódó vám formájában. Másodsor, olyan kereskedelmi és ipari központok hanyatlásához vezetett, mint Bursza és Aleppó. Harmadszor, a kereskedelmi utak eltolódása az Atlanti-gazdaság felemelkedését jelezte és a kommercializációnak egy olyan új módját, amely – mint majd később tárgyaljuk – aláásta ezt a rendszert.

A 16. század második felében kezdődő aktív angol, francia és holland részvétel a Levante-kereskedelemben úgy jellemezhető, mint az oszmán rendszernek a világgazdasággal való összekapcsolódásának átmeneti szakasza. E kereskedelem olyan cikkeket foglalt magába, mint selyem, fűszerek és a kialakuló európai ipar számára legfontosabb árucikkek, mint a gyapot és a gyapjú. 1580-ban az oszmán kormány kereskedelmi kiváltságokat nyújtott azoknak az angoloknak, akik mohair-fonalat, gyapotot és selymet importáltak és gyapjúposztót, önt és acélt árultak.

A 17. század utolsó negyedében Anglia volt a Levante legfőbb kereskedője, amíg Franciaország át nem vette e szerepet, melyet meg is őrzött a 18. század végéig.³⁶ Oszmán részről ezt a Franciaországgal való

kereskedelem megnövekedése bizonyítja, mely gyapot, illetve gyapotfonal exportból és szövet-importból tevődik össze. Ebben az időben Izmir és Thesszaloniki emelkedtek ki fő kikötőkként. Ugyanekkor a közép-európai gyapotexport is jelentősen megnövekedett a szárazföldi utakon.³⁷

A külkereskedelem növekedése azonban nemcsak a gyapjúexportra korlátozódott. Ezek az áruk a 16. század végétől kezdődően, a nyugat-európai növekvő nyersanyag és gabona igény és az ebből következő ár-infláció hatására megtalálták az útjukat az európai piacokra, nem az állam által szabályozott szokásos külkereskedelmi csatornákon keresztül, hanem a növekvő volumenű csempésztevékenység eszközeivel. E korszak egy jelentős népességnövekedésnek is tanúja volt. Az oszmán állam, szembekerülve a városok növekvő nyersanyag és gabonaigényével, szigorú tilalmat rendelt el a kivitelekre. Ezzel további ösztönzést adott a csempészkereskedésnek. Az eredmény az állam külkereskedelem feletti ellenőrzésének meggyengülése, mely a rendszer számára egy többszörös visszalökést jelentő folyamat volt. Ez a céhek számára alapvető jelentőségű gabona és egyes nyersanyagok hiányához vezetett, ami ezen árucikkek magas árát eredményezte. Ez olyan inflációs trendet indított el, amelyet az európai ezüst beáramlása tovább fokozott. A céhes termelést az olcsó európai készítmények fenyegették. A palota, mint az élelmiszerek vásárlója, állandóan növekvő kiadásokkal találta szemben magát.

Az illegális export növelését a mezőgazdasági szektorba behatoló kereskedelmi tőke vitte véghez. Még a javadalombirtokokkal rendelkező állami hivatalnokok is bekapcsolódtak termékeik csempészésébe. A birodalom ilyen irányú fejlődése a növekvő kapitalista gazdaság dinamizmusától függött. De a döntő pont az volt, hogy a kereskedelem szerkezetének megváltozása az oszmán rendszernek a világgazdaságba való végleges integrálódását eredményezte, mint nyersanyagellátó és iparcikk importőr, azaz periferezálódását.

Mint e történelmi kitérőből láthatjuk, a külkereskedelem nem elemezhető úgy, mint annak a rendszernek belső faktora, amelyben az állam politikai józansága dominált. Ebben az ésszerűséget aláásó alaptényező az oszmán állam ellenőrzési körén kívül álló, a kereskedelmi utak eltolódásának köszönhető külkereskedelmi illékonyág volt. Földrajzi helyzeténél fogva az oszmán birodalom nem maradhatott érzéketlen a „forró” történelem privilegizált területe, Nyugat-Európa fejlődésével szemben.

3. A társadalmi formáción belüli ellentmondások

Az oszmán társadalmi formáció, ahogy leírtuk, bizonyos ellentmondásokat rejtett magában, melyek az adott helyzetben nyilvánvalóvá váltak. Ezek az ellentmondások, melyek közül néhányat már említettünk, a társadalmi forma normális működésében is benne rejlik. Az oszmán történelem ideológikus értelmezéseiben a külső faktorok váltak annak a harmónikus egyensúlyhelyzetnek a megzavaróivá, mely a Palotából áradt szét a birodalom legtávolabbi csücskébe is. Az itt javasolt megközelítésben a külső faktorok csak a társadalmi formációban benne rejlő ellentmondások mozgósításán keresztül érthetők meg. Így például a világgazdasággal szembenálló oszmán birodalom szerkezeti helyzetének eltolódásai bomlasztókká váltak, a rendszeren belüli kereskedelmi tőke korábbi létének köszönhetően.

Miután a társadalmi formációt, mint az ázsiai termelési mód egy domináns artikulációjaként mutattuk be, rögtön azonosíthatunk két elkülönült ellentmondást: az egyik az ázsiai termelési módba beágyazott, a másik annak társadalomalakulatba való tagolásából ered.

Már korábban említettük, hogy az ázsiai termelési mód folyamata a termelők és felesleget elsajátítók közt nem okozott konfliktust, vagy konfrontációt. Az individuális paraszt csak a központi hatalom nevében cselekvő adószedővel kerül kapcsolatba, kizárólag csak a termelés folyamata után, melyet mint szabad paraszt végzett.³⁸ Ilyen szempontból az ázsiai termelési mód különbözik a rabszolgatartó, feudális vagy kapitalista termelési módtól, nem ragadható meg osztálykonfliktus a termelési tapasztalatokban. Ezért az alap dinamizmusa az, hogy konfliktusokat nem osztályok között, hanem osztályon belül találunk. Ebben az elemzésben azokat a csoportokat fogjuk osztálynak nevezni, amelyek a társadalmi szerkezetben meghatározott szerepük révén igényt tartanak a hozamra.

Az oszmán társadalmi formációban csak az állami hivatalnokok tartanak igényt a feleslegre. Ez a feleslegkiszajátító osztály, többféle állami funkciója révén, különböző elemekből állt össze. Ezek a timar-birtokosok, piacfelügyelők és főadóbérlők voltak, akik mind a jövedelem-begyűjtés feladatát látták el; és az *ulemák*, bírók és hivatalnokok Isztambulban, akik az állam ideológiai, jogi és közigazgatási funkcióit látták el. Számos rétegződésre volt lehetőség a feleslegkiszajátító osztályán belüli helyzetéből adódóan, pl. az ulema és a bürokrácia, vagy a katonaság és a palota között.³⁹ Tulajdonképpen a 17. századtól a janicsár-egységek

1826-os eltörléséig a katonaság gyakorlatilag független volt a központi hatalom ellenőrzésétől, ami lehetőséget teremtett a janicsároknak bizonyos jövedelemforrások fölötti ellenőrzés megszervezésére.⁴⁰ Van azonban egy másik jövedelem-konfliktus is, amely viszont jóval tartósabb és strukturálisabb, mely az adóbeszedés intézményesítéséből adódik. A központi hatalom mind az adóbegyűjtésre, mind az ideológiai-politikai legitimitáció céljaira helyi képviselőt igényelt. A helyi képviselőre ruházott hatalom viszont azzal fenyegetett, hogy a palota kárára nő. Az erősebb helyi képviselőt potenciális veszedelmet jelentett. Így az osztályon belüli ellentétek centrifugális erőként működtek, afelé tendálva, hogy helyi hatalmasságokat hozzanak létre, akik a központi hatalomtól relatív függetlenséget nyilatkoztattak ki.

Amikor a központi hatalomtól való elválás folyamata teljessé vált, egy új egység jött létre, megduplázva a nagyobb egységet. A 18. században az *ajanok* például a Portától viszonylagos függetlenséget nyerve autoritásukban helyettesíthették a szultánt is, azonban mindenben a központi hatalomra ruházott feladatokat másolták le.⁴¹ Természetesen nem minden ajan nyert ilyen autonómiát. A jóval kisebb ajanok nem tehetek többet, minthogy megnyírbálták az Isztambulnak járó felesleget, hűbéri egységet kötöttek a palotával, alig növelve részesedésüket a jövedelemből. Ilyen helyzetben a politikai és ideológiai intézmények a központi hatalomtól függőek maradtak; a kádikat és a törvényhatósági adminisztrátorokat a palota nevezte ki. Az ajanok alig növelték részesedésüket a feleslegből anélkül, hogy a rendszer újratermelését megváltoztatták volna. A kisebb ajanoknak ez a fejlődése alighanem közelebb van ahhoz, amit „feudalizációnak” neveznek. Ime, itt van a gazdasági szint felosztása az állam tágabb politikai-ideológiai összefüggéséből való kitörés nélkül. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ez a „feudalizáció”, vagy inkább a hatalom lokalizálása nem jelentett a feudalizmusba való átmenetet. A helyi hatalmasságok politikailag alárendeltek maradtak a központi hatalomnak, és a birodalmon belüli munkamegosztás jelentősen nem bomlott meg, kivéve ha a „feudalizáció” egybeesett a kommercializációval.

Az ázsiai termelési módot jellemző viszonyokban e fejlődések azonnali átültetése relatív hanyatlás volt a központi hatalom által begyűjtött jövedelemben. Az állam egy hatékony főlöslég-elvonástól függött, nemcsak költségvetési szükségletei miatt, hanem azért is, mert ez megóvta más hatalmi központok felemelkedésétől is, melyek felesleget igényeltek hatalmuk intézményesítési folyamatára. Ennél fogva a jövedelem relatív

hanyatlása kétszeresen is veszélyeztette az állam csomóponti helyzetét a társadalmi formáció reprodukálásában. A jövedelem-kriszist azt jelentette, hogy az állam politikai-ideológiai (és természetesen diszciplináris) feladatait nem tudta hatékonyan ellátni; és ez egyben rivális hatalmi szervezetek felemelkedését is jelezte.

Nem állíthatjuk, hogy történelmileg a jövedelemválságok fő oka a felesleg helyi kiuzsorázása volt. Valójában a 16. századtól a jövedelemkriszist népbetegséggé vált az oszmán birodalomban és a Porta politikájában azok az intézkedések domináltak, melyekkel a veszteséges tendenciákkal szándékoztak szembeszállni. A 16. század végi folyamat közvetlen kiváltó okai a növekvő katonai kiadások, Anatólia növekvő számú lakossága, és az árinfláció voltak. E rész végén elemezzük a „mobilizáló” faktorok hatását.

Korábban említettük, hogy az oszmán társadalmi formáció reprodukciója politikai ellenőrzés alá vonta a munkamegosztást, amit csak a kereskedelmi tőke működésének korlátozásával lehetett elérni. A kereskedelmi tőke léte természetesen maga után vonta a piacra való árutermelést. Valójában a piac erős állami ellenőrzésének köszönhető, hogy a kereskedelmi tőkét politikailag a kívánt határokon belül tudták tartani. E politikai ellenőrzés sikere és következőképp társadalmi formáció sikeres reprodukciója azonban szükségessé tette, hogy az állam, mint a politikai kontrollt megtestesítő intézmény hatásos maradjon a kereskedelmi tőkével szemben. A kereskedelmi tőkében bennerejlik az a tendencia, hogy kiterjedten reprodukálja önmagát az árutermelés szférájában belül, egy nagyobb arányú gazdasági tevékenység megtestesülésén keresztül. Ez a tendencia veszélyeztette az oszmán társadalmi formáció reprodukcióját. Az árutermelés léte és az oszmán társadalmi berendezkedés politikai racionalitása között potenciálisan fennálló ellentmondás valójában akkor szedte áldozatait, amikor a birodalmon belüli kereskedelmi tőke integrálódott a kapitalista világgazdaság tőkefelértékelődési folyamatába. Ekkor terjedt ki a kereskedelmi tőke a korábban az árutermeléstől elzárt területekre. Mint később kimutatjuk, a perifériális átalakulás, melyet ez az expanzió maga után vonta, a termelőerőknek csak egy bizonyos fejlődését érinthette. A proto-indusztrializáció például nem válhatott az érintett szervezeti formák egyikévé, az iparcikkimporttal való potenciális versenye miatt. A két Tilly az európai historiográfiáról írt áttekintésében úgy vélte, hogy az ilyen proto-indusztriális tevékenység hiánya a mai perifériát elkülönítő faktorok egyike.⁴² A hiány okait természetesen a kéz-

művességet megszüntető folyamatban kell keresni az iparcikk-importtal való versenyének ideje alatt. Másrészt, az egyéni farmok kisárutermelése, valamint a feudalizált pénz-termény termelés olyan formációk voltak, melyek készségesen illeszkedtek a kereskedelmi tőkéhez.

Elvileg két lehetséges ellentmondással foglalkoztunk és határoztuk meg a társadalmi formáción belül. Bár más ellentmondások is találhatóak, kijelenthető, hogy kimenetelükben a fentebb elfogadott kategorizációba beleillenek: tendenciák, vagy a gazdasági és politikai ellenőrzés széttagolása, vagy a piaci körzet expanziója, következésképpen a gazdaság feletti politikai ellenőrzés meggyengülése.

Lehetetlen azonban e tendenciákat a kiegyenlítő erőktől és külső tényezőktől izolálva vizsgálni, melyek megeremtik azokat a körülményeket e tendenciáknak, hogy konkrét történelmi térben valósítsák meg önmagukat. Ezért két olyan külső tényezőt fogunk elemezni, amelyet az oszmanisták arra használtak, hogy a birodalom intézményeinek vagy hanyatlását, vagy adaptációját megmagyarázzák, és megkíséreljék a társadalmi berendezkedésben bennerejlő ellentmondások szerkezetén keresztül bemutatni működésüket. E tényezők, melyek különböző mértékben külső eredetűek, mind egy korszakba esnek. Az árinfláció a 16. század végén mutatta ki hatását; a népességnövekedés és a kereskedelmi utak eltolódása szintén nagyjából ebben az időben játszódott le. Ennél fogva nehéz lesz e tényezők hatásait elkülöníteni úgy, hogy mindegyikkel külön foglalkozzunk. Ennek megvilágítására egy kevésbé sem ideális módszert fogunk alkalmazni. A népességre és az árakra fogunk koncentrálni; a kereskedelmi utak eltolódását már fentebb megtárgyaltuk, és az árinfláció kapcsán még érintjük.

A 16. század végi oszmán birodalom népességnövekedését a piac növekedése jellemezte a nem-termelők és termelők relációjában, valamint növekedés a városi lakosság és a paraszti lakosság relációjában.⁴³ A folyamat dinamizmusát abban a demográfiai változásokra adott válasz-mintában kell keresni, mely a prekapitalista formációkat jellemzi. A mezőgazdasági termelés rugalmatlanságánál fogva, a megművelhető földek kezdeti extenziója ellenére, a gazdaságok képtelenek voltak a növekvő népesség ellátására. A megélhetési krízis először a paraszti szektorban jelentkezett, és a népességet urbánus területekre való menekülésre kényszerítette, ahol a hadsereg, más közigazgatási intézmények, ugyanúgy mint maga a város, a korlátozott élelmiszerellátás privilegizált kezdeményezettei voltak.⁴⁴

Az oszmán birodalomban jelentős számú, gyökereitől megfosztott mezőgazdasági lakos vette útját Isztambul, vagy más városok felé, ill. vallásos iskolákhoz (medresze) csatlakozott. Az új városiak kóborlása problémát okozott, melyet gyakran állami alkalmazással oldottak meg. A medreszek is problémát okoztak, mivel e jótékony alapítványok dotációi – az árinfláció hatására máris csökkentek – egy kiterjedt tanulótömeget kívánalmait nem tudta kielégíteni. Néha a gyakornok ulema az élelmiszerek parasztoktól való kizsarolásához nyúlt, és a medresze adminisztráció néha megkísérelte adóalapja kiszélesítését a parasztok rovására.

A népességnövekedés így az adójövedelmekért folytatott felfokozott küzdelemmé vált a feleslegkiszajátító osztály frakciói között. E küzdelem annál a csomópontnál vált hangsúlyozottabbá, ahol a rendszerben rejlő konfliktusos tendenciák lokalizálódtak, azaz a központi kormányzat és a provinciális közigazgatások közötti harcban. A növekvő populáció felduzzasztotta a központi hadsereget, a janicsárok és a palota alkalmazottainak sorait, így gyakorolva nyomást a meglévő állami jövedelmekre. A központi kormányzat, hogy a megnövekedett kiadásokat kielégítse, kénytelen volt új jövedelemforrások után nézni rendkívüli adók (avariz)⁴⁵ formájában, valamint az adóbérek eladásával. Másrészt a tartományok adminisztrátorai, különösen az anatóliaiak inflálódtak kísérlettel találták magukat körülveve, mikor a mezőgazdasági munkanélkülieket az irreguláris katonaság vonzani kezdte (levend).⁴⁶ Így aztán képtelen lévén kielégíteni az igényeket az állam által számukra kijelölt jövedelmekből, a tartományok adminisztrátorai a vidéki banditizmushoz nyúltak. Többé nem látva el a központi kormányzatot, felfegyverzett katonasággal megfosztották az államot adójövedelme részétől. Erőszakoskodásuk vidéken a parasztokat menekülésre kényszerítette, felkeléseket és a mezőgazdasági termelés hanyatlását okozták.

A központi adminisztrációnak a jövedelemforrások fölötti ellenőrzésének elvesztése, valamint a provinciális adminisztráció és a vallásos iskolákban az ulema által való kiszajátítása a dzseláli-felkelésekben⁴⁷ konkretizálódott – előzmény a rendszer anatóliai „feudalizációjához”.

A népességnövekedést a városi népesség számának gyarapodása kísérte. A már létező városok megnöttek, és néhány falu várossá fejlődött. Ezt az urbanizációt azonban nemcsak a demográfiai nyomás okozta. Legalábbis kezdetben, a népességnövekedés a termékvolumen és a piacra dobott felesleg volumenének emelkedéséhez vezetett. Mind a helyi pia-

cok, mind a regionális kereskedelem kiterjedt, egyrészt a megnövekedett városi lakosság, másrészt a megnövekedett mezőgazdasági áruterelés révén. A központi hatalomnak a provinciális adminisztráció feletti ellenőrzésének meggyengülésével, a fejlődés a kereskedelmi tőke az állam politikai ellenőrzése alóli teljes szabadulásához vezethetett volna. Azonban a dzseláli felkeléseket követően a vidék elpusztulása, a parasztok menekülése és a renomadizálódás megállították a mezőgazdasági fejlődésnek a teljes monetarizációja felé irányuló tendenciáját.

A 16. századi fejlődés részben a népességnövekedés következménye, másrészt a világméretű tendenciával bíró árinfláció visszatükröződése. A kereskedelmi szerkezet változása, mely a kereskedelmi tőke aktivitásának növekedéséhez vezetett a csempész-kereskedelemben konkretizálódva, az oszmán piac spanyol „reállal” való elárasztását jelentette.⁴⁸ A „reál” széleskörűen elterjedt használata, oszmán pénzmembe (akcse) való átváltás nélkül jelzi az oszmán rendszer elmaradását a világárákhoz képest. Így az állam elvesztette ellenőrzését valutája felett, s így többé nem volt monopóliuma a pénzverés, s amit ő nem bocsátott ki, nem is értékelhette le. Így megfosztották azoktól a hagyományos intézkedésektől, melyeket a csökkenő jövedelmek ellensúlyozására használt. Külkereskedelme fölötti ellenőrzése meggyengülésével és az európai igényekre válaszként megnövekvő csempészkedés hatására az állam nem tudta teljesíteni azt a szervezeti feladatát, hogy a birodalmon belül rögzítse az árakat. Az áraknak a világbirodalmon kívüli alakulása és az ebből következő eltérés a limitált és a világpiaci árfolyam között egy olyan újabb tényező volt, mely a kereskedelmi tőke felszabadulásához járult hozzá.

Az áremelkedés ugyanakkor, amihez a csempészkedés is hozzájárult, azt jelentette, hogy az állami kiadásoknak is növekednie kellett, amíg bizonyos adók viszont, melyeket hagyományosan 30–40 éves időszakokra vetettek ki,⁴⁹ a valóságban csökkentek.

A 16. században kezdődő jövedelem-kризист a kiadások növekedése is súlyosbította. A legjelentősebb növekedés a katonai kiadásokban volt. A hadi-technológia változásának hatására az egyensúly a lovaskatonaságról a gyalogságra helyeződött át, egy állandó hadsereg fenntartását téve szükségessé. Így a palota egy növekvő számú janicsárságot volt kénytelen elszállásolni (és fizetni). E janicsárok többnyire Isztambulban állomásoztak, s így döntő fontosságú volt, hogy pontosan kapják fizetésüket.⁵⁰ A fejlődésnek a lovassággal való ellentétes iránya a timár-rendszer divatjamúltságát is, mint jövedelem-elvonási mód, megerősítette. Az adójöve-

delmet pénz formájában növelték, nem mint használati sajátosságú lovaságot.

Az új jövedelem-begyűjtési mód, amely a kincstári rendszert eluralta, a főadóberlet volt. E rendszer (iltizam) a központi hatalom folyósítható pénzalapjának mindig fő forrása volt. Azonosan csak bizonyos jövedelemforrásokra korlátozódott, mint a vámilleték, a muszlimokra kivetett fejadó, és a juhadó. A 17. századdal kezdődően az ösr hagyományos mezőgazdasági adójára is alkalmazták az iltizam-rendszert. A birodalmi dominiumokat, a vakuf-birtokot, a korábbi timár-birtokok jövedelmét mind bérbe adták.⁵¹

A 17. században, mikor még csak bizonyos jövedelmeket adtak bérbe, az isztambuli zsidó nagykereskedők az állam hitelezőiként működtek, ezáltal rátalálva egy olyan felértékelési területre, ahol a kereskedelmi- és pénztőke felcserélhető volt. Képesek voltak a Palotának kereskedelemben felhalmozott pénzt kölcsönözni, így további kereskedelemre nyerve kiváltságot, míg ugyanakkor kölcsöneiből kamatot is nyertek.

A folyósítható pénzalapok tulajdonosainak oly előnyös főadóberleti rendszer megfelelőnek bizonyult egy olyan környezet számára, melyet az inflációs periódus alatt felhalmozott pénzvagyon karakterizált.⁵² Így az állam pénzjöveldelmi szükségletei egybeestek az úgazdagok igényeivel, akik közül néhányan maguk is magas pozíciójú bürokraták, janicsárok vagy ulema-tagok voltak. Így nem a kereskedők voltak többé az adóberletek kizárólagos vevői. A 17. század végére a főadóberlet egyre gyorsabban terjedt, és aggodalmak kezdtek lábra kapni, hogy a főadóberlők, rövid időn belül maximális kihasználásra törekedve, visszaéltek átruházott jövedelemforrásaikkal. E lehetőség ellensúlyozására egy új rendszert dolgoztak ki 1695-ben, aminek értelmében az adóberleteket élethossziglani alapon ruházták át (malikane) és az adományozott megszerzte a jogot, hogy gazdaságát az állami ellenőrzéstől függetlenül igazgassa és a várt jövedelmét eladja.⁵³

Az adóberlők fő funkciója az állam pénzzel ellátása volt. Ennél fogva az állammal való szerződéses kapcsolatát szigorúan anyagi terminusokban határozták meg. E kapcsolatban az állam volt annak a pénztőkének a címzettje, melyet az adóberlést megelőzően lefizettek. Így aztán az érdekeltég realizálásának folyamatában a főadóberlőt, a szpáhiktól eltérően, nem kötelezték a közvetlen termelő és az állam közti ideológiai-politikai kapcsolat állandósítására. Az ő érdeke az volt, hogy az előlegezett tőkét maximalizálva kapja vissza. Bár hivatalosan kötötték a

hagyományos árarányok, állandóan igyekeztek átlépni e kötöttségeket, és gyakran sikerült is, különösen ha egy adminisztratív pozíciója is volt.

A főadó-bérlők ellátták az államot kölcsönökkel és megszerezték az adó-begyűjtés jogát; de egy új viszonyt is bevezettek a mezőgazdaságba – az uzsorát.⁵⁴ Az uzSORA sohasem fejlődött akkorává, hogy elegendő legyen a kisparaszti tulajdon lerombolására. Mégis egy eszköze volt a kizsákmányolás biztosításának és növelésének, a parasztnak a termelés feudális egységeihez való lekötésének; például mint részes-bérlők. Az uzSORA mind a kapitalista felhalmozást, mind a parasztnak szabad államának lerombolását siettette.

E fejlődések mindegyike aláaknázza a rendszer reprodukcióját, ami a vidéki kistulajdon fenntartására épült.⁵⁵ És mint a kereskedelmi tőke, ez is lerombolja a rendszer politikai reprodukciójának alapjait.⁵⁶ Ezt két módon éri el: az ajanok felemelkedésének közvetítésével és a kommercializáció siettetésével.

A főadó-bérlők hivatalosan (és a valóságban is) a központi autoritásnak tartoztak felelősséggel. Bár a helyi közigazgatás katonai támogatást biztosított számukra az ellenálló adófizetők legyűrésére, de pénzügyi elszámolásukat kötelesek voltak benyújtani a hivatalnokoknak ellenőrzésre. Természetesen az ellenőrzési rendszer nem működhetett, ha a főadó-bérlő és revizora ugyanaz a személy volt. Az ilyen azonosságok révén az adó-bérlét szorosan kötődött a helyi potentátok alakulásához.

A 18. század elején egyes helyi származású főadó-bérlők helyi potentáttá vagy ajanokká alakultak. Korábban kereskedők, pénzváltók vagy provinciai ulema-tagok voltak, és isztambuli kereskedők, vagy magas beosztású hivatalnokok alvállalkozóiként nyertek főadó-bérletet. Ezek a meggazdagodott alvállalkozók voltak általában a kormányzó helyi képviselői is (mütesseim). Így a gazdasági felhalmozásnak politikai tekintélyt tudtak adni és mint ajanok lettek ismertek.⁵⁷

Másrészt a fontosabb ajanok, akik a 18. század folyamán gondot okoztak, az eredetileg a Porta által kinevezett provinciai hivatalnokok voltak.⁵⁸ Kihasználva a gyenge központi hatalmat, igyekeztek kormányzókként állandósítani magukat. A mechanizmus, ami révén az egész adminisztratív hatáskörükbe tartozó terület főadó-bérlését felvásárolhatták, lehetővé tette számukra egy kliens-csoport kiépítését helyi befolyásos alvállalkozó adó-bérlőkből. Ez az adó-bérlét jelentős volt a gazdasági meggazdagodás eszközeként és politikai hatalom kiépítésének mechanizmusaként is. Egy másik adó-bérlét által siettetett folyamat volt a kereske-

delmi birtok (csiftlik) megjelenése a 18. században. Az adóberlet kezdete már megtörte a termelő és az állam közti ideológiai reciprocitást, a paraszt fokozott kizsákmányolását téve lehetővé. Ez a lehetőség, együtt a növekvő búza, kukorica, gyapot és dohány iránti európai kereslettel, az adó-bérlőket és különösen a malikane-tulajdonosokat arra buzdította, hogy egy kiterjedt áruválasztékú piaci kereskedelemre termeljenek.⁵⁹ Nagy csiftlikeket alapítottak a Balkánon, Trákiában (az isztambuli piac ellátására) és Nyugat-Anatóliában, ahol Izmir, kis parti városból egy századon belül a külkereskedelem fő kikötője vált.⁶⁰

A csiftlikek voltak a kereskedelmi gazdálkodás példái ott, ahol szolgáskorba taszított parasztokat vagy részes-bérlőket alkalmaztak. A munkaszervezés újszerűségétől eltekintve a csiftlikek a hagyományos termelési mintát is megváltoztatták. A könnyen értékesíthető termés váltotta fel az önellátásra termelt gabonát. A csiftlikek tulajdonosai kereskedelmi profitot halmoztak fel, melyet e termékek közvetlen európai kereskedőknek való eladása révén nyertek. Ezeket az eladásokat illegálisan hajtották végre, mivel a birodalmon belül meghatározott árak mindig alacsonyabbak voltak, mint az export-piacon nyerhetőek. A 18. századi balkáni vásárokat és a 18. század végi, 19. század eleji hasonló fejleményeket Anatóliában ebben a kontextusban kell magyarázni.

A nagyrészt eladósodott parasztok szempontjából a csiftlik-rendszer statusuk komoly rosszabbodását jelentette. Gazdaságilag a kizsákmányolási arány nyilvánvaló növekedése játszódott le.⁶¹ A legtöbb, az államnak fizetendő adó nem szűnt meg, és a csiftlik-tulajdonosok által követelt járandóságok az ösr kifizetése után fennmaradt termék felét jelentették, ráadásnak a parasztoktól követelt munka szolgáltatásnak. Mi több, a csiftlik-rendszerben a paraszt elvesztette a hűbériség biztonságát. Sok balkáni csiftlik kisebb erődítmény volt, melyet fegyveresek (kirdzsalik) őriztek, akik közreműködtek a parasztok menekülésre kényszerítésében, így téve több földet elérhetővé kereskedelmi termelésre.

A politikai rendszer szempontjából a csiftlik felemelkedése a lehető legbomlasztóbb folyamat volt. A termelés kommercializációja és még inkább a paraszti státus megváltozása, melyek mindegyikét a csiftlik vonta maga után, a periferializáció folyamat szükséges komponensei. A csiftlik-szervezettel az oszmán rendszer kapitalista világgazdaságba való integrációja visszafordíthatatlan momentumhoz ért. A 19. század elején az ajanok fejlődési folyamatát egy centralizációs hullám fordította vissza, de

a kereskedelmi mezőgazdaság növekedése minden ilyen visszafordítás nélkül folytatódott.

4. Periferializáció és a gyarmati állam

Mindaddig az oszmán társadalomalakulat fejlődésének olyan elkülönült alkotóelemeit tárgyaltuk, melyek világbirodalmi felbomlásához vezettek. Ahogy a termelés közszükségleti cikkek termelésévé vált, és ezek a közszükségleti cikkek kezdtek belépni az ipartőke körforgásának felértékelési folyamatába, a periferializáció előlépett. A perifériává válás egyet jelent a világ munkamegosztásába való belépéssel, így megszűnve önálló termelési egységet alkotni.

A főadó-bérlet, a csempész-kereskedelem, az ár- és népességmozgások elkülönült alkotóelemei akkor nyernek jelentőséget, amikor úgy elemzik őket, mint a világtőke integrációs körforgásának közreműködőt. Meg kell itt említeni, hogy ennek az integrációnak az időzítése a különböző specifikus területeken eltért. A Balkán a 18. században vált az európai gazdaság integrált részévé. Egyiptom és Levante számára e folyamat a 19. század első negyedében játszódott le. Anatóliában a kereskedelem volumene az 1830-as évek elején növekedett meg jelentősen. Természetesen lehetetlen pontos időpontokkal meghatározni ezt a folyamatot, melynek kezdetét, mint korábban kimutattuk, a 16. századig lehet nyomon követni.

Az is lehetetlen, hogy a periferializáció egyszerű módját írjuk le. Szintén a régióktól függően különböző formák tűntek fel: Kereskedelmi csiflikiek a Balkánon, nagy gyapot birtokok Egyiptomban,⁶² kisasztermelés a nyugat-anatóliai parasztbirtokokon. A munkaszervezés a részbérlettől a kapitalista birtokok bérmunkáján keresztül a saját földjén dolgozó családi egységekig terjed. Ahogy az élelmiszer és a nyersanyag lett a fő kiviteli cikk, a nyugat-anatóliai kézi szőttés szőnyegek is periférikus termékekké váltak.

A kereskedelmet külföldi társaságok és kereskedők szervezték, akik néhány városban éltek (Selanik, Isztambul, Izmir, Bejrut, Alexandria). A külföldi eredetű kereskedelmi tőke munkamegosztásba lépett a belföldi tőkével, jelen esetben az etnikai kisebbségekkel. Zsidók, görögök és örmények közvetítettek a brit, francia, olasz és német kereskedők és a tulajdonképpeni termelők között.⁶³

Az oszmán birodalom külkereskedelme a 19. század első három évtizedében növekedett, különösen a gőzteherhajók kelet-mediterrániumi megjelenését követően.⁶⁴ Az európai iparcikkek növekvő importja a céhtermelés és a falusi ipar hanyatlását jelentette, míg a nyersanyagokat most a kiviteli piacokra szállították.⁶⁵ Az 1838-as, centrum országokkal kötött szerződések után és a vasútépítés kezdeteivel a kereskedelmi tőke behatolása még a birodalom legellenállóbb régiójában, Anatóliában is felgyorsult.⁶⁶ A külföldi és helyi kereskedelmi tőke jogi reformok révén formálódott legális vázba. A külföldi tőke megkísérelte tőkés birtokok felállítását Izmir környékén is, bár e kísérletek jelentéktelenek maradtak.⁶⁷

A külföldi tőke, az államadósság és a kereskedelem története a 19. század második felében tipikus periferizációs folyamat és túlságosan jól ismert, semhogy itt elismételjük.⁶⁸ Azonban röviden tárgyaljuk a kísérő változásokat politikai szinten.

A gazdasági integráció fejleményei nem automatikusan tükröződtek politikai szinten. A kezdeti stádiumban jelentős eltolódás volt a birodalom új gazdasági orientációja és az ázsiai termelési módnak megfelelő régi államforma közt. Ez ellentmondásokhoz vezetett, ami nyilvánvalóvá vált, amint a kereskedelmi tőke jogi és politikai kívánalmai összeütköztek a meglévő intézményekkel. Ha „gyarmati államban” határozzuk meg azt az államformát a periférián, amely elsődlegesen a kereskedelmi tőke szükségleteit szolgálja, a 19. századi oszmán birodalom politikai átalakulását ázsiai típusú állam-mechanizmusból gyarmati államba való átmenetként interpretálhatjuk. Az oszmán birodalom „modernizációját” és „reformját” ilyen perspektívában kellene vizsgálni.

Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ez az átalakulás nem egyszerűen a kereskedelmi tőke felbujtására, vagy pontosabban a kereskedelmi tőkét szolgáló centrumállamok felbujtására játszódtott le. A bürokrata osztály igényeihez és egy a „nyugati-modern” gondolatokhoz szorosan kapcsolódó uralkodó osztály ideológiai inspirációihoz is alkalmazkodott.⁶⁹

Az állam gyarmati állammá való átalakulásával az oszmán rendszer elvesztette specifikusságát. Mind gazdasági, mind politikai szinten a kapitalista termelési mód jellemezte már. Az ezt követő időszak történelmét csak a világ kapitalista rendszerének dinamizmusában lehet vizsgálni, ennek integrált, ám funkcionálisan differenciált komponenseként.

Jegyzetek

1. Ld. *Aiden Foster-Carter*: From Rostow to Gunder Frank; Conflicting Paradigms in the Analysis of Underdevelopment, *World Development*, IV, 3, 1976. 167–180. Foster-Carter új paradigmája a fejlődési teóriára korlátozódik. Mi a társadalom, antropológia és történelem irodalmának egy más részére utalunk, melyet reprezentáló munkák a következő folyóiratokban találhatóak: *Critique of Anthropology, Economy and Society, Journal of Peasant Studies*.
2. Ld. *L. Althusser* és *E. Balibar*: *Reading Capital* (London, New Left Books, 1972); *André Gunder Frank*: *Capitalism and Underdevelopment in Latin-America* (New York, Monthly Review Press, 1967); *Wallerstein, Immanuel*: *The Modern World-System* (New York, Academic Press, 1974).
3. Ld. *Inalcik, Halil*: *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600* (New York, Praeger, 1973); *H.A.R. Gibb* és *H. Bowen*: *Islamic Society and the West*, 1. (London – New York, Oxford Univ. Press, 1962). *B. Lewis*: *The Emergence of Modern Turkey* (New York, Oxford University Press, 1968).
4. Az oszmán történelemben végzett kurrens kutatások e két átmeneti blokkba sorolhatók. A jóval modernebb doktori disszertációk tanulmányi periódusként a tizenhatodik vagy tizenkilencedik századdal foglalkoznak.
5. Ld. *Aziz Al-Azmeh*: *What is the Islamic City?* *Review of Middle East Studies*, No. 2. 1976.
6. Az oszmán társadalom két: katonai és *reaya* osztályba való sorolása: *N. Itzkowitz*: *Eighteenth-Century Ottoman Realities* (*Studia Islamica*, XVI, 1962, 73–94) c. munkájából ered. Itzkowitz munkája *A.H. Lybyer*: *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent* (New York, Russell és Russell 1966) c. művének kritikájaként jelentkezett, mely az oszmán társadalmat irányító és muszlim intézményekre osztotta. Ld. még *Ö.L. Barkan*: *Edirne askeri kassamina ait tereke defterleri (1545–1659)*, *Belgeler*, 111, 5–6, 1966, 1–479.
7. A cirkularitás részletes kidolgozását ld. *H. Inalcik*: *Capital Formation in the Ottoman Empire*. *Journal of Economic History*, 1, 1969, 97–140. Ezt a hagyományos gondolatot önti formába *Nazim ül-Mülk*: *Syasatname* c. klasszikus munkájában. Az eredeti szöveg perzsa, az angol fordítás (Hubert Darke által) *The Book of Government; or Rules for Kings* címet viseli (New Haven, Yale University Press, 1960).
8. Ld. *P. Wittek*: *The Rise of the Ottoman Empire* (London, The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1938) c. művében egy analízist, mely a „gaza” hagyományt az oszmán állam alakulásának központi faktoraként látja.
9. Az iszlám állam-ideológia átfogó analízisét ld. *Marschall G. Hodgson*: *The venture of Islam*, 1. *Conscience and History in a World Civilization*. (Chicago, University of Chicago Press, 1974).
10. Ld. *H. Inalcik*: *The Ottoman Empire*, 3.
11. A következő tárgyalás nagyrészt *Roger Owennek* Gibb és Bowenről írt kritikai elemzésén alapul (*The Middle East in the Eighteenth Century an „Islamic” Society in Decline: a Critique of Gibb and Bowen’s Islamic Society and the West.*) *Review of Middle East Studies*, 1, 1975, 101–112.

12. A „keleti despotizmus” historiográfiájának tárgyalását ld. *Perry Anderson*: *Lineages of the Absolutist State* c. munkájában (London, New Left Books, 1974). A „keleti despotizmus” gondolatán alapuló kortárs elemzések *Karl A. Wittfogel*: *Oriental Despotism* c. munkájából erednek (New Haven, Yale University Press, 1957).
13. A notabilitások szerepéről ld. *A.H. Hourani*: *Ottoman Reforms and the Politics of Nationales* c. művét *W. R. Polk és R.L. Chambers*, eds.: *Beginnings of Modernization in the Middle East: the Nineteenth Century*. (Chicago, University of Chicago Press, 1968)-ban, 41–68; és *K.H. Karpat*: *Structural Change, Historical Stages of Modernization, and the Pole of the Social Groups in Turkish Politics*. In. *K. Karpat és munkatársai: Social Changes and Politics in Turkey: A Structural-Historical Analysis*. (Leiden, Brill, 1973) 11–92.
14. Annak tárgyalását, hogy a szekularizmus hogyan fejlődött oszmán környezetben ld. *Niyazi Berkes*: *The Development of Secularism in Turkey*. (Montreal, McGill University Press, 1964).
15. A „modernizációs irodalom” hivatkozni szokott az 1950-es és 60-as évek kurrens fejlődés-irodalmának liberális paradigmájára, mely az *Economical Development and Cultural Changes* c. folyóiratban jelent meg. A Közel-Keletre a standard modernizációs munka *Daniel Lerner*: *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. (New York, Free Press, 1958). E paradigmát először egy Chicagóban tartott konferencián fejtették ki. Ld. *Polk és Chambers*.
16. Ezen ideológiai kölcsönzések kiterjedését ld. *Şerif Mardin*: *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*. (Princeton, Princeton University Press, 1962).
17. Ld. *R.H. Davison*: *Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876*. (Princeton, Princeton University Press, 1963). *F.E. Bailey*: *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826–53*. (New York, H. Fertig, 1970); *Stanford J. Shaw*: *Between Old and New*. (Cambridge, Harvard University Press, 1971) és számos Shaw által irányított doktori disszertáció.
18. Ázsiai termelési módon egy olyan helyzetet értünk, melyben a mezőgazdasági termelő szabad paraszt, akinek feleslegét adó formájában sajátítja ki az állam. Csak az állami hivatalnokok tartoznak a felesleg-kisajátító osztályhoz. Így az újratermelés a politikai autoritás kiterjedése által meghatározott. E helyzet a politikai, ideológiai és gazdasági szint határozott összeilleszkedésére utal. Így az ázsiai termelési mód, mint termelési mód létezik, feltételezve, hogy elfogadjuk *L. Althusser és E. Balibar* definícióját.

A 60-as évek végén és a 70-es évek elején Törökországban egy vita folyt az oszmán birodalom természetéről. A vita *Sencer Divitcioğlu*: *Asya Tipi Üretim Tarzi ve Osmanli Toplumunu (Oszmán társadalom és ázsiai termelési mód)*, (Istanbul, Istanbul Üniversitesi Yayınlarından, 1967) c. művével kezdődött, mely szerint az oszmán birodalom az ázsiai termelési mód egyik példája. A vita jóval ortodoxabb résztvevői ezt a szemléletet visszautasították és olyan erőltetett terminusokat fabrikáltak, mint „centralizált feudalizmus”. E vita azonban szűk perspektívákon belül folyt le, anélkül, hogy olyan alapvető elvekhez nyúltak volna, mint „társadalomalakulat” vagy „dominancia”. Így aztán még a legtudo-

mányosabb hozzászólások is leíróak, és végül is empirikusak maradtak. Ez az ítélet az egész, az 1960-as években az ázsiai termelési mód koncepciójáról megírt irodalomra kiterjeszhető (melynek nagy része a *Le Pensée*-ben jelent meg).

19. E rész érvelését eredetileg *Çağlar Keyder* fogalmazta meg – *The Dissolution of the Asiatic Mode of Production. Economy and Society*, V, 2, 1976, 178–196.
20. Timár nemcsak mezőgazdasági jövedelmekre volt. Alkalmaztak timárokat bánya stb. jövedelmekre. Ld. *Inalcik*: *Hicri 815 Tarihi Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid.* (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1954). Ö. L. Barkan: *Les formes de l'organisation du travail agricole dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles.* *Revue de la faculté des sciences économique de l'Université d'Istanbul*, 1939–40. *Halil Inalcik*: *The Ottoman Empire*, és *Gibb és Bowen*: *Islamic Society and the West*, a feudalizmus terminológiáját használja a timár-rendszer leírására. A szeldzsuk eredetéről ld. *Cahen*: *Ikta.* In *H.A.R. Gibb* et al, eds.: *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd. ed. (Leiden, 1960), 1088–1091. Nem minden jövedelem begyűjtésére alkalmazták a timár-rendszert. A kincstári birtokokon az adóbegyűjtést főadóbrólókra vagy fizetett állami hivatalnokokra bízták.
21. Az öjr hagyományos iszlám adó volt, amely a termés 1/10-ének felelt meg. Az oszmán adók leírását ld. *Halil Inalcik*: *Osmanlılarda Raiyyet Rüşumu.* *Belleten*, XXIII, 92, 1959, 575–610.; és *Lütfi Güçer*: *XV–XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler.* (İstanbul Üniversitesi Yayını, 1075, *Iktisat Fakültesi*, 152); és *Káldy-Nagy, Gyula*: *The effects of timar system on agricultural production in Hungary.* In *L. Ligeti* ed.: *Studia Turcica.* Bp. 1971, 241–248, leírja a timár-rendszer kezdetét és hatását Magyarországon.
22. A jogi és adminisztrációs hatáskörök nem választhatók élesen szét. A szpáhit valójában végrehajtásra és büntetési illetékek begyűjtésére egyaránt felhatalmazták. Ld. *Halil Inalcik*: (in T. Naff és R. Owen, eds.) *Studies in Eighteenth Century Islamic History: Decline or Change.* (Megjelenés alatt). A szpáhi-kádi viszonyról: *Halil Inalcik*: *Adaletnamele. Belgeler*, II, 3–4, 1965, 49–145.
23. Az oszmán céhekről ld. *G. Baer*: *The Administrative, Economic, and Social Functions of Turkish Guilds.* *International Journal of Middle East Studies*, I, 1970, 28–50. A *hisba*-ról ld. *Halil Inalcik*: *Capital Formation.*
24. *Suratya Faroqi*: *Sixteenth century periodic markets in various Anatolian sancaks: İçel, Hamid, Karahisar-i Sahib, Kütahya, Aydin and Mentese.* *Journal of Economic and Social History of the Orient*, XXII, 1, 32–80; és *Lütfi Güçer*: *XVI–XVIII. inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikası (kézirat).* A településeken kívül is alakítottak piacokat, amelyek általában nagyobbak voltak. A 16. században a falusi piacok száma megnőtt, jelezve a gazdasági környezetre való reagálást. A 16. század után az időszakos vásárok száma is mind Anatóliában, mind a Balkánon megnőtt, amely a parasztság nagyobb arányú kereskedelmi tevékenységét mutatja.
25. A derbent szervezetet azért hozták létre, hogy az átjárókat és az utakat védje. A parasztok az út, híd és átjáró fenntartó munkájukért adómentességet kaptak. A dzseláli felkelések és a parasztszökések idején ezeknek az utaknak a fenntartása szétzüllött, amely már a kereskedők biztonságát is veszélyeztette. A der-

- bent szervezetről ld. *Cengiz Orhonlu*: Osmanli Imparatorluğunda Derbent Teşkilati. Istanbul, Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1967.
26. Ld. *Mehmet Genç*: A Comparative Study of the Life Term Tax Farming Data and the Volume of Commercial and Industrial Activities in the Ottoman Empire during the Second Half of the 18th Century. Symposium on South Eastern European and Balkan Cities and Industrial Revolution in Eastern Europe, A.O.E. S.I.E., Marcus 22–27, Hamburg.
 27. A palota Isztambul ellátása fölötti érdekeltségéről: *Lütfi Güşer*: XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşı İeın Lüzumlu Hububatin Temini Meselesi. İktisat Fakültesi Mecmuası, XI, 1–4, 1949–50, 397–416; és *R. Mantran*: İstanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Paris, 1962.; *M.M. Alexandrescu-Dersca*: Contribution a l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle. Acta Orientalia et Studia, 1957, 13–37.
 28. A csempészetet a parti területeken bonyolították le, többnyire görög hajókkal, amelyek az Égei szigeteken állomásoztak. Nagy szerepe volt a mezőgazdaság kommercializálódásában és a görög polgárság felemelkedésében, különösen a 18. században. Ekkor még mindig beszéltek a csempésztörténetekről, néha a „feudalizált” földesurakat is belekeverve. *Maurice Aymard*: Venise, Raguse, et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIIe siècle. 1966. – viszont minimálisnak tekinti az illegális kereskedelmet. *Traian Stoianovich* azonban felismeri ennek jelentőségét, ld. Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600–1800. The Journal of Economic History, XIII, 4, 1953, 398–411. *uő.*: Les mais dans les Balkans. Annales, XXI, 5, 1966, 1026–1040; *uő.*: Les mais arrive dans les Balkans. Annales, XVII, 1, 1962, 84–93.
 29. *Halil İncalçık*, Capital Formation...
 30. A perzsa háborúk felfoghatóak a selyemútért és a selyem ellátásért folytatott küzdelemnek is. (Pl. Tebriz meghódítása). A karamánokkal folytatott háborúk az Egyiptommal folytatott kereskedelmet biztosították. A 15. századi balkáni hadjáratok a nándorfehérvári út (amely már bizánciaknak is hadiútja volt) megszerzéséért folytak, hogy bekerítsék Velencét. Ld. *Radovan Samardžić*: Belgrade, centre économique de la Turquie du Nord au XVIe siècle. La ville balkanique, XVe–XIXe siècles. Studia Balkanica (Sofia, 1970), 33–44.
 31. Borsza kereskedelméről: *Halil İncalçık*: Bursa and the Commerce of the Levant. Journal of the Economic and Social History of the Orient, III, 2, 1960, 131–147. A fekete-tengeri kereskedelemről ld. *Halil İncalçık*, The Ottoman Empire...
 32. A raguzai kereskedelemről ld. *J. Tadić*: Le commerce en Dalmatie et la décadence économique de Venise au XVIIIe siècle. Civiltà Veneziana Studii, 9. Venezia, 1961, 237–274. *R. Woolf*: Venice and the Terraferma: Problems of the Change from Commercial to Landed Activities. In *B.S. Pullan* ed.: Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. London, 1968. *F. Braudel*: The Mediterranean, ...; *W. Heyd*: Histoire du Commerce du Levant...
 33. Az alaptanulmány a földközi-tengeri fűszerkereskedelemről: *Frederic C. Lane*: The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of its Revival in the 16th Century. American Historical Review, XLV, 3, 1940, 571–590. Ld. még *R.*

- Mantran*: L'empire Ottoman et le commerce asiatique aux 16e et 17e siècles. In *D.S. Richards*, eds.: *Islam and the Trade of Asia*. (Philadelphia, 1970), 169–179.
34. *Niels Steensgaard*: The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade. (Chicago, 1974).
 35. A selyemkereskedelemről ld. *Ralph Davis*: English Imports from the Middle East, 1580–1780. In *M.A. Cook*, ed.: *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*. London, New York, 1970/193–206. A levantei angol kereskedelemről ld. *T.S. Willan*: Some Aspects of English Trade with the Levant in the Sixteenth Century. *English Historical Review*, Vol. 70, No. CCLXXVI, 1955, 399–410. és *A. C. Wood*: *History of the Levant Company*. (New York, 1964).
 36. A francia kereskedelemről ld. *P. Masson*: *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*. (New York, 1967); *Robert Paris*: *L'Histoire du commerce de Marseille, 1660–1789*. (Paris, 1957).
 37. Thesszalonikiról ld. *N. Svoronos*, a szárazföldi kereskedelemről ld. *Traian Stoianovich*: The Conquering Balkan Orthodox Merchants. *The Journal of Economic History*, XX, 2, 1960, 234–313; *Virginia Paskaleva*: Osmanli Balkan Eyaletlerinin Avrupali Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katki (1700–1850). *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXVII, 1–2, 1967–68, 265–292.
 38. A paraszt szabad volt abban az értelemben, hogy nem volt jobbágy. Költözésében azonban korlátozott volt. Ha a faluját tartósan el akarta hagyni, adót kellett fizetnie és ha a földjét három egymást követő évig műveletlenül hagyta, elkobozták. Ld. *Ö.L. Barkan*: XV. ve XVI. asirlarda Osmanli Imparatorluğunda..., és *uő.*: Türkiye'de servaj var mi idi? *Bellekten*, XX, 1–3, 1956, 237–246.
 39. II. Mehmet vakuf földeket konfiskált az ulemáktól és kiterjesztette a timár területeket. Fia viszont az ulemákat támogatta, akik segítették a trónralépésben. A 19. században az ulemák és a polgári bürokrácia küzdött a központi közigazgatás ellenőrzéséért.
 40. Különösen a céhekét. A janicsárok főadóbérlők is lettek és a csempész-kereskedelemben is bekapcsolódtak.
 41. A leghíresebb példa az egyiptomi Mehmet Ali-é. Más példák Tependelen-li Ali a Balkánon, Çapanoglu és Karaosmanoglu Anatóliában.
 42. *Charles Tilly és Richard Tilly*: Agenda for European Economic History in the 1970's. *Journal of Economic History*, XXXI, 1, 1971, 184–198.
 43. *Ö.L. Barkan*: Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi. *Türkiyat Mecmuası*, X, 1951–1953, 1–27. és *uő.*: XVI. Asrin ikinci yarısında Türkiye'de fiyat hareketleri. *Bellekten*, XXXIV, 136, 1970, 557–607. *M.A. Cook*: Population Pressure in Rural Anatolia, 1450–1600. (New York–London, 1972). *Leila Erder-Suraiya Faroqhi*: Population Rise and Fall in Anatolia, 1550–1620. *Middle East Studies*, XV, 3, 322–45. Igazolják az oszmán népességnövekedést, megerősítve Braudelnek a 16. századi mediterráneumi népességnövekedésről vallott hipotézisét. A városi népesség relatív növekedéséről ld. *Ronald C. Jen-*

- nings*: Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: a Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum. *International Journal of Middle East Studies*, VII, 1, 1976, 21–57.
44. Ugyanezek a bizonyítékok találhatók: *Emmanuel Le Roy Ladurie*: The Peasants of Languedoc. (Urbana, 1974) Braudeltől eredően.
 45. Az avariz eredetileg rendkívüli adó. Hamarosan rendszeres adóvá vált az endémikus jövedelemkrízisnek köszönhetően.
 46. A levendekről (matrózokról) ld. *Mustafa Cezar*: Osmanli Tarihinde Levendler. Istanbul, 1965; *Halil Inalcik*: The Origin of Ayans. In: *T. Naff és R. Owen*, ed.: *Studies in Eighteenth Century Islamic History: Decline or Change*.
 47. Az 1590-es évek és a 17. század közepe közötti anatóliai lázadásokat és brigantizmust dzseláli felkeléseknek nevezzük. E mozgalmak okai valószínűleg a népességnomás és az infláció voltak, amelyben részt vettek a kisebb szpáhik, a medresze tanulók és a helyi adminisztráció irreguláris katonái. A központi hatalom kivételesen felfegyverezte a parasztságot, hogy szembeszálljanak a banditákkal, ami viszont további lázadásokat eredményezett. A letarolt vidékről a parasztok az erődített városokba vagy az elérhető hegyes területekre menekültek (ld. *Xavier de Planhol*: *Les fondaments géographiques de l'histoire de l'Islam*. Paris, 1968. A felkelések irodalmáról ld. *Mustafa Akdağ*: Celali Isyanlari 1551–1603. Ankara, 1963.; *William Griswold*: Political Unrest and Rebellion in Anatolia, 1605–1609. Ph. D. tézis, U.C.L.A. 1966. Az ajanok megjelenésével a banditák felszivódtak azok kíséretébe, ld. *Neşet Çagatay*: Osmanli İmparatorluğu arazi ve reaya kanunnamelerinde ilhak edilen memleketlerin adet ve kanunlari ve istilahlarin izleri. Report No. III, Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1948.
 48. Az árinfláció hatásáról az oszmán birodalomban, ld. *Barkan*: Research on the Ottoman Fiscal Surveys; *uő.*: The Price Revolution of the Sixteenth Century: a Turning Point in the Economic History of the Near East. *International Journal of Middle East Studies*, VI, 1, 1975, 3–28.; *Mustafa Akdağ*: Osmanli İmparatorluğunun kuruluş ve inkişaf devrinde Türkiye'nin iktisadi vaziyeti. *Belleten*, XII, 51, 1949–50, 498–564; *Halil Sahillioğlu*: XVII. asrin ilk yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Rayi. *Belgeler, Dergisi*, I, 2, 1964. 223–228.
 49. Az összeírások forrásértékéről ld. *Ö.L. Barkan*: Research on the Ottoman Fiscal Surveys...
 50. Nemcsak fizetést, hanem ajándékokat is követeltek minden új szultántól, ami a kincstár jelentős kiszípolozását jelentette. Minden 33. évben, amikor a holdnaptár éppen egy évvel maradt el a napév mögött, a janicsároknak plusz három hónapi fizetést kellett kifizetni. Ezek a siviş évek egybeestek a kincstár legnagyobb kríziseivel és ezek janicsár lázadásokat eredményeztek. Ld. *Halil Sahillioğlu*: Siviş Year Crises in the Ottoman Empire, in M.A. Cook, ed., 230–252.
 51. A timár rendszer hanyatlásáról ld. *Mustafa Akdağ*: Timar rejimin bozuluşu. Ankara, Üniversitesi Dil ve Tarih ve Coğrafya Dergisi, IV, 1945, 419–431.; *Bistra Cvetkova*: L'évolution du régime féodal turc de la fin du XVI jusqu'au milieu du XVIII siècle. In: *Dimitre Kossov et al.*, eds.: *Etudes historiques a*

- l'occasion du XIe congrès international des sciences historiques. Stockholm, 1960 (Sofia, 1960), 171–206.
52. A felhalmozásról ld. *Mehmet Genç*: Osmanli Maliyesinde Malikane Sistemi. Türk İktisat Tarihi Semineri, Ankara, 1975.
 53. A malikane-rendszerről ld. *Mehmet Genç* A comparative study..., és *Halil Inalcik* The Origin of Ayans...
 54. Az uzsora a mezőgazdaságban nehezen mutatható ki. Azonban ld. *Ronald C. Jennings, Suraiya Faroqhi*: Agricultural Activities in a Baktashi Center: the Tekke of Kizil Deli, 1750–1830. Südost-Forschungen, 1977; *Halil Inalcik*: Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law. Archivum Ottomanicum, I, 1969, 105–138.
 55. Ld. *Karl Marx*: A tőke, II, 36. fejezet.
 56. Ld. u.o. III, 4. fejezet.
 57. Az ajanok eredetéről való vitákról ld. *H. Inalcik*, The Origin of Ayans..., és *K. Karpat*.
 58. Elsődleges célunk itt az volt, hogy kapcsolatot teremtsünk a főadóbérlés és a helyi hatalmasságok felemelkedése között. Nem foglalkozunk helyi hatalmi bázisuk eredetével és nem is kíséreljük meg e csoport oszmán történeti kontextuson belüli jelentőségének felbecsülését. Meg kell említenünk azonban azt, hogy az ajanok fejlődése az oszmán historiográfia egyik legfeltáratlanabb kérdése. Mi ezt a folyamatot a „feudalizáció” kontextusába próbáljuk elhelyezni.
 59. A balkáni commercializálódott mezőgazdaságról, ld. *Christo Gandeve*: L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie du nord-ouest du XVIIIe siècle. In.: Etudes historiques a l'occasion du XIe congrès..., 207–220.
 60. A csiflik genéziséről, ld. *H. Inalcik*, Adaletnameler... A balkáni vonatkozásokról, ld. *T. Stoianovich*, Land Tenure and Related Sectors...
 61. A paraszti státus megváltozásáról a csiflik rendszerben, ld. *Suraiya Faroqhi*: Rural Society and the Balkans during the Sixteenth Century. Turcica, 1977.
 62. Ld. *E.R. J. Owen*: Cotton Produktion and the Development of the Cotton Economy in Nineteenth Century Egypt. In. *C. Issawi* ed.: The Economic History of the Middle East, 1800–1914 (Chicago, 1966), 417–429.; *Helen Rivlin*: The Agricultural Policy of Muhammed Ali in Egypt. (Cambridge, 1961).
 63. Ld. *A. J. Susnitzki*: Zur Gliederung wirtschaftlicher Arbeit nach Nationalitäten in der Türkei. In: *Issawi*, ed., 115–125.
 64. Ld. *D. Chevallier*: Western Development and Eastern Crises in the Mid-Nineteenth Century: Syria Confronted with the European Economy. In: *Polk and Chambers*, 205–222.
 65. Ld. *M.a. Ulbicini*: Letters on Turkey. In: *Issawi* ed., 43–45. és *Omer C. Sarç*: Tanzimat ve Sanayimiz..., 48–59.
 66. Az 1838. évi angol–török kereskedelmi egyezményről, ld. u.o. 39–40. A vasút tervekeről, ld. *W. von Pressel*, Les chemins de fer de Turquie..., 92–93.
 67. Ld. *Orhan Kurmus*: The Role of British Capital in the Economic Development of Western Anatolis, 1850–1913. (Kézirat).
 68. Ld. *Donald C. Blaisdell*: European Financial Control in the Ottoman Empire:

A Study of the Establishment, Activities and Significance of the Administration of the Ottoman Public Debts. (New York, 1966).

69. A hivatalnokok jövedelemproblémáiról és ezek miként kapcsolódnak a perifériává váláshoz, ld. *Çaglar Keyder*.

(Fordította: Ivancsics Irma)

**BEKAPCSOLÓDÁS A VILÁGGAZDASÁGBA: VÁLTOZÁS AZ
OSZMÁN BIRODALOM STRUKTÚRÁJÁBAN (1750–1839)**

(Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750–1839. Économies et sociétés dans l'Empire Ottoman (fin du XVIIIe – début du XXe siècle). Ed. Jean-Louis Bacqué-Grammot – Paul Dumont. Paris, 1983, 335–354.)

Ez a tanulmány két, már ismertetett közleményt követ. Közülük az első 1977-ben, a török társadalom- és gazdaságtörténettel 1071-től 1920-ig foglalkozó első nemzetközi kongresszuson hangzott el, (Wallerstein, 1980) és azt az általános kérdést vetette fel, hogy hogyan fogalmazhatnánk meg az oszmán birodalom világgazdasági rendszerbe való betagozódásának koncepcióját, valamint hogyan határozhatnánk meg annak időpontját. A másik közlemény a Nemzetközi Turkológiai Konferenciára készült 1979-ben (Wallerstein, Decdeli és Kasaba, 1979) és kifejezetten a bekapcsolódást tartva szem előtt, az oszmán történelem 16–20. századig tartó szakaszával foglalkozott. A jelen tanulmány megpróbál részletesebb analízist adni a bekapcsolódás konkrét megvalósulásáról, amely a körülbelül 1750–1839-ig tartó periódusban ment végbe.

Az előzetes vita a következő feltevésekre alapult:

1. A 16. század óta létezik az a társadalmi munkamegosztás, melyet kapitalista világgazdaságnak nevezhetünk.
2. A kapitalista világgazdaság működésének belső folyamatai megkövetelik, hogy határainak kiterjedését korszakonként megvizsgáljuk.
3. Európai alapokról kiindulva, a kapitalista világgazdaság, határait tekintve valóban állandóan terjeszkedett, míg végül „magábaolvasztotta” a föld egész területét (és természetesen az oszmán birodalmat is).

A beolvadás együttjár az illető terület termelő-folyamatainak és politikai rendszerének újrastrukturálódásával, miáltal a bekapcsolt terület a kapitalista világgazdaság munkamegosztásának integrált résztvevője, valamint az államok közötti rendszer működő eleme lesz. Az ezzel együttjáró változások alapvetőek. Természetesen, az adott terület bekapcsolódáshoz szükséges feltételeit az a rendszer hívatott kialakítani, mely a régióban előzetesen már uralomra jutott. Történetileg az egybekapcsoló-

dott területek sokféle változatot alkotnak, aszerint, hogy az előzetesen hatalmon lévő uralkodórendszerek mekkora tényleges politikai erővel bírtak. Volt olyan szélsőséges eset, mikor a térségben ilyen politikai entitás egyáltalán nem létezett. Ez történt pl. az Antillákon a 17. században, amikor az bekapcsolódott a világgazdaságba. A másik szélsőség, mikor hatalmas, bürokratizált világbirodalomról van szó. Az oszmán birodalom jó példa erre a végletre.

Úgy gondoljuk, az oszmán birodalom számára a bekapcsolódás együttjárt az államgépezet irányítótevékenységének viszonylagos csökkenésével a termelés, az áru- és tőke-forgalom, valamint az erőszak-szervezet felett, másrészt azzal, hogy az államközi rendszer nyomására hatékony fegyverkezésbe kezdett. E folyamatok következményeként a munka-ellenőrzés új formái jelentek meg, melynek célja a bővülő, specializált termelés, és a nagyobb többlet elérése volt. Visszahatásként viszont csökkent a közvetlen termelők tiszta jövedelme az oszmán uralkodó-osztály és a világgazdaság többi részén található kapitalista elemek javára.

A változások arányát kiemelendő, először összehasonlítjuk a bekapcsolódás utáni periódust az azt megelőző időszakokkal, majd nyomon követjük a betagozódás tényleges folyamatát 1750 és 1839 között, a már említett tényezők alapján. Fel fogjuk tenni azt a kérdést is, vajon az összekapcsolódás miért csak az 1750-es években, és nem előbb történt meg?

A BEKAPCSOLÓDÁS UTÁNI ÉS ELŐTTI HELYZET ÖSSZEHASONLÍTÁSA

Az oszmán birodalom történelme folyamán a gazdaság és a diplomácia minden terén kapcsolatba lépett Európával. A 18. század második felében a kapcsolatok tartalmában, jellegében és horderejében döntő változások történtek. Egyrészt az oszmán export jelentős hányada kezdett mezőgazdasági terményeket tartalmazni, (gyapotot, kukoricát, dohányt), másrésztől új import-cikkek léptek be az oszmán piacra, addig nem látott mennyiségben (indigó, kávé, cukor, acél, fémek és ruházati cikkek). (Karpat, 1977, 246.) Az előzetes fejlődés szükségessé tette a föld extenzív kihasználását, ami a mezőgazdaságban fennálló kapcsolatok átszerveződéséhez vezetett, s egyben aláásta a birodalom házi-iparát. (Sarç, 1966, 49.) A következő években az ország különféle részei és a világgazdaság között fennálló kereskedelmi kapcsolatok állandó iram-

ban nőni kezdtek: 1783-ban az oszmánokkal folytatott európai kereskedelem 4,4 millió £-t tett ki.

A francia forradalom és a napoleoni háborúk pénzügyileg megtörték a Mediterráneummal folytatott üzleti viszonyt. 1829-ben a Franciaországgal és az Egyesült Királysággal fennálló kereskedelem 2,6 millió £-ra esett vissza.

A fejlődés azonban még ez után is egyenletes, 1845-ben, az említett két országgal az összevont érték elérte a 12,2 millió £-t. 1876-ra a teljes oszmán külkereskedelem 54 millió £-ra becsült. Ennyi nyereséget jegyeztek fel annak ellenére, hogy területet veszítettek Európában, s kiesett Egyiptom is. 1876-ban az ár-szint nem tért el jelentősen az 1829-estől. (Issawi, 1966, 30.) A birodalom és Európa között állandóan szélesedő kereskedelmi kapcsolatokat két fejlemény támasztotta alá a késő 19. században. Az első, az oszmán állam növekvő adóssága (1856-tól), a másik az európai tőke extenzív bekapcsolódása az anatóliai vasút-építésbe. A felhalmozódott adósságok miatt 1876-ban az oszmán birodalmat kötelezték, hogy beleegyezését adja: a hitelt nyújtó országok a birodalmi kincstár jelentős részét kezelhetik. E célból megalapították az Államadóssági Igazgatóságot, mely fokozatosan kiterjesztette ellenőrző-tevékenységének hatáskörét, miáltal az oszmán államot korlátozta abban, hogy pénzügyeiben önállóan döntsön. A vasút másrésről túlságosan Nyugat-Anatóliára koncentrálódott annak érdekében, hogy összekösse a háor-szágot olyan fontos kikötőkkel, mint Izmir és Isztambul. Idézhetünk még, a birodalom és a világgazdasági rendszer között fokozódó kapcsolatok néhány formálisabb, diplomáciai és politikai eleméből: az 1839-es Gülhane Rendelet már az oszmán hivatalnokszervezet betagolódás-ellenességének végét jelzi. Ebben a dokumentumban a szultán kijelentette, hogy országában személyes kötelezettséget vállal a személyi tulajdon védelmére, és elismerte a külföldi állampolgárok, valamint a birodalom nem-muszlim elemeinek birtokláshoz való jogát. A rendelet legfontosabb cikkelye kimondta, hogy az oszmán jogrendszerben minden állampolgár nemzetiség- és vallásra való tekintet nélkül egyenlő.

E fontos iratot még egy sor határozat, jogszabály és bírósági rendelet követt, melynek mindegyike a Gülhane Rendeletben kimondott elveket biztosította, illetve erősítette. Az európai hatalmak nemcsak nagy figyelmet szenteltek, de aktívan bátorították is az átszervezések végrehajtását (Cunningham, 1968.). A 19. század folyamán az oszmán állam minden nagyobb európai fővárosban, illetve kereskedelmi központ-

ban képviselőhöz jutott. Nagykövete volt Bécsben, rendkívüli követei és meghatalmazott miniszterei Párizsban, Athénban, Londonban, Berlinben és Szentpétervárott; követségi ügyvivője Brüsszelben, főkonzulja Triesztben, Antwerpenben, Párizsban, Marseilles-ben, Londonban, Korfun, Lisszabonban és Genovában. (Michelsen, 1854, 172.) Isztambulban, a birodalom utolsó éveiben a külföldi követségek mindvégig nagyon aktívan tevékenykedtek. A 19. század folyamán különösen a francia, brit, porosz, osztrák–magyar és orosz képviselő játszott befolyásos szerepet az oszmán politikában. Bár az európai hatalmak egymás rovására konfliktust teremtő igényeket támasztottak az oszmán területeken, elvben mégis együttműködtek a birodalom „integritásának” megőrzése érdekében. Ha a „keleti kérdés” irodalmát olvassuk, az a benyomásunk támadhat, hogy a 19. század folyamán a császárság fenyegetően közeli összeomlás szélén állt. Ennek ellenére az újabban felbukkant dokumentumok szerint a birodalom gazdaságilag sokkal egészségesebb alapokon állt, mint azt régebben feltételezték. (Eldem, 1970.) A gazdasági szférának ekkor megjelent fejlődése még mindig a világgazdaságba való bekapcsolódásból származó feltételek eredménye volt.

A császárság határainak kiterjedését a balkáni szeptatista mozgalmak kezdték veszélyeztetni. 1750–1815 között az európai kereslet megnövekedett a Balkánon található nyersanyagok iránt (gyapot, kukorica, hús, bőr, viasz, selyem, gyapjú, dohány, épületfa), ami a terület érdekviszonyainak átrétegződéséhez vezetett. A helybéli előkelők egyre növekvő hatalma, a csiflik-ek kialakulása, a többségében keresztény kereskedők (akik az Európával történő üzleti kapcsolatok tehető és befolyásos lebonyolítói) megjelenése, a Balkánon új felhalmozó-központok kialakulását hozta. Az utolsóként említett külföldi üzletemberek közös ellenszenvet éreztek az Isztambulból kiküldött hivatalnokok által alkalmazott állami előírások iránt. (Jelavich, 1977, 11.). A túl magas állami adók miatt a parasztság elégedetlensége széles körben terjedt. Ilyen háttér mellett a helyi vezetők sikeresen mozgósíthatták a nacionalizmus zászlója alatt, főleg a keresztény földművelőket. Az oszmán fennhatóság ellen az első szerb felkelés 1804-ben kezdődött. Eredményképpen 1806-ban létrejött a „korlátozott szerb autonómia”, bár ezt az engedményt később, 1813-ban visszavonták.

Az első szerb megmozdulást követően a balkáni nacionalista törekvések jelentősen felgyorsultak, sőt számottevő eredményeket értek el. 1826–78 között a Balkánon öt független állam alakult: Szerbia (1829),

Görögország (1826–30), Románia (1859), Montenegró (1878), Bulgária (1878–86). (Jelavich, 1965. 47–57.)

A késő 18., kora 19. század egy másik fontos fejleménye Muhammad Ali fellépése, mint Egyiptom erőskezű, s lényegében önálló uralkodója. Az oszmán történelem klasszikus korszakában Egyiptom fontos szerepet játszott, egyrészt mint a birodalmi városok „éléstára”, másrészt mint az Európát Ázsiával összekötő kereskedelem fontos átmenőterülete. Ennek a tranzit-kereskedelemnek az egyik fő cikke a kávé volt, amit Jemenben termesztettek, innen Egyiptomba szállítottak, majd hajón vittek tovább Európába. Mikor Európa már a nyugat-indiai ültetvényekről elégitette ki kávé-igényét, a középkeleti üzlet lehanyaglott. 1786–89-re a francia kávé-exportnak 21 %-át szállította a Levante. Ez még nagyobb hiányt idézett elő az oszmán állam-bevételekben. (Richards, 1977, 7–9.). Napóleon kísérletet tett arra, hogy járható útvonalat nyisson a Távol-Kelet felé, ezért elfoglalta Egyiptomot – s egyben lerombolta azt, ami az oszmán közigazgatásból még megmaradt. Mikor 1803-ban a franciák kivonultak Egyiptomból, az ország az egymással civakodó mameluk bégekre maradt, akik egymás rovására próbáltak uralkodni. Muhammad Ali (aki eredetileg azért jött a Balkánról, hogy Napóleon ellen harcoljon), első sikereit 1805-ben, a mamelukok legyőzésével aratta. Ekkor Egyiptom kormányzójává nevezték ki.

Hivatalviselésének első időszakában Muhammad Ali lojális maradt a portához. Ugyanakkor megerősítette hadseregét, valamint mélyreható katonai, adminisztratív és gazdasági átszervezést hajtott végre. Ebben a korszakban lett fontos export-cikké a gyapot, s ez alapvető módosulást hozott a munka-irányítás formájában épp úgy, mint az egyiptomi gazdasági alapokban. (Richards, 1977, 9.) A változások lehetővé tették, hogy Muhammad Ali olyan hatalmi bázist hozzon létre, mely az oszmán centrumtól független irányítás lehetőségét ígérte számára. Sőt, éppen a szultánnak kellett Ali segítségét kérnie a görög felkelés ellen, 1829-ben. A következő években Muhammad Ali több ízben is kihívta maga ellen a császárságot. Támadása Szíria (1832), majd hadjárata az oszmán had ellen, figyelemreméltó zűrzavart okozott a portán éppen úgy, mint Európában. Végül 1841-ben, a porta csak európai segítséggel tudta megállítani. Leszármazottai azonban egészen 1956-ig uralkodtak Egyiptomban. (Holt, 1966. 2. fejezet, 175–192.)

*AZ OSMÁN BIRODALOM BEKAPCSOLÓDÁSA A
VILÁGGAZDASÁGI RENDSZERBE
A KÖZPONTI ÁLLAM-APPARÁTUS VISSZASZORÍTÁSA*

A termelőeszközök állami ellenőrzése

Az oszmán birodalomban a legfőbb termelőtevékenységet a mezőgazdaságban és a városi kézműiparban folytatták. A klasszikus korszak folyamán a centralizált hivatalnokszerkezet szigorú felügyeletet gyakorolt e két szférában. A mezőgazdaságban az irányítást a timár-rendszeren keresztül tudták megvalósítani, a városi kézművesek ellenőrzését pedig az oszmán céh-rendszeren keresztül tudták megvalósítani.

A timár a kincstári birtokokból került ki, mivel az oszmán területekből a legtöbb megművelhető föld állami tulajdonnak minősült (miri). 1528-ban a miri földek az összes föld 87 %-át tették ki. (Inalcik, 1973, 110 – McGowan, 1978, 120.). Ha az oszmánok új területet kebeleztek be, országos felméréseket készítettek, összeírták az új földeket, a megművelés módját, jövedelmezőségét, és az ottlakókat. Ezek a jegyzékek, a timárlajstromok, már a 15. századtól nyomomonkövethetők. Az újonnan megszerzett földeket ezután felosztották, majd szétadományozták olyan személyeknek, akik különösen a háborúk idején kimagasló szolgálatot tettek a kormánynak. Az ilyen úton birtokhoz jutott emberek haszonbérbe adták a földjüket a parasztoknak, vagyis a közvetlen megművelőhöz juttatták. A timár-ral rendelkezők (szpáhik) legfőbb kötelessége a föld megművelésének biztosítása volt. Ha e feltételeknek nem tettek eleget, az állam megfoszthatta birtokától. A szpáhi kötelessége volt még az adók beszedése a parasztoktól – egyrészt saját háztartása, másrészt a központi bürokrataszerkezet részére. A timár-birtok mérete, és a belőle származó jövedelem nagysága igen széles határok között mozgott. Hogy elkerüljék a lokális hatalom kialakítására alapot nyújtó hatalmas timárok (hász, ziámet) kialakulását, a nagyobb méretűeket kisebb birtokokra aprózták fel. Így meg tudták akadályozni a föld magánkézben való koncentrációját.

A klasszikus idők során a timár-birtokosok a centralizált állam helyi képviselőiként léptek fel. A rendszer integritásának fenntartására megbízható kapcsolatnak kellett fennállnia az államhatalom és a helyi hatalmasság között. A központi bürokrataszerkezet ezt az összeköttetést más többlet-mechanizmusokkal is megerősítette. A vallással kapcsolatos ügyek

bíráját (kádi) és az adó-ellenőrt (defterdár) közvetlenül a központi hivatal nevezte ki minden egyes provinciába. Ők terjesztették ki a „szultán fennhatóságát” és tevékenységükkel nem a helyi hivataloknak, hanem egyenesen a palotának voltak felelősek.

A defterdár végezte a közvetlenül császári kincstárba fizetendő különleges adók begyűjtését is. A kádinak az egész birodalomban érvényes, írásba foglalt törvények szabta határok közt kellett működni (Inalcik, 1975). Minden egyes tartománynak részletes törvény-gyűjteménye volt (*kanunname*), de ezeknek egyezniük kellett a császári *kánun*-ban lefektetett jogi elvekkel. A helyi jog pontos útmutatást adott a földkoncentrációról, a timárok jövedelméről, az örökítés korlátairól, valamint a parasztok felett gyakorolható pénzügyi és rendőri hatalom határaitól (McGowan, 1978. 131–132). Harmincévenként körültekintő kincstári felméréseket végeztek, hogy kiszámíthassák a föld értékének emelkedését, illetve csökkenését, s így a szükséges helyreigazításokat megtehessek (Barkan, 1970).

Az Oszmán Birodalomban a számtalanféle kézműves és iparos mind céhbe szerveződve dolgozott. E rendszer segítségével végezte az állam a kézművesek tevékenységének ellenőrzését. Anatóliában és a Közel-Kélethen már az oszmán megszállás előtt voltak céhek. Erős kapcsolatot tartottak néhány iszlám szektával, ami a céh-szervezetnek szigorúan zárt, konzervatív, hierarchikus jelleget kölcsönzött (Taeschner, 1960, 1965, – Lewis, 1937). E régiókban a hódítók egyszerűen meghagyták a már meglévő szervezeteket.

A Balkánon hasonló – bár világiasabb alapokon nyugvó – céhszervezetet vezettek be. Ezek az oszmán érdekvédelmi csoportok kevés tagból álltak, s különösen specializálódtak voltak (Baer, 1970, 33). Minden egyes céhnek vezetője (kethüda) volt. Feladata az állam és a tagok közötti közvetítés; ő azonban legtöbbször inkább a kormányzat képviselőjeként, mint a céh szóvivőjeként lépett fel. Az állam direkt módon beavatkozott a céh ügyeibe, hogy biztosítsa az adót és megakadályozza a magán-vagyon felhalmozását. Részletesen megsabták és ellenőrizték a termékek minőségét, súlyát, valamint a céh-szabályokat. Az árakat és a béreket (narh) a központi kormányzat rögzítette. A hivatalok gondoskodtak a megfelelő nyersanyag biztosításáról. Az állam ezért időnként munkát és más szolgáltatásokat követelt a céhektől (Baer, 1970. – Inalcik, 1973. 153).

A 17. századtól kezdődően azt láthatjuk, hogy fokozatosan eltűn-

nek azok a rendszabályok, melyek nagyban segítették a termelő-tevékenység állami irányítását. Először is: megállt a birodalom területi expanziója, sőt később, a 17. század folyamán még vissza is szorult. A timár-rendszerben ez nagy robbanást idézett elő, mivel a föld-használat ilyen rendszerében előfeltétel, hogy új, felosztható területek álljanak rendelkezésre. A klasszikus szisztéma szerint a szpáhi földjét nem vehették vissza, bérletét nem változtathatták meg önkényesen, csak akkor, ha a szpáhi a rá háruló feladatokat nem teljesítette. Másodsor: az oszmán piacokat előzőnlő ezüst és arany árforradalmat idézett elő, s ez negatív hatással volt a császári jövedelmekre. Harmadsor: a 17–18. századi hosszú, költséges és jobbra eredménytelen háborúk az állam pénzügyi helyzetét még bizonytalanabbá tették. Ezek a háborúk nagy népességcsökkenést is okoztak, mely együttjárt az általános elszegényedéssel, és a vidék rendezetlenné válásával. Végül pedig: óriási kincstári hiányt jelentett az, hogy a kereskedelmi útvonalak a Mediterránúmról az Atlanti zónára kerültek át (Barkan, 1975. – Parry, 1967, 156–181. – Bodman, 1963, 16 – Stoianovich, 1960, 251).

Míndezek a tényezők a császári kincstár komoly pénzügyi nehézségeiben kulminálódtak. A központi hivatalok úgy próbáltak meg javítani a helyzeten, hogy új adókat vezettek be, valamint új módszereket alkalmaztak a régi adók beszedésére. Az új terhek alapvetően a közvetlen termelő további elnyomorodásához vezettek – erről később még szólni fogunk. Az állam számára a földdel való rendelkezés biztosítására a leghatásosabb új módszernek az adóbérllet (iltizam) mutatkozott.

Az adóbérllet kezdetben a császári háztartás számára lefoglalt területekre korlátozódott. Később kiterjedt a miri földekre is. A 18. században az iltizamok időtartamát fokozatosan emelték, mely így már az örökösökre is érvényes lett, s azt eredményezte, hogy az adóbérlők (mültezimek) a földre vonatkozó összes, magánszemélyre alkalmazható jogot magukénak tudhattak (Inalcik, n. d. 21). Ugyanekkor feladták a kincstári felmérések és timár-jegyzékek készítését, végül a 18. századra néhány, addig közvetlenül az államnak járó adót beolvasztottak az iltizam-ba, mely így a mültezimek rendelkezésére állt.

Ezek az átalakulások elősegítették a föld magánkézben való koncentrációját és lehetővé tették a termelés világi piacra történő átállítását. Ennek összefüggéseit jól megvilágítja a nagy mezőgazdasági üzemek (csiftlik) kialakulásának példája. A balkáni terület a császári metropoliszokhoz (különösen Isztambulhoz) való közelsége miatt döntő fontossá-

gú volt e centrumok élelmiszer-ellátásában (Stoianovich, 1960, 238; McGowan, 1978, 23). Ebben a térségben a csiftlikek már korán, az 1600-as években fejlődésnek indultak. Kezdetben kisméretűek, s főleg a Fekete-tenger nyugati, és az Égei-tenger északi partján helyezkedtek el. E régió az oszmán birodalom kizárólagos ellenőrzése alatt maradt egészen a 18. század második feléig (McGowan, 1978, 153).

Az itt található uradalmak felvirágzása az oszmán hivatali apparátus pénzgazdasági újításainak volt köszönhető, s a 17. század folyamán ez a gépezet még elég erős, hogy felügyelhesen a dominiumok rendszerére és orientációjára. A 18. század első éveitől kezdve változik csak meg a helyzet. Először is a műltezimek kihasználták a bürokrácia kiskapuit, hogy az iltizam földekből származó hasznot megemelhessék. Továbbá zsoldos-egységeket kezdtek alkalmazni, hogy a földek ellenőrzését megkaparintsák a kincstártól. A 18. század végére a hatalmas méretű csiftlikek kitolódtak egészen nyugatra, hogy aztán a Duna mentén koncentráldjanak. Az új séma azt sugallja, hogy az orientáció már nem is annyira a nagyvárosok, mint inkább a születő világ gazdaság metropoliszai felé történt (McGowan, 1978, 157). A Balkánon lévő csiftlikek fejlődésével új termények jelennek meg: a kukorica és a gyapot. A 18. század végére az oszmán birodalomban az exportra termesztett gyapot majdnem egésze a csiftlik-ekből származott (Stoianovich, 1953, 403).

A 17. századtól kezdve számos tényező közrejátszása az oszmán céhek szervezetének és tevékenységének hanyatlását eredményezte. A hosszú háborúk és a természeti csapások is hozzájárultak a gazdasági kimerüléshez. A munkanélküliség komoly problémát okozott, a helyi piacok rendkívüli gyorsasággal beszűkültek. Következésképpen a céhek felépítése és integritása sérülékennyé vált. A nehézségeket súlyosbította, hogy a céhek működése felett örökös állami felügyelet fokozatosan eltűnt. A különféle, gyakorlati irányítással kapcsolatos posztokat kiárúsították. Hovatovább, még a katonáskodó osztály elemei is beléptek a céhekbe. Jóformán lehetetlenné vált a közjárandóságok beszedése (Inalcik, 1973, 159). A 18. és a kora 19. század folyamán a helyi céheket tehát teljesen védtelenül hagyták az európai árucikkek támasztotta nyomasztó versenyben (Gibb és Bowen, 1963, 296).

Másrésről, mivel sem az áruk termelését, sem az exportot nem tudták hatékonyan ellenőrizni, néhány cég azt a maradék lehetőséget használta ki, hogy – állami beavatkozás nélkül – újból a belső kereslet ellátására irányítsa tevékenységét. Így hát az eredetileg igen szétaprózott

oszmán cég-szerkezet helyére néhány – a többiek rovására – folyamatosan növekedő szervezet lépett: ilyen volt például a pamut-szövés Anatóliában, a gyapjú Szalonikiben, vagy a selyem Burszában (Inalcik, 1973, 160 – Braudel, 1979). Néhány iparág – főleg a nagyvárosokban – hamar kinőtte a céhek kereteit, s a korlátozás nélküli termelés tendenciáit követte (Issawi, 1977, 160).

A forgalmi-eszközök állami irányítása

Az oszmán birodalom klasszikus korszakában a kereskedelmi tevékenység céheken belül szerveződött. Az állami felügyelet az üzleti vállalkozások felett aprólékosabb és egyben fejlettebb is volt, mint a kézműves-iparban. A Hisba rendszabályok alkották az ellenőrzés elvének alapjait. Ezek a rendelkezések előírásokat tartalmaztak a piacokról, ahol a céhek egy adott körzetben árusíthatnak, a minőségről, mennyiségről, a haszon mértékéről, valamint listát adtak azokról az árukról, melyek előállítására a céhek specializálódhattak, stb. (Inalcik 1965, 104–106 – 1973, 154).

A Hisba szabályzat segítségével biztosított volt az áruforgalomból származó állami bevétel. A nehezen beszerezhető nyersanyagokat „fejadagokban” osztották szét a piacok között. Emellett hatékonyan akadályozták az áru-felhalmozást, és a haszonszerzést, mivel az a kereskedő magán-felhalmozásához vezetett volna. Elvileg a Hisba csak a helyi, rövidtávú kereskedelemre vonatkozott. A hosszútávú, térségek közötti, valamint a külkereskedelemmel foglalkozó üzletemberek kiváltságos helyzetben voltak, ami az oszmán birodalom külkereskedelmi politikájából következett, ahol a hangsúlyt inkább az importra, mint az exportra helyezték. E politika célja a császári központok sokféle, bőséges áruval való ellátásának biztosítása volt (Inalcik, 1973, 161). Az irányelvek megvalósulása, különösen a határ-területeken az állami ellenőrzéstől függött, ugyanis a belső- és a tranzit-kereskedelem útvonalainak biztonságáról a kormányzat csapatai gondoskodtak (Inalcik, 1965, 106 – Islamoğlu és Keyder, 1977, 39–44). A legfőbb tranzit-utak mentén a szállások, raktárak és más efféle szolgáltatóhelyek építését és fenntartását szintén az állam végezte.

Klasszikus korszakában az oszmán birodalom önellátó volt élelmszer és más elsőrendűen fontos szükségletek tekintetében. Külkereskedelme főleg luxus-cikkekre irányult (Issawi, 1977, Inalcik, 1973, Stoianovich,

1960, 238). Az áruforgalom állami felügyeletének egy másik fontos eleme a forgalom közvetítő-eszköze, vagyis a valuta volt. Mind az arany és az ezüst-árfolyam használatos volt, bár az utóbbi jobban elterjedt. Más fémekkel, ólommal, rézzel, vassal, higannyal együtt, az arany- és ezüst-készlet is elegendőnek bizonyult a klasszikus korszakban (Issawi, 1977, 158–159). A bányákat a császárság birtokolta, s aknáztá ki. Az export-tevékenység lehatárolt természete miatt az ezüst-ellátás mégis bizonytalannak mutatkozott. Következésképpen a pénzhasználat is korlátozottabb volt – az adókat legtöbbször terményben fizették. Ami olyan feladatot rótt az államra, amelyet csak a klasszikus korszak oszmán világbirodalmának hatalmas központi apparátusa tudott megoldani. Az, hogy a császári bevételek legfőbb forrásává az elterjedő iltizam-ok lettek, szükségessé tette a keményvaluta bevezetését. A pénzkölcsönzés egyre népszerűbbé vált – s a hivatalsszervezet több tagja lett adóssá. Következésképpen, azok a tehetősek emberek (legtöbbször kereskedők), akiknek módjában állt kölcsönöket adni, illetve adóberletbe pénzt fektetni, egyre inkább felemelkedtek (Inalcik, 1969, 138).

A csiftlikek rendszerében megjelent területi eltolódás a Balkánon tovább gyengítette a kormányzat pozícióját a forgalom ellenőrzésében.¹ Körülbelül ugyanebben az időszakban a tengerszorosok, és a Fekete-tenger kereskedelme megnyílt a külföldi hajók előtt. Így a Fekete-tenger környékén és az Égei-tenger nyugati partjai mentén lévő csiftlikek is megnyíltak a behatoló külföldi üzletemberek számára (McGowan, 1978, 181. – Stoianovich, 1953, 405). Mindezek a 18. századra meginduló folyamatok módosították a 16. századra, az ipar és a kereskedelem között kialakult egyensúlyt, az utóbbi javára. Az ipar-védelem hiánya a nyugati fellendüléssel kapcsolódva arra kényszerítette az oszmán tartományokat, hogy Európa nyersanyagbázisa és manufaktúra-termékeinek felvevői legyenek (Stoianovich, 1960, 259 – Inalcik, 1973, 51). A megvesztegetett vámtisztviselők szemet húnytak, sőt segítették a törvények szerint tiltott gabona-exportot. A 18. század második felében például külföldön adta el Macedónia és Thesszália gabonájának 40 %-át és gyapottermésének felét. 1720 és 1800 között Macedónia gyapot és gyapjú-hozama megháromszorozódott, amit aztán Ausztria, Svájc, Szászország, Poroszország, Franciaország és Olaszország új textilgyáraiba szállítottak (Stoianovich, 1960, 259).

A Levantei gyaptra irányuló francia kereslet például a következőképpen fejlődött: (McGowan, 1978, 66)

Nyers gyapot:	1701–02	1750–54	1786–89
Közép-Szíria (Seide, Tripolisz, Akra)	95	1134	69
Aleppó (Iszkenderunon át)	10	15	71
Ciprus	41	15	412
Szmirna	22	1621	6923
Konstantinápoly	12	800	235
Szaloniki	30	908	2136
Totál	225	3760	9853
Pamutszál	1303	1924	2939

Az európai országok erősen ragaszkodtak a régebben szerzett privilégiumukhoz, hogy ezzel is biztosítsák a nyersanyagok zavartalan odaáramlását. A birodalomban lévő képviselőik védelmére kiváltságokat szereztek volna tovább növelni – ennek érdekében politikai nyomást gyakoroltak a portára (Shaw, 1971, 177 – Stoianovich, 1960, 272).

Az egymásrahatások és átalakulások nem korlátozódtak csupán a balkáni tartományokra. Elég bizonyítékunk van, mely azt sugallja, hasonló folyamatok történtek a birodalom többi részén is. Például a 18. század második felében, Egyiptomban megjelenő nagy gyapot-termelő birtokok jelzik, hogy a tartomány a kapitalista világgazdaság felé orientálódik (Richards, 1977, 9 – Chevalier, 1968). Sőt, előbb, mint a 18. század közepe, „a három legnagyobb hasznot hozó mezőgazdasági kultúra – a cukornád, indigó és rizs – mely már bizonyos szintű tőkés szerveződést kíván, jelen van Egyiptomban.” A 18. század végére az európai kereskedők már ki is szorították a helyi üzletembereket az arab területek közraktáraiból (Gibb és Bowen, 1963, 312). Egy másik tényező, mely akadályozta az árucikkek külső és belső forgalmának felügyeletét, az oszmán állam képtelensége volt arra, hogy megfékezze a lázadó zsoldos csapatokat. Anatóliában a szekbánok, a Balkánon a hajdúk, a Közel-Kele-

ten pedig a beduinok gyakran támadták meg és fosztották ki a karavánokat. A 18. századra az oszmán területeken a kereskedelmi tevékenység elég kockázatos vállalkozásnak ígérkezett.

Az államilag irányított erőszak-szervezet

Az oszmán hadsereg két legfontosabb elemét a janicsárok és a timárlí szpáhik alkották.

a) Janicsárok: a seregnek ez a része a devsirme rendszeren keresztül kapta utánpótlását. A keresztény területek meghódításakor egy csomó csecsemőt válogattak ki, s hoztak Isztambulba, hogy a katonai iskolákban és más oszmán intézményekben harcosokat neveljenek belőlük. A képzés befejeztével a janicsárok a sereg állandó tagjává lettek. A szultán rabszolgáinak (kapikulu) tartották őket. Ez a rendkívül jól fegyelmezett, összefogott csapat Isztambulban tartózkodott. Innen csak pár ezredet küldtek ki a stratégiailag fontos városokba.

b) Timárlí szpáhik: minden timárral rendelkező személy egyben lovas-szolgálatot teljesített. Amellett, hogy irányította földjének művelés alatt tartását, köteles volt a hadjáratok idején bizonyos számú katonát, lovat és más hadi felszerelést vinni magával a harctérre. Hadi kötelezettségeinek mértéke földjének nagyságától függött. A fegyvergyártás kizárólagos állami minopólium volt.

Az oszmán hadsereg klasszikus szervezete elsőrendű szerepet töltött be a birodalom központi hivatalainak fenntartásában. Békeidőben a készenlétben álló had viszonylag kicsi volt – ilyenkor csak az állami irányítás alatt álló janicsárok alkották. Háború esetén azonban – a timár rendszerre alapozva – hatalmas sereget tudtak nagyon rövid időn belül összehívni. 1475-ben például 44 ezer timarli-szpáhiból és 6 ezer janicsárból állt az oszmán hadsereg (Inalcik, 1973, 1081). A timár rendszer kizárta annak lehetőségét, hogy a timarli szpáhik, vagy más, magasabb rangú tartományi tisztségviselő felléphessen a központi kormányzat ellen, mivel nem rendelkeztek a felkeléshez szükséges fegyver- és ember- anyaggal (Inalcik, n. d. 5).

A központilag megszervezett oszmán hadsereg a 14. és a 17. század között, több mint három évszázadra, kitűnő támadó-erőnek bizonyult a feudális Európával szemben. A 17. századtól kezdődően, az új haditechnika megjelenésével azonban az egyensúly az európai országok javára

tolódott el. Az oszmán hadszervezet elmaradottsága először az Ausztriával 1593–1606 között folytatott hosszadalmasan elhúzódó háborúban vált láthatóvá. A helyzet javítására a központi kormányzat utasította a tartományi vezetőket, hogy állítsanak ki tűzfegyverekkel ellátott zsoldos csapatokat. Ugyanakkor a janicsárok létszámát 13 ezerről 38 ezer főre emelték – főleg úgy, hogy a sorozás és kiképzés hagyományos időtartamát lerövidítették. Hosszú távon mindkét rendelkezés éppen a rendszer szétesését serkentette hatékonyan. A szekbán csapatoknak nevezett zsoldos egységek főleg elűzött, fiatal munkanélküli parasztokból verbuválódtak. Békeidőben csapatba szerveződve maradtak továbbra is – készen arra, hogy bárkinél, aki csak fizetni tud, szolgálatba álljanak. A helyi potentátok nem tudtak katonai feladataik ellátására szekbán csapatokat bérelni, ahogy azt a 17–18. század folyamán már megtehették. Ha munka nélkül maradtak, a szekbánok portyákat szerveztek a vidéken, vagy törvénytelen jövedelmet zsaroltak ki a lakosságtól (Inalcik, n. d. 3–4). Ebben az időszakban kezdte elveszteni az oszmán állam a fegyvergyártás monopóliumát (u. o. 5.).

A janicsár-sereg létszámnövekedése többféle hatást eredményezett. Hatalmas mennyiségű embert toboroztak, de bérüket a kincstár legtöbbször képtelen volt rendszeresen fizetni. Továbbá az emberek többségének még az alapvető katonai ismereteik sem voltak meg. Ehelyett az iparos-céhekbe kapcsolódtak be, ahol aztán nagyfokú bomlást indítottak meg. A 18. század folyamán, valamint a 19. század elején a palotában és a tartományok politikájában a janicsárok fejlődtek vezető hatalommá. Akkora erővel rendelkeztek, hogy egy nagyobb felkeléskor (1807–9) két szultánt fosztottak meg trónjától (Shaw, 1971, 120). Aleppóban 1807 és 1811 között a helyi Kurasz és a janicsárok szövetsége értelmében – melyet a helyi kormányzó ellen kötöttek – az oszmán állami irányítás nem terjedt túl a várost körülvevő, durván 10 km-es sávon (Bodman, 1963, 8). A birodalomban a mindennek felett álló politikai irányvonalat a fővárosban lévő janicsár fennhatóság, és a tartományokban túlsúlyban lévő helyi erők ellentéte határozta meg. Ebben a kaotikus helyzetben a központi államhatalom nem volt képes megfékezni az egymással versengő erők egyikét sem. Így 1798-ban Franciaország viszonylag könnyen foglalta el Egyiptomot, elzárva az oszmán birodalom központi területét a legfontosabb alapélelmiszer- és nyersanyagellátó helyektől (Richards, 1977, 7). Mikor Szerbiában a haramiavezérek lerázták a kormányzat igáját és megszüntették a szultán fennhatóságát, a szerb lakosok ahelyett,

hogy a fővároshoz fordultak volna segítségért, saját maguk szervezkedtek, s 1806-ban nemcsak a banditákat, de a muszlim lakosságot is kiűzték a szerb tartományból (Stoianovich, 1960, 253 – Shaw, 1971. 263).

Mialatt a janicsárok létszáma állandóan nőtt, a timár-lovasság fokozatosan megszűnt. III. Szelim (1789–1807) uralkodásának idejére a timarli-szpáhi, mint katonai elem nem létezett többé (Shaw, 1971, 120).

Az államilag irányított közigazgatási szervek

A klasszikus oszmán rendszerben a timarli-szpáhiik amellet, hogy földbirtokosok és lovaskatonák voltak, helyi szinten még a központi hatalmat is képviselték. A timárral rendelkezők hierarchikus rendet alkottak; a rangsor csökkenő sorrendben a következőképpen alakult: beglerbég, szandzsákbég, szubasi és szpáhi. Minden egyes lépcsőfok a hierarchián egy adott méretű timár-földdel állt összhangban. Minden rang közvetlenül a központi kormányzattól függött – kivéve a szpáhit, akinek a szandzsákbég szolgáltatott igazságot. A klasszikus rendszerben ezektől a személyektől – mint a központi kormányzat képviselőitől – a lokális rend fenntartását várták el (Inalcik, 1977, 28). A rend biztosítása, az adóbeszedés, a közbiztonság ellen vétők megbüntetése a császári kánunok és a tartományi kanunnamék alapján történt. Az államhatalom úgy biztosította a törvények pontos alkalmazását, hogy a helyi hivatalnokok mellé minden tartományba még két további képviselőt küldött: a kádit (helyi bíró) és a defterdárt (adóellenőr).

Az oszmán kanunokban és kanunnámékban a fő hangsúly a közvetlen termelő (rája) jogainak védelmén volt. Ezért például a paraszt, ha úgy gondolta, a szpáhi megsérti jogaiban, közvetlenül a kádinak nyújtott be panaszt (Inalcik, 1975).

A kormánnyal folytatott ügyekben a városlakókat hagyományosan az ajan-nak nevezett jómódú városi egyének képviselték. A centrum szét-
esésével meggyengült a központi ellenőrzés mind a tartományi tisztségviselők, mind a helyi előkelők (ajanok) felett, akik az adóbérlet rendszerével alapvető hatalomhoz jutottak.

A központi kormányzat ellentmondásos helyzetbe került. Egyrészt: kénytelen volt elismerni a lokálisan befolyásos személyek pozícióját, mivel tőlük függött az adók behajtása, és a szekban csapatok felállítása. Következésképpen a 18. században az ajanok gyakran kaptak állami hi-

vatalt, amivel együttjárt a hivatalhoz tartozó terület összes adójának ellenőrzése is. Másrészt: az ajan túl nagy hatalommal való felruházása nem mindig szolgálta a központ érdekeit. Ezek az emberek hajlamosak voltak kiváltságait saját pozíciójuk további erősítésére használni, sőt gyakran „megfeledeztek” az államnak fizetendő adóról, illetve katonai támogatásról. Elvben eredményesen illeszkedtek be az államhatalom és a nép közé.

AZ OSMÁN ÁLLAM HELYE AZ ÁLLAMKÖZI RENDSZERBEN

A birodalom világgazdaságba történő bekapcsolódásával nyomás nehezedett az oszmán kormányra, hogy az államközi rendszer paraméterei és szabályai szerint működjenek. Hogy felmérhessük a fejlődést, át fogjuk tekinteni azokat a 18. század folyamán megjelent változásokat, melyek az állam természetében történtek, valamint még azokat a kapitulációkat, melyekkel az oszmán állam végülis bekapcsolódott az európai kormányok közé.

A kapitulációk a századok folyamán az oszmán külkereskedelem lényeges részét alkották.² Mint a császárság és az európai államok közötti üzleti kapcsolatokhoz specifikusan hozzátartozó megállapodási forma, a következő feltételeket tartalmazta:

1. A személy és a tulajdon általános biztonsága, mely magában foglalta:
 - a. végrendeleti jogokat; a vallásgyakorlat, temetkezés és viselet szabadságát;
 - b. hajójavítást, biztonsági élelmiszertartalékot, kalóztámadások ellen segítségnyújtást, valamint a *lex naufragii* eltörlését.
2. Területenkívüliség, melybe beletartozott a:
 - a. konzuli igazságszolgáltatás;
 - b. konzulnak járó fizetés és egyéb kiváltságok.
3. A kollektív felelősség eltörlése (Wansbrough, 1971, 1179).

A birodalom virágkorában sok, hasonló szerkezet alapján kidolgozott kapitulációt adtak ki: egy részük liberálisabb, mások éppen szigorúbb feltételeket tartalmaztak, például a különféle szolgáltatások árának csökkentéséről, illetve emeléséről, vagy bizonyos cikkek iparának engedélyezéséről, illetve korlátozásáról, stb. A 13. század előtti egyezményeket az „Oszmán Szultán” általában egyoldalú megállapodásként bocsátotta ki az érdekelt felek számára, a „kölsönös barátság és jóakarát” biztosíté-

kával. Ennek megfelelően a császár tehát fenntartotta a jogot, hogy egyoldalúan határozhasson, ha a külföldi csoport megsérti a záradékot – aminek értelmében az egyezmény hatályát veszti (Inalcik, 1971, 1179). Minden új uralkodó trónralépésekor újból átvizsgálták a kapitulációkat, majd döntöttek meghosszabbításukról.

A belgrádi (1739) és a kücsük-kajnaradzsi (1774) békék létrejöttével a kapituláció fogalma alapvetően megváltozott. A belgrádi békében Franciaország közvetítésével szerződés jött létre Oroszország és az oszmán birodalom között. Franciaország közreműködéséért cserébe újabb kiváltságokat kapott a portától. A megegyezés legjelentősebb pontjában az oszmán kormány lemondott az „üzletkötés feletti hatalmá”-ról, vagyis arról, hogy egy-egy újabb uralkodás megkezdésekor minden kapitulációt újratárgyalhassanak. A következő években Franciaország vitathatatlan helyzetbe került a levantei kereskedelemben és az oszmán kikötőkből induló hajózásban (Inalcik, 1971, 1185). A belgrádi egyezményt követően 1739 és 1774 között Franciaországon és Oroszországon kívül még számos európai állam jogot szerzett, hogy a Fekete-tenger és a tengerszorosok, valamint a Duna kivételével, saját zászlója alatt hajózhasson és kereskedhessen az oszmán vizeken. Inalcik szavaival: „Minden olyan európai állam, mely a gazdasági fejlettség egy fokát elérte, Levantei Társaságot alapított, s megpróbált kapitulációt szerezni a portától” (Inalcik, 1971, 1185). Isztambul ellátásának biztosítása szempontjából nagyon fontos volt a Fekete-tenger és a tengerszorosok megőrzése az oszmán hajók számára. Ezért a külföldi hajókat hosszú ideig igyekeztek távartatani ezekről a vizekről. Miközben az oszmán vizeken már elismerték a szabad kereskedést, a belgrádi egyezmény különleges kikötése szerint a Fekete-tengeren csak török hajó szállíthatott árut (Hurewitz, 1956, 50).

A kücsük-kajnaradzsi egyezmény hatéves háborút zárt le a császárság és Oroszország között. A megállapodásban a porta elismerte az orosz szerzeményeket a Fekete-tenger északi partvidékén, valamint beleegyezését adta, hogy Oroszország szabadon hajózhathat a birodalom vizein – melyben itt már egyértelműen beletartozott a Fekete-tenger, a szorosok és a Duna (Inalcik, 1971, 1186 – Hurewitz, 1956, 57). Oroszország, mint fekete-tengeri hatalom sértette az európai államok érdekeit a Levantében, mivel már a 16. század óta többször próbálkoztak – sikertelenül – bejáratot szerezni a Fekete-tengerhez. Mikor Oroszország ezt a jogot megkapta, a „legnagyobb kedvezmény” záradéka alapján a többi ország is igényelte ezt az engedményt. Az akut diplomáciai nyomás hatására a

porta beleegyezését adta Ausztria (1784), Britannia (1799), és Franciaország (1802) ugyanerre vonatkozó jogára (Inalcik, 1971, 1186 – Hurewitz, 1956, 67). A kücsük-kajnaradzi egyezmény másik jelentősége abban áll, hogy itt fogalmazták meg először az üzleti privilégiumokkal kapcsolatos cikkelyeket kétoldalú szerződés kereteibe foglalva.³

A Kücsük-kajnaradzi, majd az azt követő egyezményekkel a külföldi hatalmak újabb lehetőséget kaptak az oszmán kormány belpolitikájába való beavatkozáshoz. A kapitulációk jogot biztosítottak a nagyköveteknek és konzuloknak, hogy meghatározott létszámban dragománokat alkalmazzanak. Ezek a tolmácsok olyan okmányt (berat) kaptak, melyben a szultán a tulajdonost, annak fiait és szolgálóit felmentette a fejadó, és más, az oszmán állampolgárok számára kötelező adók fizetése alól. A 18. század utolsó évtizedeitől kezdve a császárság jónéhány nem-muszlim állampolgára nyert privilégiumot a portától azon az úton, hogy nagykövetek lepénzelésével dragománnak járó szabadalomlevelet szerzett. Például 1793-ban csak magában Aleppóban 1500 nem-muszlim üzletember rendelkezett a dragománok berát-jával. Mikor ellenőrzést hajtottak végre, közülük csak hat tudta bebizonyítani, hogy igazi tolmács (Inalcik, 1971, 1187).

A késő 18. századi egyezmények másik újítása, hogy a kapitulációval bíró fél megszerezte a jogot, hogy a kapitulációból eredő kiváltságokat kiterjessze „védelme alatt álló személyekre” is, akik ugyan nem voltak saját állampolgárai, de vallásilag, illetve etnikailag kapcsolatban álltak az illető külföldi országgal. Az oszmán állampolgárnak csak patente-t kellett szereznie egy nagykövettől vagy konzultól ahhoz, hogy élvezhesse a más országbúeliakkal egyező kiváltságokat. Egyik következményként, 1808-ra csak Oroszország 120 ezer görögöt nyilvánított „védelme alatt álló személynek” (Inalcik, 1971. 1186). A beszivárgás ilyen „formális” csatorna-rendszere is alapvetően hozzájárult a 19. századi szakadár-mozgalmak sikeréhez.

A MUNKA-ELLENŐRZÉS ÚJ FORMÁI

Ebben a fejezetben arra fordítjuk figyelmünket, hogy hogyan mutatkozott meg a Balkánon a tímárról a csiftlik rendszerre való átérés. Ez a behatárolás főleg gyakorlati megfontolások eredménye.

Az oszmán igazságszolgáltatás körzetén belül a Balkán volt az a régió, ahol a tímár-rendszert viszonylag egységesen alkalmazták. A ter-

melő-szervezetekre való tekintettel megvizsgáljuk a területen kialakuló csiflik rendszert és az ebből adódó következményeket. A birodalom többi részén a föld felhasználása a klasszikus alakzattól eltérő módon történt, következésképpen a rendszer felbomlásával együttjáró átalakulások is több, különféle formát vettek fel a 18–19. században. Például, amikor a 16. század elején az oszmánok elfoglalták Kelet-Anatóliát és a Közel-Kelet egy részét, a kurd népesség törzsi szervezetét (hükümet szandzsák elnevezéssel) majdnem érintetlenül meghagyták, hogy a sarc begyűjtését megkönnyítsék. Így azok a helyi előkelők, akik a 18. században hatalmi súllyal rendelkeztek a térségben, egészen másfajta ajánok voltak, mint akik a nyugati provinciákban uralkodtak ugyanebben a korszakban. Dél-nyugat-Anatóliában, főként a terület földrajzi jellegéből következően, alig fejlődött ki nagykiterjedésű birtok. Ehelyett itt kis parasztbirtokok töltötték ki azt a vákumot, mely a tímár-birtokok letűnésével keletkezett. Közép- és Dél-Anatóliában megfigyelhetjük a nagyformátumú mezőgazdasági üzemek térhódítását, melyek balkáni megfelelőikkel azonos méretűek és fejlettségűek voltak. Mindamellet ezen a szinten az erről a térségről szóló mindenfajta vita legfeljebb csak kísérleti jellegű lehet, mivel az eddigi befejezett kutatások és a megismert jelenségek száma rendkívül gyér.

A tímár-rendszer átalakulása

A tímárban részesített oszmán lovas (szpáhi) birtoka nemcsak a földet, hanem a parasztokat is magában foglalta. A virágzó korszak folyamán a birodalom területén túlnyomóan magas föld-munka arány miatt, a császári (kanun) és a kormányzósági (kanunname) törvénykönyveket úgy állították össze, hogy a földművelő számára különösen nehéz legyen telkének elhagyása. Szökése esetén a szpáhi 15 évig kötelezhette a parasztot – akár erővel is – arra, hogy visszatérjen földjére (Inalcik, 1973, 111 – 1975 – McGowan, 1978, 125). Emellett azonban az oszmán jogrendszerben a paraszt pontosan körülírt jogokkal is rendelkezett.

Meghatározták a szpáhinak fizetendő adók számát, mértékét, valamint a beszédés módját. A földművelőnek joga volt egyéni panaszával a helyben található kádihoz fordulni abban az esetben, ha a szpáhi megszegte az egyezség elveit (McGowan, 1978, 128 – Inalcik, 1973, 74). A parasztbirtokok is örökíthetőek voltak. A kanunnamék csak kismértékű robottal terhelték a parasztságot, például kötelezhatték őket istálló épí-

tésre, de ház építésére már nem; vagy a szpáhi dézsmáját a piacra kellett szállítaniuk, de csak akkor, ha az nem volt messzebb egy napi útnál. Mindezek a szolgáltatások előre rögzítettek, és a parasztok előtt ismertek voltak. Ezen felül a szpáhi semmilyen egyéb szolgáltatást, vagy robotot nem követelhetett (Inalcik, 1973, 113). Csak a központi államhatalom utasíthatta veszély esetén közmunkára a parasztságot — de ehhez a szultán különleges dekrétuma szükséges volt (Inalcik, 1973, 73). A timár-rendszerben a föld megművelője nem változtatható a föld felhasználásának formáján (szántó, kert, vagy legelő) (Inalcik, 1973, 108). A paraszti háztartásban az egyéni kezdeményezés szerepe minimális volt. „Mivel telkeik egymással szomszédosak, nélkülözhetetlen volt, hogy egy időben szántsanak és vessenek, valamint ugyanazt, vagy legalábbis olyan növényt termesszenek, mely egyszerre érik be. Így kerülhették csak el, hogy a telkeikhez való eljutáskor ne kelljen a más birtokán még álló gabonán keresztüljárni (Gibb és Bowen, 1963, 245). A gazdaságot használt eszközöket — melyek a paraszt tulajdonát képezték — a háztartáson belül készítették, általában fából. (Gibb és Bowen, 1962, 245). A föld megművelője és a szpáhi kapcsolatának középpontjában a centralizált hivatalnokszerkezet állt, mely rendkívül körültekintően ügyelt arra, hogy a parasztságot megóvja a túlzott kizsákmányolástól. Ez természetesen nem a szultán jótékonyaságából fakadt. A központi kormányzatnak egyszerűen érdekében állt annak elkerülése, hogy a timár-birtokosok túl nagy hatalomhoz jussanak a magánvagyon felhalmozása révén.

Egy adott régióban a csiflikiek kialakulása magával vonta a földön dolgozó parasztság tulajdonától való megfosztását.⁴ A kisajátítás két formában történt: gyakorlatilag és névlegesen. Az előbbi a föld önkéntes — az elviselhetetlen háborús körülmények, az éhínség, a fegyveres szabadcsapatok betörései, stb. miatt történő — elhagyását jelentette. Amikor az adóbérlő megszerzett egy ilyen üressé vált földet, általában új feltételekkel visszatelepítette a parasztságot, akár erőszakos úton is (McGowan, 1978, 163). A névleges megfosztás sokkal mindennaposabb volt. Ilyenkor a föld megművelőjét helyén hagyták, csak éppen új, szigorúbb feltételek között, amit főleg az „adósságciklus” fogalmának bevezetésével ért el az új földbirtokos. Ilyen háttér mellett a csiflikiek kialakulása „átmenetet jelentett egy enyhe földbért és kis munkaszolgáltatást követelő társadalomgazdasági struktúráról egy olyan rendszerre, melyet a megnövelt földbér és a túlságosan nagymértékű szolgáltatások jellemeznek” (Stoianovich, 1953, 402).

Mint a csiflik tulajdonosa, az új földesúr igényt tartott a parasztermésének egy részére: az állami adók kifizetése után átlagosan a termények felét kapta meg. A mezei munka, a fuvarozás és más szolgálatok emelték még a földesúrnak járó természetbeni juttatást. Fegyveres szabadcsapatok alkalmazásával és magánhadsereg létrehozásával a tulajdonos lehetetlenné tette a parasztrészére, hogy a földről elszökjék. Tehát az, hogy a földesúr működésének állami ellenőrzése megszűnt, a parasztság státusára negatív hatással volt. Valójában a kormányzat még hozzá is járult a visszaélésekhez túladóztatással és adóberleti szerződések kiutalásával. Nem utasította a bíróságokat sem, hogy az adóságok behajtásáról való gondoskodás helyett inkább a parasztság érdekeivel törődjenek (McGowan, 1978, 168). Egészében véve az oszmán parasztságot a 18–19. században több és más irányból jövő kényszer nyomta el és sanyargatta, mint a klasszikus korszak folyamán. A 14–16. század között a parasztnak két főbb kötelezettsége volt: a szpáhi és a császári kincstár felé. A 18. század végére a parasztháztartás „jogos” adókkal tartozott a kincstárnak és a multezimeknek – ezen kívül „törvénytelen” szolgáltatással látta el a szekbán csapatokat, a helyi ajanoknak pedig a védelemért fizetett.

Ami az oszmán kézműveseket illeti: a világgazdasági rendszerbe való bekapcsolódással bomlásnak indult a céh-rendszer. Ez persze a 19. század előtt még nem következett be (Sarç, 1966 – Issawi, 1977). Mikor a céhek valóságosan is felbomlottak, helyükre kicsiny termelő-egységek kerültek, melyek szinte ugyanúgy működtek mint a még érintetlen céhszervezet; az egyetlen eltérés a tevékenységet irányító állami felügyelet hiánya. A céhek ellenállóképessége főleg a tagolt és zárt felépítettségnek volt köszönhető. A 18. századtól, az állami ellenőrzés megszűnésével a céh-tagok számára lehetőség mutatkozott a nagyobb kezdeményezésre, például abban, hogy a piaci viszonyok alapján folytassák a termelést. Mivel az oszmán piac külső nyomásra, tehát feltételek nélkül nyílt meg, a termelés képtelennek bizonyult – akár a céhekkel, akár azok nélkül – a külföld támasztotta versennyel lépést tartani.

Hosszútávon a világgazdaságba való bekapcsolódás az oszmán kézművesipar egészére katasztrófális következménnyel járt.

MEGJEGYZÉS A PERIODIZÁCIÓHOZ

Az oszmán történetírásban egy sor különálló tény sugallja, hogy a 17. század körül egy fordulópontnak kellett léteznie.⁵

Különféle magyarázatok – akár explicit, akár implicit módon – e döntő változás alapjának az oszmán birodalom lakosságának késő 16., kora 17. századi népességnövekedését tartják. Ezért a birodalom ezen korszakbeli trendjével foglalkozó tanulmányok alaposabb figyelmet érdemelnek. Braudel az 1548–1564 közötti korszakot a „török búza konjunktúrája”-ként jellemzi (Braudel, 1972, I. 591). Szerinte az ez időszakban, Itáliában lévő gabona-hiány miatt, a rajnai kereskedőkön keresztül a török búza importja növekedett. Magasrangú hivatalnokok – az állam pénzügyeinek kikerülésével – vettek részt ebben az üzletben. A korszakban az egyik hajtóerő a Közel-Keleten létrejött gabonatöbblet és az államilag rögzített gabonaár között fennálló eltérés.⁶ Aymard kutatásából (1966) következtetve Braudel úgy érvel, hogy a következő időszakban (1564–1590) a török gabona-export számottevően visszahanyatlott. Szigorú kormány-rendeletek tiltották meg az alapvető élelmiszerek kivitelét a császárság határain túlra. A késő 16. századi akut gabonahiányt ilyen intézkedésekkel próbálták leküzdeni. A hiányból Braudel arra következtet, hogy az ezekben az években Európában megindult népesség-robbanás az oszmán birodalomban is jelentkezett. Braudel könyvének megjelenése óta számos, a témába vágó iratot találtak az oszmán levéltárakban. Úgy tűnik, ezek mind alátámasztják arra vonatkozó állítását, hogy a 16. század második felében a birodalomra növekvő népességnövekedés hátrált.⁷

Az adatokból az is demonstrálható, hogy a korszak folyamán az alapvető élelmiszerek ára általánosan növekedett (Barkan, 1975). Barkan szerint az áremelkedés oka a kereslet-kínálat növekvő eltérése volt, ami a népességnövekedésre és az ezzel együttjáró városiasodásra mintegy válaszként jelentkezett. Cook (1972) megkísérli érzékeltetni a „népességnövekedés” működését. Úgy számol, hogy a 15–16. századi népességnövekedés sokkal gyorsabb volt, mint Anatólia területén a megművelt föld arányának emelkedése. A népességnövekedés kiváltotta feszültség éveiben jelentkezett a dzseláli felkelések első hulláma, mely aztán 1590–1610 között vidéken is nagy zűrzavart okozott. Cook szerint a pusztulás legfőbb oka a fentebb már leírt áremelkedések okozta általános társadalmi elégedetlenség volt. Akdağ (1963) leszögezi, hogy az egész 16. századi

császárság jellemzője az általános gazdasági csőd. Indoklása szerint a már ecsetelt demográfiai trend a megművelt területek visszaesésével összekapcsolódva történt, ami a 17. század fordulóján az oszmán társadalmi rend összeomlását eredményezte.

A „17. századi fordulópontra” téziséhez tartozó utolsó elem a császári kincstár alakulásának vizsgálata. A 16. század folyamán Európa és az oszmán birodalom üzleti kapcsolata „csempész-kereskedelem”-ként jellemezhető. Az általános gyakorlattal ellentétben ezt a kereskedelmet nem az államilag felhatalmazott egyének folytatták. A 16. század közepe előtt, mikor főleg a keleti tartományokban gabonafelesleg halmozódott fel, az oszmán kormány eltúrte a csempészkedést, mivel a különféle császári kiadások fedezésére szüksége volt ezüstre (Inalcik, 1978, 91). De a beáramló ezüst egy része magánkézbe került, mely így elősegítette az inflációt, s a pénzhamisítást is fokozta. A birodalom pénzügyeire nézve ez természetesen ártalmasnak bizonyult. A 16. század végére a császárságban pénzváltásra több alapot is használtak az ezüstről és az akcsén (hivatalos fizetési eszköz) kívül. Inalcik azt feltételezi, hogy a 16–17. században történő folyamatos leértékeléssel a két alap eltérését korrigálták (Inalcik, 1978, 91).

A kereslet-kínálat viszonyát és a kapitalista világgazdaságban működő pénzpolitikát gyakran kritika nélkül vetítik vissza az oszmán rendszerre – ami a legfőbb nehézséget jelenti abban az irodalomban, mely az oszmán történelem fordulópontját az 1600-as évekre kívánja helyezni. Félrevezető lehet, ha az akce-ezüst közti viszonyt „egységes árfolyam”-ként, a devalválást pedig a leértékelés egyik formájaként értelmezzük. Nemcsak, hogy mind az ezüst, mind az arany használatos volt az oszmán valuta alapjaként, de több árfolyam létezett az akce és a nemesfémeken kívül, már a „problémamentes” időkben is (Barkan, 1975). Egy olyan komplikált területen, mint az oszmán pénzügyi gyakorlat, a leértékelések sorozata nem idézett elő szükségszerűen „inflációs nyomást”, illetve pénzügyi nehézséget – különösen akkor nem, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a 16. század során a bürokrataszervezet rendelkezett az árrogatás fegyverével, amit nem is habozott bevetni.

Akdağ végkövetkeztetése az „általános gazdasági csődről” szintén túlzás lehet, mivel a műhimme jegyzékek (azaz a kiadott parancsok lajstroma), melyeken tézisei alapulnak, nem szólnak az 1578 utáni időkről. Mindenesetre 1610-re az oszmán kormányzatnak sikerült megfékeznie a dzseláli felkelések első fázisát. Hathatós intézkedéseket fogantatosítottak

a csempész-kereskedelem leküzdésére is. A gabonaexportra vonatkozó első hivatalos tilalmat 1555-ben hozták, mikor Isztambul az egyiptomi éhínség következtében három napig kenyér nélkül maradt. 1574-re állandó szokássá vált, hogy a birodalom területén történő gabonaszállítást – akárcsak egyik tartományból a másikba – hivatalos engedélyhez kötötték, s ellenőrzésnek vetették alá (McGowan, 1978, 54). A kapitulációkba belevették a gabona-export ellenőrzését is: 1675-ben az angolba, 1680-ban a hollandba, 1673-ban és 1740-ben a franciába, 1783-ban pedig az oroszba (McGowan, 1978, 106).

A politikailag meghatározott munkamegosztással az Oszmán Birodalom a 17. században még mindig világhatalom. Az „önellátás” keretein belül kereskedők is folytathatták működésüket. Különleges kiváltságokat élveztek, és sokirányú üzleti kapcsolatban álltak Európával (beleértve a csempész-kereskedelmet is) (Inalcik, 1969). A politikailag meghatározott munkamegosztás keretein belül kiváltságokkal rendelkező kereskedelmi tevékenység jelentette az oszmán rendszer egyik fő ellentmondását.

Az oszmán birodalom világgazdaságba való bekapcsolódásának időpontját és módját tehát két tényező határozta meg. Az egyik a kereskedelmi tevékenység és a „politikai racionalitás” ellentétének lelepleződése az előző javára, a másik pedig a világgazdaság helyzete és a birodalomhoz való viszonya az 1750–1815 közötti periódusban.

1750–1815 között az oszmán birodalomban az üzleti tevékenység a politikai irányítással dacolva, sőt annak rovására kiszélesedett. A hatalmas és fontos területek elvesztésével az ország szisztematikus egységének fenntartása lehetetlenné vált. Továbbá, a formálisan még oszmán uralom alá tartozó területekre sem alapozhattak az államapparátus már tárgyalt, négy fontos dimenzióban végbement meggyengülése miatt (azaz a termelés, forgalom, erőszakszervezet és adminisztráció területén).

1750-ben az oszmán állam három hatalomhoz (Habsburg, Orosz és Perzsa Birodalomhoz) kötődött szorosabban, melyek közül csak a Habsburg állam kapcsolódott be a kapitalista világgazdasági rendszerbe. A legerősebb közülük az orosz birodalom volt. A 18. század folyamán számos csatába bocsátkozott a császársággal, melynek rovására megnövelte területeit és befolyást nyert politikájába. A Mediterránumban kialakuló orosz jelenlét lehetősége elfogadhatatlan volt a kapitalista világgazdaság legfőbb hatalmai – különösen Anglia és Franciaország – számára. Sőt, 1750-re mindkét ország részére plusz fontosságot nyertek az oszmán

területek. Az Indiába vezető átjárás biztosítására Britanniának a megnyitott török területekre volt szüksége.

Franciaország, a másik oldalon, a Levante legnagyobb részese volt, ami értékes többlet-erőnek bizonyult számára a britek ellen. Pozícióit a 18. század utolsó éveiben megpróbálta tovább erősíteni Egyiptom elfoglalásával, majd a Szíria felé való közeledéssel. A Habsburgok saját problémáikkal voltak elfoglalva: soknemzetiségű birodalomban kellett irányításukat fenntartani. Magától érthetődően a status quo mellett álltak – ez kitűnik a balkáni nacionalizmussal szemben folytatott „pártatlan” hozzáállásukból is.

A 18. század második felében az oszmán kereskedelem változatos lett, mind az árucikkek, mind az üzleti partnerek tekintetében. A gazdasági kapcsolatok zavartalansága érdeke volt a legfontosabb világgazdasági hatalmaknak. Ebben a korszakban az oszmán birodalom hatalmas területeit kapcsolták be az egész világra kiterjedő munkamegosztásba. Ugyanakkor az oszmán birodalom belépett az államok között fennálló rendszerbe is, mely a kapitalista világgazdaság egy másik fontos oldala volt. A birodalom felbomlása tehát nem járt együtt szükségszerűen a mindenkét átfogó társadalmi rendszer lehanyaglásával (ahogy ezt gyakran állítják). Inkább olyan mélyreható változás volt folyamatban, mely magában hordozta egy volt világbirodalomnak a kapitalista világgazdaság periférikus elemévé formálódását.

Jegyzetek

1. A 18. század utolsó évtizedében: „A Bécsben értékesített mezőgazdasági termékek Duna menti forgalmának fejlődésével ebben a zónában megemelkedett a föld értéke. A kincstári jövedelmeket kezelő megbízottak (a maguk és a kincstár javára is) nyereségesnek ítélték, hogy a jó helyen lévő, addig fenntartott területeket parcellákban eladományozzák. A kibocsátott szerződések az átruházási okmány szerepét töltötték be. Ezek a telkek korlátozás nélkül örökíthetőek és eladhatóak voltak, s így gyorsan realizálható befektetést jelentettek. Ez különösen azoknak a városiakoknak szemében volt érték, akik a Dunán hajótársaságnak látszó együttműködési csoportot formálva szállították többlettermékeiket” (McGowan, 1978, 115).
2. Inalcik szerint az első oszmán kapitulációt 1352-ben Genovának adták, amikor az oszmánok először léptek be Ruméliába (1971, 1182).
3. Öt évvel később, mikor a porta megpróbálta visszatartani azokat a hajókat, melyek Oroszországba vitték az Isztambul ellátásához szükséges élelmiszereket, az oroszok ezt az egyezmény megsértésének tekintették, s mindkét fél kötele-

- zetségeit újrarögzítették az Aynali Kavak-i Értelmező Szerződésben, 1779-ben (Inalcik, 1971, 1186).
4. Az oszmán történetírásban a csiftilkek kialakulására és az ajanok felemelkedésére gyakran utalnak úgy, mint „feudalizálódás”-ra. (pl. Stoianovich, 1953, 407, – Islamoğlu és Keyder, 1977, 37 – Keyder, 1976, 179). Braudel is hasonló jelzőt javasol: „beneficiumról a fief-re való áttérés” (1972, I. 592). McGowan szintén párhuzamot von a Baltikum „második jobbágság”-a és a Balkán csiftilk-jeinek kialakulása között (1978, II.). Ha összehasonlító elemzésnek vetnénk alá a különböző európai régiók kora 17. századi gabona-kereskedelmében történt változásokat, talán jobban megérthetnénk hogyan alakult ki a kapitalizmus Nyugat-Európában. Mindenesetre a „feudalizmus” fogalmának használata az oszmán rendszer szétesésének jellemzésére túlságosan sok feltételezést és sejtést hordozna magában – ami a jelen munkánkban szereplő folyamatok megértését tekintélyesen megnehezítené.
 5. Például Inalcik az Oszmán államban, 1600 és 1700 között, a hadsereg és a pénzügyi gyakorlat átalakulására összpontosít. Szerinte az Anatóliában megjelenő zsoldoscsapatok, valamint az új adók és begyűjtési módszerek bevezetése eleve törésre utal, mivel a birodalom jellegzetes intézményeit megfosztották jellegzetes formáitól. Islamoğlu és Faroqhi (1975) érvelése szerint a népességnövekedés ellenére az új termésfajtákra való áttéréssel és a 16. század folyamán megjelent commodifikációkkal az ország még elég erős volt ahhoz, hogy a változásokat figyelembevéve állandósítsa az áruk belső elosztásának irányítását, s így biztosítsa a nagyvárosok kielégítő ellátását.
 6. Az a feltételezés, hogy az oszmán birodalom részt vett a nyugat-európai átalakulásokban, futó megjegyzésként már szerepelt a „The Mediterranean” első kiadásában. A könyv második kiadásakor Braudel tézisének továbbmélyítésére beillesztette Aymard (1966) és Barkan kutatásait (Braudel, 1972, 591).
 7. Lásd Barkan, 1957, 1970, 1975, – Cook, 1972 – Islamoğlu és Faroqhi, 1979, – Jennings, 1976. Összefoglaló áttekintésnek lásd Inalcik, 1978. Különösen Barkan kutatott megbízható leltári adatok után, hogy az oszmán birodalom késő 16., kora 17. századi sokféle demográfiai- és ár-mozgásait összehasonlíthassa annak európai megfelelőivel.

Bibliográfia:

- Mustafa AKDAĞ:** Celali Isyanlari, 1550–1603. Ankara, Ankara Üniversitesi, 1963.
- Maurice AYMARD:** Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle. Paris, Ecole Pratique des Hautes Etudes, 1966.
- Gabriel BAER:** The Administrative Economic and Social Functions of Turkish Guilds. International Journal of Middle East Studies, I, 1970, 28–50.
- Ömer Lütfi BARKAN:** Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles. Journal of the Economic and Social History of the Orient, I, 1, 1957–58, 9–36.
- Ömer Lütfi BARKAN:** XVI asrin ikinci yarısında Türkiye’de fiyat hareketleri. Belle-ten, XXXIV, 136, 1970. 557–607.

- Ömer Lütfi BARKAN**: Research on the Ottoman Fiscal Surveys. Studies in the Economic History of the Middle East. M.A. Cook (ed.), London, Oxford Univ. Press, 1970. 163–171.
- Ömer Lütfi BARKAN**: The Revolution of the 16th. Century. International Journal of Middle East Studies, 6, Jan. 1975, 3–25.
- Herbert BODMAN, Jr.**: Political factions in Aleppo 1760–1826. Chapel Hill, The Univ. of North Carolina Press, 1963.
- Benjamin BRAUDE**: International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire, 1500–1650: A Study on Undevelopment. Review, II, 3, Winter, 1979, 437–451.
- Fernand BRAUDEL**: Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. New York, Harper and Row, 1972.
- Dominique CHEVALLIER**: Western Development and Eastern Crisis in the Mid-Nineteenth Century: Syria Confronted with the European Economy. Beginnings of Modernization in the Middle East. W. Polk, R. Chambers, eds., Chicago, Univ. of Chicago Press, 1968, 205–222.
- M.A. COOK**: Population Pressure in Rural Anatolia 1450–1600. London, Oxford Univ. Press, 1972.
- Allan CUNNINGHAM**: Stanford Canning and the Tanzimat. Beginnings of Modernization in the Middle East. W. Polk and Chambers, ed., Chicago, Univ. of Chicago Press, 1968, 245–264.
- Vedat EIDEM**: Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik. Ankara, T. İş Bankası Kültür Yayınları, 1970.
- Leila ERDER**: The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century. Middle Eastern Studies, XI, 3, Oct. 1975, 284–301.
- Hamilton GIBB and Harold BOWEN**: Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization in the Near East. Volume One: Islamic Society in the Eighteenth Century. Part I, London, Oxford Univ. P. 1963.
- P.M. HOLT**: Egypt and the Fertile Crescent 1516–1922. Ithaca, Cornell University Press, 1966.
- J.C. HUREWITZ**: Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record: 1535–1914. Princeton, D. van Nostrand, 1956, 2 volumes.
- Halil İNALCIK**: Capital Formation in the Ottoman Empire. The Journal of Economic History, XXIX, 1, March, 1969.
- Halil İNALCIK**: The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy. Studies in the Economic History of the Middle East, in M.A. Cook, ed., London, Oxford Univ. Press, 1970, 207–218.
- Halil İNALCIK**: İmtiyazat: The Ottoman Empire. Encyclopedia of Islam, 2nd. ed., III, Leiden, E.J. Brill, 1971, 1179–89.
- Halil İNALCIK**: The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600. New York, Praeger, 1973.
- Halil İNALCIK**: „Kanun” Encyclopedia of Islam, 2nd ed., Vol. IV, Leiden, E.J. Brill, 1975, 556–562.
- Halil İNALCIK**: „Kanunname” Encyclopedia of Islam. 2nd ed., Vol. IV, Leiden, E.J. Brill, 1975. 562–566.

- Halil INALCIK*: Centralization, Decentralization in Ottoman Administration. In *Studies in Eighteenth Century Islamic History*. T. Naff and R. Owen, eds., Carbondale Southern Illinois Univ. Press, 1977, 27–52.
- Halil INALCIK*: Impact of the School on Ottoman Studies and New Findings. *Review*, I, 3/4, Wint/Spring, 1978.
- Halil INALCIK*: Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire. Forthcoming, *Archivum Ottomanicum*.
- Huri ISLAMOĞLU* and *Suraiya FAROQHI*: Crop Patterns and Agricultural Trends in Sixteenth Century Anatolia. *Review*, II, 3, Winter 1979, 401–436.
- Huri ISLAMOĞLU* and *Çağlar KEYDER*: Agenda for Ottoman History. *Review*, I, 1, Summer 1977, 31–35.
- Charles ISSAWI*: (ed.) *The Economic History of the Middle East 1800–1914*. Chicago and London, Univ. of Chicago Press, 1966.
- Charles ISSAWI*: Population and Resources in the Ottoman Empire and Iran. In T. Naff and R. Owen, eds., Carbondale and Edwardsville. Southern Illinois Univ. Press, 1977, 112–164.
- Charles and Barbara JELAVICH*: *The Balkans*. New Jersey, Prentice Hall, 1965.
- Charles and Barbara JELAVICH*: *The Establishment of the Balkan National States 1804–1920*. Seattle Univ. of Washington Press, 1977.
- Ronald C. JENNINGS*: Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum. *International Journal of Middle East Studies*, VII, 1, Winter 1976, 21–57.
- Kemal KARPAT*: The Transformation of the Ottoman State 1789–1908. *International Journal of the Middle East Studies*, III, 1972, 243–281.
- Çağlar KEYDER*: The Dissolution of the Asiatic Mode of Production. *Economic and Society*, May 1976, 178–96.
- Bernard LEWIS*: The Islamic Guilds. *Economic History Review*, VIII, 1, 1937, 20–37.
- Bruce McGOWAN*: *Southeastern Europe in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. Unpubl. Ph. D. Dissertation, Univ. of Michigan, Ann Arbor, 1978.
- E. Henry MICHELSEN*: *The Ottoman Empire and Its Resources*. London, Simpkin, Marshall, 1853.
- J.H. PARRY*: Transport and Trade Routes. *The Cambridge History of Europe*, IV. The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. E.E. Rich and C.H. Wilson, eds., Cambridge, 1967, 155–222.
- Alan R. RICHARDS*: Primitive Accumulation in Egypt 1789–1882. *Review*, I, 2, Autumn 1977, 3–49.
- Ömel Celal SARÇ*: *Tanzimat ve Sanayimiz*. The Economic History of the Middle East, Chicago, The Univ. of Chicago Press, 1966, 58–60.
- Stanford J. SHAW*: *Between Old and New: The Ottoman Empire Under Sultan Selim III, 1789–1807*. Cambridge Harvard Univ. Press, 1971.
- Traian STOIANOVICH*: Land Tenure and the Related Sectors of the Balkan Economy 1600–1800. *The Journal of Economic History*, XIII, 4, Autumn 1953, 398–411.
- Traian STOIANOVICH*: The Conquering Balkan Orthodox Merchants. *The Journal of Economic History*, XX, 2, June 1960.

- Franz TAESCHNER*: „Akhi” Encyclopedia of Islam, 2nd ed. I. Leiden, E.J. Brill, 1960, 321–323.
- Franz TAESCHNER*: „Futuwwa” Encyclopedia of Islam II.
- Immanuel WALLERSTEIN*: The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy. Some Questions for Research in Social and Economic History of Turkey (1071–1920). Osman Okyar and Halil Inalcik, eds., Ankara Metksan Ltd., 1980, 117–122.
- Immanuel WALLERSTEIN*, *Hale DECDELI* and *Reşat KASABA*: „The Incorporation of the Ottoman Empire into the World Economy” paper prepared for International Conference on Turkish Studies, Madison, Wisc., May 25–27, 1979.
- J. WANSBROUGH*: „Imtiyazat” Encyclopedia of Islam, 2nd ed., Leiden: E.J. Brill, 1971, 1178–79.

(*Forditotta: Bárdi Judit*)

A magyar történettudomány külföldi visszhangja, 1983–1984

Segédtudományok

SCHALLABURG '82. Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541. 8. Mai – 1. November 1982. (Corvin Mátyás és a reneszánsz Magyarországon, 1458–1541) Katalog des Nieder-Österreichischen Landesmuseums, Neue Folge Nr. 116. Wien, 1982. 768. *Ism.*: Bogyay, Thomas von (München) – Südost-Forschungen, 1983. 380–383.

„A Bécsben szerkesztett katalógus munkatársai és a műtárgyak túlnyomó része Magyarországról érkezett. A tanulmányok sorát Mályusz Elemér, a magyar középkor kiváló kutatója nyitja meg 'Matthias Corvinus, König von Ungarn' című kitűnő esszéjével. Figyelemre méltó a király nyugati hódító politikájának megvilágítása és pozitív értékelése. ... Fügedi Erik cikke: 'Das Königreich Ungarn' a társadalmi és gazdaságtörténeti fejlődés kitűnő ábrázolása. Mátyás király pénzügyi viszonyainak tárgyalása indirekt módon megerősíti Mályusz fent említett tézisét. A corvini külpolitika megváltozását Karl Nehring is természetesen gondosan regisztrálta, aki 'Ungarn in Europa im Zeitalter von Matthias Corvinus' címmel mesterien foglalja össze a bonyolult külpolitikai kapcsolatokat, anélkül, hogy a mélyebb motívumok – amelyeket csak sejteni lehet – problémájába belemenne. Moritz Csáky tanulmánya: 'Ungarn und die Länder der Habsburger im Zeitalter des Matthias Corvinus', a corvini külpolitikának az osztrákok számára különösen érdekes részét tárgyalja behatóan, amelyet a kiállításon is kellőképpen dokumentáltak. ... Kiemelkedik Balogh Jolán munkája, aki a kiállítás művészettörténeti anyaga feldolgozásának orozslánrészét végezte. Korábbi számos publikációjának eredményeit két cikkben foglalja össze. A tanulmányokban – 'Die ungarische Mäzene der Renaissance' és 'Die Kunst der Renaissance in Ungarn' – először volt alkalma arra, hogy a reneszánsz művészetnek Magyarország alsóbb néprétegeiben történt elterjedését és meggyökerezését is – a külföld számára – felvázolja. Alapos szakismeretről tanúskodnak Voit Pál (Das Kunsthandwerk der Renaissance in Ungarn) és Rajeczky Benjámin (Das Musikleben der Renaissance in Ungarn) cikkei is. A kötet első részét Ritoókné Szalay Ágnes (Die Geburt der ungarischen Nationalliteratur im Zeichen der Matthias-Tradition című) érdekes tanulmánya zárja.”

Nemzetközi kongresszusok, konferenciák, vegyesbizottsági ülések

WESTERMANN, EKKEHARD (szerk.): Internationaler Ochsenhandel (1350–1750). Akten des 7th International Economic History Congress Edinburgh 1978. (Nemzetközi marhakereskedelem, 1350–1750. A 7. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus aktái, Edinburgh, 1978.) Stuttgart, 1979. 299. = Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, Bd. 9. – *Ism.*: M.H. – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 32. 1984:1. 148–149.

A kötetben megjelent 12 tanulmány a gazdasági élet fontos, de nagyon elha-

nyagolt területét érinti: az európai népesség hússal való ellátását. A kötetben szerepel N. Kiss István tanulmánya: A magyar állattenyésztés jelentősége Magyarország és Közép-Európa számára a 16–18. században.

DROBIZSEV, V.Z. – LIGI, H.M. – PIVOVAR, E.I.: K itogom VIII Mezsduarodnogo kongressza po ékonomicseszkoi isztorii (A VIII. Nemzetközi Gazdaságtörténeti kongresszus eredményei). – Isztorija SzSzsR, 1983:4. 61–74.

A Budapesten, 1982. augusztus 16–20-án lezajlott világtalákonsszuzt Ránki György nyitotta meg; a fórum résztvevőit Lázár György miniszterelnök üdvözölte. Az első plenáris ülésen Pach Zsigmond Pál, a Nemzetközi Gazdaságtörténeti társaság elnöke tartott főreferátumot „Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem” címmel. Ebben rámutatott az eredeti tőkefelhalmozás és a kapitalizmus fejlődésének főbb szakaszaira Közép-Európában, különös figyelemmel a magyar nemesség és a harmadik rend üzleti szellemére; az áru- és pénzviszonyokra és a nemesség bekapcsolódására, majd gondolkodásának értékrendjének megváltozására. Az előadó a továbbiakban a magyar nép gazdasági és szociális vívmányait jellemezte a szocializmus keretei között. Pach Zsigmond Pál aláhúzta azt, hogy a gazdasági fejlődés sajátosságainak elemzésekor mennyire fontos a nemzeti jellem specifikus vonásainak ismerete. Agrártörténeti főreferátumot Makkai László tartott a „Nagybirtokos és kisbirtokos gazdálkodás. Hűbérurak és parasztek a közép- és újkori Európában” címmel. Ecsetelte a munka termelékenységének ösztönzését a nagybirtokon, ami megfordul a válság ill. a rekonstrukciós korszakban 1300–1600-ban és csak az új típusú nagybirtok lendíti fel a gazdasági életet. Részletesen elemzi a feudalizmus genezisét. Kétséges, hogy a „gazdaságon kívüli kényszer” terminológiát helyettesíthetjük-e a Makkai L. által javasolt „közvetlen alárendeltség” meghatározással. Pach Zsigmond Pált megválasztották a társaság tiszteletbeli elnökének.

ZIMÁNYI, VERA (szerk.): La pologne et la Hongrie aux XVIe–XVIIIe siècles. Textes du colloque polono-hongrois de Budapest (Lengyelország és Magyarország a 16–18. században. A budapesti lengyel–magyar kollokvium szövege). Bp. 1981. Akadémiai K. 149.

KÖPECZI, BÉLA – BALÁZS, ÉVA H. (szerk.): Noblesse française, noblesse hongroise XVIe–XIXe siècles (Francia nemesség, magyar nemesség a 16–9. században). Bp. 1981. Akadémiai K. 200.

GUNST, PÉTER – HOFFMANN, TAMÁS (szerk.): Grand Domaine et petites exploitations en Europe au Moyen Age et dans les temps modernes. Rapports nationaux (Nagybirtok és kisgazdaságok Európában a középkorban és az újkorban). Bp. 1982. Akadémiai K. 401. – *Ism.*: Heppner, Harald – Österreichische Osthefte 26. 1984:3. 524–526.

A MTA Történettudományi Intézete egyre több publikációban alkalmazza az összehasonlító módszert, amit három példán keresztül ismertetünk. Az első esetben a cikkek időbelileg és tartalmilag meglehetősen szórványosan

helyezkednek el, többségük gazdasági, mindenekelőtt kereskedelemtörténeti kérdéseket vizsgál és érdekes eredményeket is felmutat, azonban az előadások közül egyik sem foglalkozik olyan mértékben kielégítően Lengyelország és Magyarország összehasonlításával, hogy konkrét eredményeket mutathatott volna fel. Az olvasó ilyen összehasonlítást csak két cikkből, Péter Katalin és Jerzi Michalski tematikusan „összehangolt” tanulmányából vonhat le.

A második példa ugyanezt a képet mutatja: különféle témákat sorol (pl. Makkai és Diószegi), anélkül azonban, hogy egy ilyenfajta összehasonlítás lehetőségeit – de korlátait is – magukban az egyes cikkekben elég konkrétan tárgyalják. Az érdekes részleteredmények ellenére egy a Franciaország és Magyarország közötti, történelmileg különböző adottságoknak megfelelő képet csak közvetetten nyerhetünk a könyvből, – ha eltekintünk Diószegi tanulmányától.

A harmadik példa: majdnem minden referátum éppen a kerettémával foglalkozik. Ez az olvasó számára azzal az előnnyel jár, hogy az egyes cikkek egymással összehasonlíthatók, mégha csak behatároltan is, mert nem mindenütt tárgyalták ugyanazt a korszakot. Mindemellett azonban ez a gyűjtemény összességében hatóságos képet nyújt a témák és feldolgozásuk sokrétűségéről, majdnem egész Európában – Skandináviától Olaszorszáig, Oroszországtól Spanyolországig.

NOBLESSE française, noblesse hongroise XVIe–XIXe siècles. (Ed. by Köpeczi B. and H. Balázs É. Bp. Akadémiai K., Paris, Éd. du CNRS. 1981. 200.)

LA PLOGNE et la Hongrie aux XVIe–XVIIIe siècles. (Ed. by V. Zimányi. Bp. 1981. Akadémiai K. 149.) – *Ism.*: R.J.W. Evans. – History, 1983. febr. t. 68. f. 222. 157.

A két kongresszus előadásaiból összeállított kötetek ismertetője bírálja a tanulmányok egymással és a konferenciák célkitűzéseivel való laza összefüggését, egyenetlen fajsúlyát.

A kötetek az 1975-ben Rennesben, ill. 1976-ban Budapesten tartott konferenciák előadásait tartalmazzák. A cél az érintett országok történelme bizonyos közös problémáinak megvitatása volt, főleg a kora újkorra vonatkozólag. A francia–magyar ülések a nemességgel foglalkoztak; a lengyel–magyar konferencia középpontjában gazdasági és intellektuális kérdések álltak. A témák közös volta ellenére a kölcsönösség azonban majdnem teljesen hiányzik. Egyetlen referátum (PETNEKI Á.) tesz összehasonlítást egy rövid művészettörténeti esszében Magyarország és Lengyelország között, bár a tárgy szinte kiált történészért. Két résztvevő (Wyczanski és Leskiewicz) Kelet- és Nyugat-Európa hasonlóságairól és különbségeiről való mondanivalója csak némileg analitikus. Szerkesztői hozzászólások, feljegyzett viták nincsenek a kötetben. A tíz francia esszé alig mond mást, mint amit a szakemberek már amúgyis tudnak; Bérenger a noblesse d'épél és az állam viszonyát elemzi, A. Soboul az arisztokrácia és a forradalom témáján belül mozog, a többiek, J. Meyer vezetésével, többnyire Bretagne vidéki nemességével foglalkoznak. Lengyelországot öt referens képviseli, a legjobb közülük M. Bogucka, aki alapos összefoglalást ad a balti államok kereskedelméről és a hazai társadalomra gya-

korolt hatásáról. Ami a magyar történészeket illeti, hasznos összefoglalásokat kapunk a különböző területeken folytatott munkálatok eredményeiről: a nemesség magatartásáról a Dózsa-felkelésben (Székely), és II. Rákóczi F. szabadságharcában (Köpeczi); a 18. századi művelt arisztokráciáról (H. Balázs É.); és a felvilágosult nemességről (Kosáry); a hanyatló kereskedő-társadalomról a 16. századi Kassán (Granasztói) és a szkíta ideológia hiányáról a 18. század politikai nemzetében (Péter K.); Pach Zs. P. fontos kutatási eredményeit folytatja a levantei kereskedelemmel kapcsolatban; Zimányi V. a 18. századi marhakivitelről közöl statisztikai adatokat, Benda K. pedig megismétli érdekes elméletét a kálvinista ellenállásról.

UNGARN und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte in Verhältnis der beiden Länder (Magyarország és Ausztria Mária Terézia és II. József alatt. A két ország közötti kapcsolat szempontjai). Wien, 1982. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 164. – *Ism.*: Kazimir, Š. – Historický časopis (Bratislava) 32, 1984.6. 956–957.

A könyv 1980-ban Bécsben tartott osztrák–magyar történész vegyesbizottság 2. ülészakán elhangzott előadásokat tartalmazza, a recenzor ezeket foglalja össze.

LE GOFF, Jacques – KÖPECZI, Béla: (Publ.) Objet et méthodes de l'histoire de la culture. Actes du colloque franco-hongrois de Tihany (A művelődéstörténet tárgya és módszerei. A francia–magyar történész találkozó iratai. Tihany, 1977. október 10–14.) Paris – Budapest, Ed. du CNRS – Akadémiai K. 1982. 248. – *Ism.*: Michaud, Claude. – Annales ESC 39, 1984:1. 174–175.

Georges Duby, Köpeczi Béla, Lackó Miklós és Jacques Le Goff előadásának ismertetése a művelődéstörténet tárgyköréről, melyet elkülönítettek a szellem-történettől, a művészet-, irodalomtörténettől, gazdaságtörténettől, valamint néprajztól; Le Goff a művelődéstörténetet történeti antropológiának nevezi. A kollokvium első témája az oktatás története. Az ismertetés kiemeli Jacques Revel referátumát. A találkozó második témája „Társadalom, mentalitás a XVIII. században”. Itt Albert Soboul, Gundula Gobel, H. Balázs Éva, Kosáry Domokos, Benda Kálmán, Sziklay László és Bene Ede előadásait ismerteti Michaud egy-egy mondattal.

A harmadik szekcióban az „Etnográfia és folklór: elmélet és történelem” témában hangzottak el előadások. Az ismertetés kiemeli Sötér István, Voigt Vilmos, André Burguire, Mona Ozouf, Joseph Goy és Jean Yver referátumát.

ČIČAJ, V.: Konferencia o Matejovi Belovi, o jeho živote a diele (Bél Mátyásról, életéről és művéről rendezett nemzetközi tudományos tanácskozás). Smolenice, 1984. dec. 12–15. – *Ism.*: Historický časopis (Bratislava) 32, 1984:3. 514–515.

Bél Mátyás (1684–1749) születésének 300. évfordulója alkalmából a SzTA Történettudományi Intézete és Földrajzi Intézete által rendezett tanácskozás elhangzott előadások, hozzászólások és vita-felszólalások tartalmi összefoglalása. A tanácskozáson a magyar történészek részéről Wellmann Imre és Nagy László vett részt. Wellmann Bél Mátyásnak a feudális társadalommal

kapcsolatban elfoglalt kritikai álláspontját jellemezte a művei alapján; Nagy L. pedig tudományos hagyatéka sorsának alakulását vizsgálta.

Historiográfia

MAKKAI, László: *Ars Historica: On Braudel (Ars Historica: Braudel-ről)* – Review 6, 1983.4. 435–453.

1979-ben jelent meg Fernand Braudel *Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme, XVe–XVIIIe siècles*. (Anyagi civilizáció, gazdaság és kapitalizmus, 15–18. század.) című könyve, amelyet Makkai László ismertet tanulmányában. Véleménye szerint a könyv a huszadik századi historiográfia alapműve.

GLATZ, Ferenc: *Bakwardness, Nationalism, Historiography (Elmaradottság, nacionalizmus, historiográfia)*. – *East European Quarterly* 17, 1983.1. 31–40.

A cikk a magyarországi historiográfia, a nemzeti identitáskeresés 19. századi gyakorlatának bemutatásából kiindulva elvezet a magyar történelemkutatás jelenkori problémáihoz.

GLATZ, Ferenc: *K vüvodu v szvet pervüh tomov obobscajuscsego truda po izstorii vengerszko go naroda (A magyar nép történelmét összefoglaló mű első kötetéről)*. – *Voproszű Izstorii*, 1983.8. 143–148.

A tizkötetes „Magyarország története” szerzői, szerkesztőbizottsága nevében ismerteti a munka koncepcióját, az 1976 óta megjelent köteteket, a kötetek tematikáját.

Magyarország története 1526-ig

TORU, Senga: *Morávia bukása és a honfoglaló magyarok. Századok*, 1983.2. 307–345. – *Ism.*: Pražák, Richard. – *Časopis matice moravské (Brno)* 103, 1984.3–4. 377–378. A szerző új alapokon próbálja a témát értelmezni, sőt a csehszlovák történészeknek a kérdéssel kapcsolatos véleményét is differenciáltan értelmezi; javasolja a tanulmánynak cseh vagy szlovák nyelvre történő lefordíttatását és megjelentetését.

– *Ism.*: – II –. – *Historický časopis (Bratislava)* 32, 1984.2. 333–334.

A cikk legértékesebb részének azt a megjegyzést tartja, hogy a Nagymorva Birodalom bukása után a magyarok által meghódított területeken szláv lakosság is maradt. Számos bíráló megjegyzés mellett (a forrásokat a szerző kizárólag saját tételeinek alátámasztására használja, főleg Porfirogenetoszra támaszkodik, a többi forrás értékét alábecsüli, a magyar régészek és történészek, főleg Györffy és Kristó nézeteit fogadja el), a recenzor aláhúzza, hogy a Századok szerkesztősége célt tévesztett, ha a tanulmány közzélével az volt a célja,

hogy a 9. századi csehszlovák és a magyar őstörténet még számos bonyolult kérdésének tisztázásához járuljon hozzá.

KELLENBENZ, H. (szerk.): Handbuch der europäischen Wirtschafts und Sozialgeschichte, Bd. 2.: Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte im Mittelalter (szerk.: J.A. van Houtte). (Európa gazdaság- és társadalomtörténete a középkorban.) Stuttgart, 1980. 830. 22 paragr.: KOVRIG, Ilona: Reitervölker: Die awaren im Karpatenbecken, 617–624. (Lovasnépek: Az avarok a Kárpát-medencében); GYÖRFFY, György: Ungarn von 895 bis 1400, 625–655. (Magyarország 895-től 1400-ig.) – *Ism.*: GÖCKENJAN, Hansgerd (Giessen) – Südost-Forschungen, 1983. 312–314.

„Az 'Európai gazdaság- és társadalomtörténeti kézikönyv' most megjelent második kötetében Délkelet-Európa története viszonylag nagy helyet foglal el. A magyar kutatás két jelentős névvel képviselteti magát, az archeológus Kovrig Ilonával és a történész Györffy Györggyel.

... Györffy ismeretekben gazdag és átgondolt ábrázolása, amely a forrásanyag átfogó ismeretén alapszik, korlátlan elismerést érdemel. Mind Györffy, mind Kovrig cikkei a magyar történelmi és régészeti kutatás magas színvonalát tükrözik és egyben kijelölhetik a középkori Magyarország még hiányzó gazdaság- és társadalomtörténetének irányát.”

HELTAI, Gáspár: Krónika az magyaroknak dolgairól. (Sajtó alá rend.: Kulcsár Margit. A bevezetőt Kulcsár Péter írta.) Bp. 1981. Magyar Helikon, 475. (Bibliotheca Historica.) – *Ism.*: Bogyay, Thomas von (München) – Südost-Forschungen, 1983. 358–359.

„A Bibliotheca Historica sorozat – amely igényesen kiállított tudományos ismeretterjesztő sorozat – jelen kötetében a magyar múlt barátainak szélesebb köre számára olyan történeti művet jelentetett meg, amelynek tulajdonképpen csak kultúrtörténetileg van különleges jelentősége. Kulcsár Péter, aki Bonfinióról írott munkáival és a Ranzanus-kiadással a magyarországi humanizmus kitűnő ismerőjének mutatkozott, összefoglalja a szerző kevésbé ismert életútját. ...”

III. BÉLA emlékezete. A szöveganyagot válogatta, fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kristó Gyula és Makk Ferenc. A képanyagot Marosi Ernő válogatta. Bp. 1981. Magyar Helikon, 215. (Bibliotheca Historica.) – *Ism.*: Bogyay, Thomas von (München) – Südost-Forschungen, 1983. 361–362.

„A 'Bibliotheca Historica történelmi és kultúrtörténeti sorozat' magas példányszámú, ízlésesen kiállított kötetei a magyar történelem írásos forrásait teszik hozzáférhetővé a történelem iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség számára. A szegedi egyetem két történészének közös munkája azonban a szakemberek különleges érdeklődését is kiérdemli. Hiszen majdnem teljes gyűjteményét nyújtják a III. Béla király életét és tevékenységét érintő forrásoknak. A bevezető nagyon világosan összefoglalja a király életútját és kormányzását és bemutatja Magyarország akkori társadalmi és gazdasági viszonyait is ...

Néhány megjegyzés a bevezetéshez: hiányoznak a lábjegyzetek, vagy jegyzetek,

kiváltképpen azért, mert a szerzők túlságosan vitatott kérdésekben foglalnak állást. A publikált forrásokra való hivatkozások ezt a hiányt legalább részben pótolhatták volna. A 15. oldalon azt olvassuk: 'nem kizárt', hogy az érsek (Lukács) kezdetben III. Béla követője volt és talán abban is szerepet játszott, hogy Bélát Bizáncból a megüresedett trónra hívták. III. Sándor pápának Lukács érsekhez írott levelében (nr. 11. 60–61. pp.) ez mint vitathatatlan tény jelenik meg, s nincs okunk kételkedni benne. ..."

A recenziens a továbbiakban több tévedésre, valamint hiányosságra hívja fel a figyelmet, majd a következőképpen folytatja: „A fordítások lehetőség szerint a legjobb kritikai forráskiadásokat vették alapul. Kiemelendő a számos görög forrás, amely részben csak az utóbbi évtizedekben vált ismertté. Úgy tűnik azonban, hogy a két szerző érdeklődése bizonyos egyoldalúsággal a politikára irányul, alig használták ki az alkalmat, hogy fontos kultúrtörténeti összefüggéseket mutassanak be.

Amint ezt a jelen forrásgyűjtemény bizonyítja, III. Bélát éppen a középkori magyar historiográfiában feltűnően mostohán kezelték. Ma már bizonyos, hogy az egyik legjelentősebb Árpád-házi uralkodó volt. A vele foglalkozó magyar történészek számára a könyv jó ideig nélkülözhetetlen lesz.”

A TATÁRJÁRÁS emlékezete. A kötet anyagát válogatta és szerkesztette Katona Tamás. Szakmai szempontból átnézte Györffy György és Szűcs Jenő. A bev. tanulmányt Györffy György írta. Bp. 1981. Magyar Helikon, 368. (Bibliotheca Historica.) – *Ism.*: Bogyay, Thomas von (München) – Südost-Forschungen, 1983. 362–363. „... Többet nyújt, mint amit a cím ígér. A kiadvány számára magyarra fordított írásos források nemcsak az 1241–1242-es magyarországi katasztrófát érintik. ...

Az egyes fejezetek elején pontosan megadják, hogy a szövegeket mely publikációkból vették át, a végén állnak a magyarázó jegyzetek, sajnos azonban minden forrás- és irodalomhivatkozás nélkül. Ez rendkívül sajnálatos, sőt megfoghatatlan, kiváltképpen, hogy a jegyzetek néhány kevésbé ismert és egy-két kérdéses adatot is tartalmaznak. A recenziens szeretné megtudni például, min alapul az a megállapítás, hogy a mohi csatában elesett templomos lovag Rembald de Caremb volt. Pauler Gyula alapvető művében „A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt” (II. kötet Bp. 1899) az 515. oldalon a spalatoi Tamás által emlegetett, de meg nem nevezett templomos lovagot Jacobus de Monti Regalival azonosította. James R. Sweeney, aki a „Historia pontificum salonitarum atque spalatensium” új kritikai kiadását készíti elő és a közeljövőben megjelenő „Ungarns Geschichtsschreiber” (Styria Verlag, Graz–Köln–Wien) 3. kötete számára az idevágó fejezetet kommentálta, Paulertől függetlenül ugyanerre az eredményre jutott. Egy jó tudományos apparátus a tartalmilag átfogóan megszerkesztett és tipográfiai is kitűnően kiállított kötet értékét méginkább emelhetné volna.”

DÜMMERTH, DEZSŐ: Az Anjou-ház nyomában. Szombathely, 1982. Panoráma K. 542. – *Ism.*: J. Sopko. – Historický časopis (Bratislava) 32, 1984:1. 167–168.

A monográfia alapos tartalmi bemutatásán túl a recenziens néhány bíráló meg-

jegyzést is tesz. Véleménye, hogy az ismertetett munkát csakis kritikai fenntartásokkal szabad elfogadni. Hiányolja pl., hogy Nagy Károly keleti hódító háborúi tárgyalásánál csak az avarokról tesz említést, a szlávokról megfeledeznek; a szerzőnek a „szent háború” eszméjéről kifejtett nézeteit ugyancsak fenntartással kell fogadni, sőt a recenzor szerint a szerző eltúlozza azt a hatást, amelyet a spiritualisták Nagy Lajos vallási meggyőződésére gyakoroltak. A könyv a bonyolult történeti problémákat inkább szabadabb irodalomtörténeti megközelítéssel próbálja megoldani. A munka legsikerültebb részeinek a világi műveltségnek utat törő eszmei áramlatokkal, az olasz humanizmus és reneszánsz hatásával foglalkozó fejezeteket tekinti.

KOSÁRY, DOMOKOS: Magyar külpolitika Mohács előtt. Bp. 1980. 205. – *Ism.:* Bogyay, Thomas von (München) – Ungarn-Jahrbuch 12, 1982–1983. 262.

„Ezzel a munkájával Kosáry – akinek történelmi bibliográfiái már régóta elengedhetetlen segédeszközei a magyar történelmet kutatók számára – hiányt akar pótolni. A régebbi forráskutatás ugyanis a középkori magyar nagyhatalom fényes időszakait részesítette előnyben. Diplomáciai források alapján itt éppen a hanyatlást vizsgálják. ... Kosáry minden adata és következtetése imponáns tudományos apparátussal (több mint 300 jegyzet) pontosan és meggyőzően bizonyított. A szerző a maga elé kitűzött feladatot példaszerűen oldotta meg. Csak azon lehet kissé csodálkozni, hogy ez a kitűzött dokumentált munka egy tudományos-népszerűsítő sorozatban jelent meg.”

A MAGYAROK TÖRTÉNETE. Tarih-i Üngürüş. Madzsar Tarihi. Bp. 1982. Magvető K. 524. – *Ism.:* Marsina, Richard. – Historický časopis (Bratislava) 31, 1983:4. 630–633.

A recenzor a szlovák olvasót nemcsak a két – török nyelven írott – mű keletkezése körülményeivel és a két szerző (az egyik ismeretlen) életével és a művek rövid tartalmával ismerteti meg, hanem meglepéssel nyugtázza a művek magyar nyelven történő megjelentését (sőt reméli, hogy rövidesen a szlovák nyelvű kiadásra is sor kerül), mivel úgy látja, hogy a munkákban sok olyan adat van, amely a középkorral foglalkozó történészek számára is újat jelent, hiszen az eddigi megjelent krónikákban nem szereplő utalások is vannak a munkákban.

1526–1848

GUNST, PÉTER – HOFFMANN, TAMÁS (szerk.): Grand Domaine et Petites Exploitations en Europe au Moyen Age et dans les Temps Modernes. Rapports Nationaux. – Large Estates and Small Holdings in Europe in the Middle Ages and Modern Times. National Reports. Bp. 1982. Akadémiai K. 402. –

– *Ism.:* Kaufhold, Karl Heinrich (Göttingen) – Historische Zeitschrift 238, 1984:1. 131–132.

A tanulmányok eredményeit, – amelyek Európa majdnem minden területéről

rövid áttekintést nyújtanak a kutatás helyzetéről, s ezzel olyan bőségu információkat adnak, amelyek eddig ilyen mértékben seholsem álltak rendelkezésre – nagyra kell értékelni. Természetesen láthatóvá válnak a hiányosságok is, amelyek a kerettéma kifejezetten alapvető kérdéseit illetően fennállnak – pl. a mezőgazdasági birtok- és uradalmi struktúra jelentősége és változása. A problémafelvetés itt kétségtelenül ösztönzően hatott, mert néhány cikk tipizálást vagy hasonló általánosításokat kísérelt meg. Emellett többször joggal utalnak a város és a falu, valamint a mezőgazdaság és a falusi kézműipar közötti szoros kölcsönhatásokra, tehát elkerülnek egy leszűkítő, tisztán agrártörténeti szemléletmódot.

KÖPECZI, BÉLA: Staatsrason und christliche Solidarität: Die ungarischen Aufstände und Europa in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts (Államérdek és keresztény szolidaritás: a magyar felkelések és Európa a 17. század második felében). Vienna, 1983. Böhlau. – *Ism.*: Roider, Karl A. (Louisiana State Univ.) – The American Historical Review 89, 1984:4. 1111.

Az 1664–1700-as időszak magyar történelméről „Köpeczi felkutatott valamennyi jelentős késő 17. századi hírlapot, pamfletet, történelmi, földrajzi anyagot, verseket, regényeket és darabokat, melyek a magyar felkeléssel kapcsolatosak. Különösen lenyűgöző a Hollandiában megjelent francia irodalomból készült válogatás. Sajnálatos, hogy ez az információtömeg többnyire nem lett szintetizálva. ... A könyv impresszív mennyiségű kutatást árul el, és aranybánya olyan kutatók számára, akik a korai modern kor népszerű irodalmával foglalkoznak.

BUZA, JÁNOS: Die grossbäuerliche Viehzucht auf der ungarischen Tiefebene im 17. Jahrhundert (A nagyparaszti állattenyésztés a magyar Alföldön a 17. században). – Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 32, 1984:2. 165–210.

A nagyparaszti állattenyésztés struktúrája (szarvasmarha-, juh- és lótenyésztés elemzése). Számos táblázattal, bő jegyzetekkel ellátott cikk.

PACH, ZSIGMOND PÁL: Közép-Kelet Európa és a világkereskedelem az újkor hajnalán. Századok, 1982. 116. évf. 3. sz. 427–459. – *Ism.*: Kazimír, Š. – Historický časopis (Bratislava) 31, 1983:4. 638–639.

A recenzor kiemeli, hogy a munka nagyon érdekes és kezdeményező és legfőbb értéke, hogy a szerző a gazdasági differenciálódás integrált részeként vizsgálja a nyugat-európai országoknak a tengerentúli országokkal folytatott kereskedelmét; figyelemreméltónak tartja a 17. századi gazdasági válságra vonatkozó megállapításait, főleg a szlovák történészek számára, mivel magyarázatot kapnak a 17. századi Szlovákia gazdasági fejlődése néhány problémájára is.

BALÁZS, ÉVA H. – HAMMERMAYER, L. – WAGNER, H. – WOJTOWITZ, J. (Szerk.): Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa. Freimaurer, Gesellschaften, Clubs (A felvilágosodás támogatói Közép- és Kelet-Európában. Szabadkőművesek, társaságok, klubok). (Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen in

Mittel- und Osteuropa. Bd. 5.) Berlin, 1979. 347. – *Is.*: Hoensch, Jörg K. (Saarbrücken) – Zeitschrift für Historische Forschung 10. 1983:3. 379–381.

A recenziens röviden ismerteti a kötetben szereplő tanulmányokat (köztük a H. BALÁZS Éva írását is) és végül megállapítja: „A szabadkőművesség hatástörténetéhez Közép- és Kelet-Európában 1740 és 1810 között a kötet kitűnően használható mint kézikönyv – nem utolsósorban jó jegyzékei és bibliográfiai hivatkozásainak bősége miatt, bár az egyes cikkeknel bizonyos kiegyensúlyozatlansággal kell számolni, ami az ilyen gyűjteményes köteteknél elkerülhetetlen. Alkalmanként erősen hajlanak arra, hogy csak egy páholy, vagy személyiség szempontjából jelentős eseményeket részletezzenek. Ezt megsínyli a kötet zártsága. A szerkesztők részéről hasznos lett volna egy összefoglaló értékelés a konferencia eredményeiről. A résztvevők tudományos tevékenysége bemutatása is jó lett volna. Azt a következtetést lehet levonni, hogy a szabadkőművesség politikai és kulturális jelentőségét eddig egyszerűen lebecsülték.”

ZIMÁNYI, V.: Grands Domaines et Petites Exploitation en Europe Orientale-Centrale (A nagybirtok és a kisgazdaságok Kelet-Közép-Európában). In: Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 27, 1981. 317–333. – *Is.*: Kazimír, Š. – Historický časopis (Bratislava) 32, 1984:4. 646–648.

A recenzor vitába száll a szerző számos megállapításával: 1. a gazdasági fejlődésben a 17. sz. középtől tapasztalható visszaesés, ill. az a megállapítás, hogy Közép-Európa ekkor a világgazdasági fejlődés perifériájára került a recenzor szerint Szlovákiára aligha vonatkozik; 2. helytelen az a megállapítás, hogy a földbirtokosság az állatkivitelbe nem kapcsolódott be; 3. a szőlő-, ill. a bortermeléssel kapcsolatos következtetéseknek a recenzor szerint nem sok köze van a történelmi valósághoz; 4. kétkedéssel fogadja azt a megállapítást is, hogy a 17. században a gyarmatok vették át a Közép-Európa keleti részeinek a nyugati piacokra irányuló gabonafélék kivitelében betöltött szerepét. Véleménye szerint a szerző a magyarországi fejlődést helyesen próbálja elemezni, de megfélekedzik arról, hogy egy koncepciót csak a tényekkel alátámasztva lehet tartalommal megtölteni, ugyanakkor a szerző saját koncepciója felépítésénél számos és fontos tényezőt figyelmen kívül hagy csak azért, mert ezek a tények koncepciójának ellentmondanak, sőt néhányat éppen e koncepció érdekében kénytelen elferdíteni.

MAKKAI, LÁSZLÓ: Örökös jobbágság és kapitalizmus. Századok, 1981. 115. évf. 2. sz. 320–339. – *Is.*: Kazimír, Š. – Historický časopis (Bratislava) 32, 1984:4. 653–654.

A recenzor szerint a szerző által elmondottak túlságosan leegyszerűsítik a problémát. Véleménye szerint az állattenyésztésnek és a szőlő- ill. bortermelésnek a külpiacokhoz való kötődése nem ad magyarázatot a második jobbágság magyarországi kialakulására és fejlődésére, ugyanakkor a második jobbágság kulcskérdésének: a feudális járadék problémájának kevés figyelmet szentel. A cikk jelentőségét két vonatkozásban tartja figyelemre méltónak: 1. megismerteti a kérdésnek a nemzetközi irodalomban való legújabb értékelésével;

2. kísérletet tesz a világgpiacnak a késő feudalizmuskori magyarországi gazdasági és társadalmi fejlődésére gyakorolt hatása tisztázására, magyarázatára.

CSIZMADIA, ANDOR: Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Bp. 1979. Gondolat K. 585. – *Ism.*: Toth, Adalbert (München) – Südost-Forschungen, 1983. 364–465.

„Csizmadia professzor, a magyar közigazgatástörténet elismert mestere olyan reformtervezeteket publikál ebben a kötetben, amelyek a török kiűzésétől a tanácsrendszer bevezetéséig – a magyar közigazgatás javítása vagy felépítése céljából jöttek létre. A tervek egy részét a levéltárakból kellett napvilágra hozni, más részük már megjelent nyomtatásban. ... A gyűjtemény összesen 37 reformtervezetet tartalmaz. Nagyon tanulságos a szerkesztő bevezetője, a közigazgatás főbb kérdéseit foglalja össze az adott időszakban.”

BENDA, KÁLMÁN – ELEK, JUDIT: Vizsgálat Martinovics Ignác szászvári ügyvéd és társai ügyében. Bp. 1983. 448. – *Ism.*: Šimončíč, J. – Historický časopis (Bratislava) 32, 1984:1. 169.

A film-forgatókönyv tartalmi bemutatása mellett a recenzor pozitívan értékeli a történéssz és rendező közös vállalkozását, mert „... a múltban nem nagyon gyakran fordult elő, hogy egy Dei gratia történéssz – és Benda K. kétségtelesen az – átlépje a tudomány határvonalát. Olyan páratlan szintézis született, amely historizmusából és a historizmus posztulátumából mitsem vesztett. ... A 18. század utolsó évtizede, pontosabban 1794–95-ös évek drámai volta egyenesen fölkínálta magát arra, hogy a történéssz és a rendező kísérletet tegyen egy ilyen mű megírására, amely több, mint egyszerűen sikeres...”

KOSÁRY, DOMOKOS: Napoleon et la Hongrie. Bp. 1979. Akadémiai K. 122. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 130.) – *Ism.*: Kazimír, S. – Historický časopis (Bratislava) 32, 1984:6. 957–958.

A kérdés feldolgozására eddig már többen és többször vállalkoztak, de eddig – a recenzor véleménye szerint – Kosárynak sikerült a felvetett kérdéskörrel, vagyis a napoleoni hatalmi politikának Magyarország belpolitikai fejlődésére gyakorolt hatásáról reális és józan értékelést adnia, főleg a francia forradalom ideológiájának Magyarországon történő elterjedéséről és hatásáról.

– *Ism.*: Conelly, Owen (Univ. of South Carolina) – Austrian History Yearbook 17–18. 1981–1982. 426–428.

„...A marxista vonal ellenére Kosáry egy gondos, tudományos művet hozott létre, felhasználva mind a francia, mind pedig a magyar könyvtári forrásokat, éppúgy mint a nyomtatásban megjelent előadásokat, emlékiratokat és másodlagos forrásokat. ...”

Typografia Universitatis Hungaricae Budae 1777–1848. Pablé par Péter Király. Bp. 1983. Akadémiai K. 503. – *Ism.*: V. Matula. – Historický časopis (Bratislava) 32, 1984:3. 496–499.

A recenzor részletesen ismerteti az Egyetemi Nyomda alapításának 400. és

Nagyszombatról Budára való költöztetése 200. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi tanácskozás (Bp. 1977. szept. 4–8.) anyagát tartalmazó kötetet, amelyet rendkívül pozitívan értékel, főleg a benne közölt szláv (szlovák) anyagot tartja nagyon hasznosnak a szlovák kutatók számára. Érdekesnek tekinti a kötetben helyet foglaló, a Nyomda korabeli kiadványairól készült jegyzéket is.

KÁLLAY, ISTVÁN: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Bp. 1980. Akadémiai K. 337. – *Ism.*: Deák, Ernő (Bécs) – Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 36, 1983. 493–495.

„Kállay munkáját kézikönyvként és forráspublikációként is be lehet sorolni. Minden fejezetben először a funkciókat írja le; fejtegetéseinek helytállósága számos bizonyítékra támaszkodik. Ha a gazdaságtörténész különösen a különféle uradalmak könyveléseinek évi számításai iránt érdeklődik a 18. század második feléből, akkor ezzel nem ragadja meg a nyújtott ismeretek sokrétűségét. Sőt Kállay többet nyújt annál, mint amit a cím időbeli behatárolása ígér, hiszen egy kitekintésben a jobbágyfelszabadítás utáni időszakot is felvázolja.

Bár az alapvető közigazgatási struktúra áttekinthetően jelenik meg Kállay tanulmányában, a keresztező kapcsolatokat és paralellításokat azonban nem lehet mindig világosan megkülönböztetni, éppen a példák bősége miatt. Éppen ezért a vázlatos rajzok, illetve az uralmi szervek tagozódásai előnyösek a szövegben. Bizonyára a terjedelmes anyag könnyebb megértésére szolgál az összefoglalás, amely azonban csak magyar nyelven jelent meg.”

1848–1949

BEREND, T. IVÁN – RÁNKI, GYÖRGY: The European Periphery and Industrialization 1780–1914. (Az európai periféria és az iparosítás 1780–1914.) Cambridge, 1982. University Press, 180. – *Ism.*: Pollard, Sidney (Bielefeld) – Historische Zeitschrift 237. 1983.1. 182–183.

A két szerző számos kitűnő gazdaságtörténeti munka révén ismert, amelyekben nehézség nélkül tudták bekapcsolni a nyugati tudományok gondolatkincsét és módszereit. Most az európai „mag” (Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Belgium, Hollandia, Svájc) és Európa fennmaradó része, a „periféria” kölcsönös kapcsolatát választották témául az iparosítás korában. Ebben elvetették a naív kizsákmányolási elméleteket, amelyekről éppen a centrum és a periféria szembenállításánál oly gyakran lehet hallani és ehelyett – anélkül, hogy a fejlett államoknak a kevésbé fejlettekre gyakorolt hatását tagadnák –, az utóbbiak lehetőségeinek sokrétűségét hangsúlyozzák.

A különböző reakciók ok-okozati összefüggésének problémájánál a szerzők említik a népesség növekedését, az oktatást és képzést, az állam szerepét; nagyobb hangsúlyt fektetnek a külkereskedelemre és a fontosabb exportcikkek sajátosságaira. „Annak ellenére, hogy többízben nehéz helyeken eltérnek a

'feudálisból' a 'polgári' társadalomba való átalakulás homályos tézise felé, átgondolt, meggyőzően alátámasztott munkáról van szó, amely több ízben az Európa iparosításáról szóló mostani vita legérdekesebb helyeihez kapcsolódik és azt eredetien vezeti tovább. Nemcsak a történészek, hanem a fejlődéssel foglalkozó kutatók is gyakran fognak tanácsért fordulni hozzá."

– *Ism.*: Saul, S.B. (Univ. of York) – *The Economic History Review* 36. 1983:3. 471–473.

Az ismertetés érdemi észrevételei: Berend és Ránki néhány olyan faktort vizsgál meg, ami meghatározta Európa perifériájára eső országok növekedését a 19. században. Illusztratív anyaga és általánosított következtetései révén sok kérdésre választ ad. A könyv egyes részei problematikusak, pl. a kereskedelmi feltételekről szóló, melyet az árfeltételekkel kapcsolnak össze, teljesen figyelmen kívül hagyva a termelékenység kérdését.

– *Ism.*: Tipton, Frank B. (Univ. of Sydney) – *The American Historical Review* 88. 1983:4. 975–976.

Az európai „perifériának” az észak-nyugati európai „mag”-országokkal való kapcsolatának részletes kifejtése Berend és Ránki számára olyan keretet biztosít, melyben sűrített, ugyanakakor figyelemreméltóan teljes képet tudnak nyújtani Skandináviától Oroszországon, Kelet-Európán és a Balkánon keresztül Olaszországig és az Ibér-félszigetig terjedő ív országainak gazdasági fejlődéséről.

Berend és Ránki bírálják Gerschenkron gazdasági elmaradottsággal kapcsolatos elméletét. Wallerstein és a különféle „függőségi” elméletek képviselőiről bebizonyítják, hogy a „maghoz” tartozó országok nem egyszerűen csak kizsákmányolták a perifériát. A mag és a periféria közötti komplex kölcsönhatás eredménye minden esetben a periféria regionális történelmi múltjától, valamint a kezdeti kontaktusfelvétel specifikus időszakának adott körülményeitől függött. Míg a 18. század végén a periféria területei alapvetően azonos társadalmi-gazdasági szerkezetűek voltak, addig 1914-re erősen elütöttek egymástól. Skandinávia a mag részévé vált, míg Olaszország, Magyarország és Oroszország egyes területei „a teljes gazdasági átalakulás útján voltak”. Dél- és Dél-Kelet-Európa egyes területei „még alig kezdték el... vagy megrekedtek a kezdeteknél”.

Berend és Ránki a 19. században végbement folyamatot lenini terminológiával „kapitalista felhalmozásnak” minősítik.

A szerzők kitűnően és nagyon olvasmányos formában fejtegetik az európai periféria fejlődésének gazdasági okait. Lakosság, tőkekiáramlás, fejlődés-átvétel, nemzetközi kereskedelem, exportiparágak növekedése, főszektorok, és ezek hatása a periféria országainak hazai gazdaságára, mind olyan faktorok, amelyeket a szerzők bámulatra méltóan kezelnek, és amelyek közötti kapcsolatok világosan kirajzolódnak. A könyv a nemzetközi politikai rendszerek szisztematikusan elemzésének hiánya és a „függőség” és „periferizálódással” kapcsolatos elméletekre vonatkozó kritikájuk fontos összefüggéseknél hiányos marad; – a könyv érdekes, tartalmában intelligens kísérlet egy széleskörű és

fontos téma elemzésére. Megéri, hogy mindazok, akiket az európai gazdasági fejlődés érdekel, elolvassák.”

BEREND, T. IVÁN – SZUHAY, MIKLÓS (szerk.): A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Bp. 1978. – *Ism.*: KLOCKE, H. (Pöcking) – Ungarn-Jahrbuch 12. 1982–1983. 277–278.

„A könyv egyes fejezeit különböző munkatársak készítették. Az egész munka a magyar gazdaság és a magyar társadalom tartalmában nagyon gazdag, sűrűn megírt fejlődéstörténete a 19. század közepétől a 20. század közepéig. Bizonyos kétségek felmerülnek, hogy vajon az egész periódust már kapitalistának lehetett-e nevezni, hiszen Magyarországon a kapitalizmus előtti korszak vonásai még erősen hatottak...”

RÁCZ, ISTVÁN: A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon, 1849–1914. Bp. 1980. Akadémiai Kiadó, 238. – Agrártörténeti tanulmányok, 8. – *Ism.*: KLOCKE, H. (Pöcking) – Ungarn Jahrbuch, 12. 1982–1983. 279–281.

„...Az igen széleskörű adat- és számhalmaz feldolgozása néhány fejezet olvasását kissé fárasztóvá teszi, azonban az ábrázolásban és az ítélkezésben következetes vonal mutatkozik meg. Talán az kérdéses, hogy vajon a nincstelenek és törpebirtokosok anyagi helyzete túlságosan sötéten van-e ábrázolva, mindezekelőtt nemzetközi összehasonlításban.”

KOSÁRY, DOMOKOS: Széchenyi Döblingben. Bp. 1981. Magvető K. – *Ism.*: Deák, I. (Columbia Univ.) – The American Historical Review, 89. 1984:1. 164–165.

„...Kosáry Domokos írása Széchenyi életének utolsó éveivel, az 1848–1860 közötti döblingi elmegyógyintézeti tartózkodásával foglalkozik. Bár Széchenyi öngyilkosságának 120. évfordulóján, 1980-ban került nyomdába az írás, a monográfia ténylegesen vagy húsz évvel korábban íródott, az 1950-es évek végén, amikor is az író maga is visszavonultan élt, jóllehet nem saját akaratából. Mint ahogyan Kosáry őszintén elmagyarázza könyvének bevezetőjében, a kézirat 'egy magányos szobában' íródott...”

Kosáryt azóta teljes mértékben rehabilitálták, nem olyan régen a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választották. Most, kb. hetvenévesen, egy, a 18–19. századi magyar politikai és művelődéstörténettel foglalkozó kiemelkedő tudományos munkásságra tekinthet vissza. De éppen mivel Kosáry Domokost nagyszámú írás dicséri, nem barátságtalan dolog kimondani, hogy ez a monográfia magán viseli születésének különleges körülményeit, bár az írás egyszerű példája a gondos dokumentálásnak. A könyv azonban könyörtelenül vádolja az osztrák neoabszolutizmust, amely felelőssé tétetik nemcsak Széchenyi rosszabbodó idegállapotáért, hanem öngyilkosságáért is. Ez számomra túlzásnak tűnik.

Az 1850-es Habsburg neoabszolutizmus reakciónak és gonoszának ábrázolása hagyományokkal rendelkezik a magyar történelemkutatásban. A valóságban azonban a Bach-rezsim meglehetősen toleráns és humánus volt, különösen a nemzetiségek jogait illetően, a kisebbségek Magyarországon abszolút többséget képviseltek. A rezsim ugyanakkor sem gazdaságilag, sem pedig társadalmi-

lag nem volt sikertelen. Végül, egyáltalán nem volt népszerűtlen, még a magyar lakosság körében sem. Széchenyi maga sem tudta, hogyan ítéljen meg egy ilyen rendszert, amely elnyomta a magyar autonómiát és határozottan antiarisztokratikus volt, de ugyanakkor pragmatikus és modern is.

Kosárynak az osztrák imperializmus – mely valóságban egy gyenge hatalom volt, különösen Magyarország segítsége nélkül – elítélésével kapcsolatos jelen kritikája azonban nem csökkenti a szerző tudományos adalékának értékét. Többek között számos apróbb és nem oly apró kérdésre – amelyekkel kapcsolatban régóta vitáztak a magyar történészek – választ talált.”

PUSKÁS, JULIANNA: From Hungary to the United States, 1880–1914. (Magyarországból az Egyesült Államokba.) Budapest, 1982. Akadémiai Kiadó, 225. — *Ism.*: Kovács, M.L. (Univ. of Regina) – The American Historical Review 89. 1984:1. 165–166.

„Puskás Júlianna szóbanforgó kötete a szerző magyar nyelvű munkája alapján készült, amely számos statisztikai, jogi és más forrásanyagot tartalmaz a függelékben, valamint amerikai-magyar társaságok jegyzékeit és interjú-szövegeket. Az olvasók minden biztonnyal szívesen vettek volna bibliográfiai- és forrásjegyzeteken kívül egy név- és helységmutatót.

Bár Bales Mária Magyarországon elkészített fordítása általában jó, néhány ábrát óvatosan kell kezelni, például az „Industrial Workers” c. táblát (5. és 6. táblák, a 34. ill. 36–37. oldalakon), amelyek nem felelnek meg a magyar verzió „önálló iparos” elnevezésnek, ami ténylegesen „önálló iparost” jelent. (Az angol kifejezés „ipari munkás”-nak felel meg!) A táblák egy részében számszaki eltérés is található az eredetihez képest, valószínűleg nyomdai elírás következtében. A könyv gazdag információanyagot tartalmaz (első két részében), az első az emigránsokra és az emigrációra vonatkozik, míg a második az Egyesült Államokban uralkodó állapotokkal foglalkozik. A feltárt tények és következtetések a migráció és letelepedés jobb megértéséhez nyújtanak segítséget. Például arról kapunk képet, hogy „az 1880 és 1914 közötti évtizedek alapvetően az emigránsok vándorlásának évtizedei voltak, nemcsak az Egyesült Államokban, hanem a régi és az új haza között is; ezek ugyanakkor az etnikai csoportosulás éve is voltak”. ...

... Puskás egyik be nem vallott célja az, hogy megcáfolja azokat az állításokat, melyek szerint az 1880–1914 közötti lakossági változásokat, amelyeket a magyar statisztikák numerikus egyenlegében a mérleget a magyarok irányába húzták le, a budapesti kormány ösztönözte volna...

Ennek a modern és átfogó tanulmánynak a publikálása úgy tekintendő, mint jelentős mérföldkő a magyar kulturális és külpolitika változásaiban. Az 1960-as évek végéig az emigráció-kutatást és az etnikai kutatást nem bátorították az országban. A téma világméretű újjászületésével ezek a diszciplínák is kezdtek népszerűvé válni Magyarországon. Az érdeklődést tovább fokozta az azok sorsáért való növekvő aggodás, akik a világ magyarjai egyharmadát képezve nemzeti kisebbségekben élnek többnyire azokban a szomszédos országokban, amelyek a Trianoni Szerződésből hasznot húztak.”

– *Ism.*: MW. – Slezský sborník (Opava) 82, 1984:4. 311–312.

A munkát a fejezetek címszerű bemutatása alapján ismerteti; hiányolja, hogy a szerző a könyv végén nem készített egy rövid tényzerű összefoglaló fejezetet, de más bíráló megjegyzést vagy észrevételt nem tesz. A monográfiát hasznos kézikönyvnek tartja a témával kapcsolatos további kutatások számára.

SZABÓ, ERVIN: *Socialism and Social Science. Selected Writings of Ervin Szabó. (Szocializmus és társadalomtudomány. Válogatott írások, 1877–1918.)* Ed. Litván, György – Bak, János M. Routledge and Kegan Paul, London, Boston, Henley, 1982. 215. – *International Review of Social History* 28. 1983:1. 167–168.

„Az 1918 előtti magyar szocialisták közül Szabó minden bizonnyal azok közé tartozott, akik szorosán követték a nemzetközi szocializmus és a munkásmozgalom fejlődését. Irodalmi munkásságának relatíve rövid időszakát (1890–1918) a Magyarországi Szociáldemokrata Párt Marx–Engels-interpretációjával szembeni egyre kritikusabb hozzáállás, az SzDP „Jassalleanus” gyakorlatának elutasítása és az olasz–francia szindikalizmus iránt érzett növekvő szimpátia jellemezte.

Ezek a reprezentatív válogatások, amelyek többsége első ízben kerül idegen nyelven az olvasó elé, és amelyet szakszerű bevezetés és jegyzetek egészítenek ki, jó lehetőséget biztosítanak Szabó gondolatébresztő nézeteinek megismeréséhez.”

MAKKAI, LÁSZLÓ: *Second Servage et Capitalisme. Acta Historica* 27, 1981. 425–448. – *Ism.*: Kazimír, Š. – *Historický časopis (Bratislava)* 31, 1983:2. 289–290.

A recenzor véleménye szerint a második jobbágyságról szóló közel 100 éve folyó vitában Makkai új, figyelemreméltó aspektusokat vet fel, ámbar a problémának csupán a kapitalista típusú piac (a nyugat-európai kapitalista rendszer és a kelet-európai második jobbágyság közötti szoros összefüggésre való le-redukálás) alapján történő vizsgálatot egyoldalúnak tartja és a következő évek kutatásainak kell Makkai feltevéseit alátámasztani vagy cáfolni.

LUKÁCS, LAJOS: *The Vatican and Hungary 1846–1878. Reports and Correspondence on Hungary of the Apostolic Nuncios in Vienna. (Vatikán és Magyarország 1846–1878. Jelentések és levelezés Magyarországról a bécsi apostoli nunciustól.)* Ford.: Kormos Zsófia. Bp. 1981. Akadémiai K. – *Ism.*: Bárány, G. (Univ. of Denver) – *East European Quarterly* 17. 1983:4. 504–506.

„A recenzor 1967-ben Széchenyiről írt munkájának személyes tapasztalataiból kiindulva ismeri, hogy a vatikáni archívumban folytatott kutatás milyen eredményeket hozhat. A szerző és a vatikáni hatóságok együttműködő erőfeszítéseinek eredményeképpen, utóbbi IX. Pius uralkodásával kapcsolatos kutatásokhoz az 1960-as évek végén nyitotta ki kapuit, egy sor okmányt saját alá rendezhetett. Külön dicséret illeti a Magyar Tudományos Akadémia kiadóját, amely nemcsak egy szépen illusztrált és nyomtatott forrásgyűjteményt bocsájtott rendelkezésünkre, hanem angol nyelvű annotációt is és egy

könyvnyi bevezetőt. Bár a fordítás egyenlőtlen, a nem-magyar történészek kimondottan hasznosnak fogják ítélni.”

- *Ism.*: Adriányi, G. (Königswinter) – Ungarn-Jahrbuch 12. 1982–1983. 282–283.
 „... A mű tudatosan zárja ki az egyháztörténetet. Ez azzal az előnnyel jár, hogy Magyarország általános politikátörténetét nagyon behatóan és az európai történelem kontextusába ágyazottan lehet vizsgálni. Azonban a hátrány is nyilvánvaló: az egyházpolitikai, ill. belső egyházi folyamatok végső okukban tisztázatlanok maradnak (...). A könyv különösen forráspublikációi révén igen nagy mértékben gazdagítja a magyar egyháztörténetírást és kiváltképp abba a régi magyar hagyományba illeszkedik, amely 1933-ig a vatikáni levéltár kutatását szorgalmazta.”
- *Ism.*: Gordon, B. (Mills College) – The American Historical Review 88. 1983:5. 1295.

Bevezetőjében Lukács kijelenti, hogy könyve elsősorban inkább általános európai politikátörténet és partikuláris magyar politikátörténet, nem pedig egyháztörténet. Sem ő, sem pedig a pápai nuncius nem mond újat az 1846–1878-as forrongó évek társadalomtörténetéről vagy a nemzeti konfliktusok kifejlődéséről. A vatikáni politika labirintusa azonban Lukács könyvében megvilágítást nyer. Például, az 1855-ös konkordátumról, amelyet néhány liberális történész döntő győzelemnek minősített a reakciós pápaság részéről a felvilágosult erők ellen, kiegyensúlyozottabb véleményt közöl.

Lukács arra használja fel a nuncius leveleit, hogy bebizonyítsa, a konkordátum aláírása nem azonos annak végrehajtásával.

A könyv jelentősége abban van, hogy bepillantást enged a nuncius jelentéseibe, mivel Lukács kiválasztotta a Magyarországgal valamilyen módon összefüggésben lévő kommunikéket ... IX. Pius bécsi bürokratáinak korlátolt álláspontja Lukács gyűjteményében abszolút világossá vált.”

- *Ism.*: Adriányi, G. (Bonn) – Südost-Forschungen 1983. 369–371.
 „Ahogyan Lukács, akinek tanulmányait gondos forráskutatás, más országokat is felölelő összehasonlító ábrázolási mód, valamint marxista interpretáció jellemzi, a magyar kiadás előszavában hangsúlyozza, nem szándékozott magyar egyháztörténetet írni, hanem a világi történelmet pontosítani a bécsi nunciatura anyagából. Ez természetesen bizonyos szűkítést is jelent. A munka nagy előnye a téma behatárolása, Magyarország politikátörténetének rendkívül aprólékos és nagyon pontos felvázolása, amelyet a szerző az összeurópai fejlődésbe ágyazott – az egész modern nyugat-európai szekunder irodalom bevonásával! –. Az ilyen témabehatárolás hátránya azonban az a tény, hogy néhány történeti jelenség a magyar társadalomban és egyházban – amely bizonyára tartós hatást gyakorolt – tisztázatlanul marad, mert egyházi és egyházpolitikai gyökerei nincsenek feltárva. Ez különösen érvényes Scitovszky és Simor hercegprímások egyházpolitikájára, a magyar püspöki kar magatartására, az 1855. évi konkordátum érvényességére, az első vatikáni zsinatra és az ún.

placetum-harcra vonatkozóan. Miután a szerző kizárólag a politikatörténetre szorítkozik, teljesen figyelmen kívül hagyja az egyház belső életét.

A magyar püspököknek a forradalommal szembeni magatartására vonatkozóan a szerző világos revízióját adja annak az eddig hivatalos és egyoldalú álláspontnak, melyet Andics Erzsébet dolgozott ki (Kirchliche Reaktion 1848–1849. Bp. 1948.) Így jut a szerző kiegyensúlyozottabb és helyesebb ítéletekhez, különösen a kinevezett primás, Hám esetében.

A második fejezet az „Ellenforradalom és abszolutizmus” címet viseli és az ún. konkordátum-korszakot (1849–1859) és a neoabszolutizmus (1859–1867) egyházpolitikáját tárgyalja. A szerző ebben a fejezetben is sokoldalúságra és objektivitásra törekszik, mégis majdnem teljesen hiányzik a konkordátum politikai háttere.

A recenzens semmi esetre sem a szerző véleményét osztja Falcinelli nuncius tevékenységét illetően. Ez a nuncius is bizonyára kitűnő informátorokkal rendelkezett, mint Lonovics, Biró és gróf Eszterházy Móric püspökök, hozzájárulhatott Schmerling miniszterelnök megdöntéséhez is, de bécsi hivatalában nem állta meg a helyét (vö. Gabriel Adriányi, Ungarn und das I. Vaticanum, Wien, Köln 1965. 102–105.) A szerző az I. Vaticanumhoz fűződő magyar kapcsolatokat is túlságosan sommásan intézi el: nem egyszer a kormányzat és a püspöki kar kényes viszonya (tulajdonképpen egy hallgatólagos szövetség) derül ki. Az egyház tulajdonképpeni belső ügyeivel teljesen értetlenül áll szemben.

Az utolsó fejezet a dualizmus első decenniumával foglalkozik, s a fenti kritikai megjegyzések erre a fejezetre is vonatkoznak. A kötetet 16 korabeli metszet, két térkép, valamint név- és helységnévmutató egészíti ki.”

ERDŐDY, GÁBOR (szerk.): Demographie, Bevölkerungs- und Agrarstatistik. Akadémiai Kiadó, 1982. 129. — *Ism.*: Kropf, Rudolf (Linz) — Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 31. 1983:1. 95.

A szerző a tanulmánykötetben szereplő írások felsorolása után egyetlen kritikai megjegyzést tesz: „A könyv címe némileg félrevezető, mert nem minden cikk foglalkozik ezzel a témával.” Magyar részről e kötetben MÁTRAI László, PACH Zsigmond Pál, KATUS László, PUSKÁS Julianna tanulmánya szerepel.

GALÁNTAI, JÓZSEF: Die Österreichisch-ungarische Monarchie und der Weltkrieg. Bp. 1979. Corvina, 406. — *Ism.*: Glassl, Horst (München). — Ungarn-Jahrbuch 12. 1982–1983. 285–286.

„... Az ismert forrásgyűjtemények és standard-ábrázolások mellett Galántai még publikálatlan forrásanyagot is felhasznál. Az ismeretlen forrásokkal a szerző néhány eddigi nézetet — különösen Tisza magatartásáról — korrigál. Egészében szemlélve Galántai könyve fontos tanulmány azoknak a kutatásoknak a sorában, amelyek az első világháborúval foglalkoznak.”

1919.

TOKODY, GYULA: Deutschland und die ungarische Räterepublik. Budapest, 1982. Akadémiai Kiadó. – *Ism.*: Spira, Th. (Univ. of Prince Edward Island) – The American Historical Review 88, 1983:5. 1295–1296.

„A szerény kötet azt vitatja, hogy a német–magyar kapcsolatokat a Magyar Tanácsköztársaság idején elsősorban az opportunizmus, nem pedig ideológiai megfontolások ásták alá. A németek félték a bolszevizmustól, de szerették volna megőrizni csapataikat és beruházásaikat Magyarországon, míg Magyarországnak is szüksége volt a német szénszállítmányokra és erkölcsi támogatásra a béketárgyaláson. Tokody Gyula összeállítást közöl a német sajtóból, a politikai és diplomáciai véleményekről, hogy bebizonyítsa, a magyar kommunista rezsimmel kapcsolatban milyen sokféle pozitív és negatív reakció látott napvilágot” ... „Tokody ritkán tér el a tudományos elfogulatlanság útjáról, és elkerüli a marxista zsargont” – állapítja meg Spira Th., ugyanakkor kifogásolja, hogy a könyv nem oszlik fejezetekre, nincs benne tartalomjegyzék, bibliográfia vagy tárgymutató.

– *Ism.*: Krusenstjern, Benigna von (Göttingen) – Jahrbücher für Geschichte Ost-europas 31. 1983:4. 613–614.

„Tokody részletesen foglalkozik a Bajor Tanácsköztársaság előtörténetével és eseményeivel. Ami a német–magyar aspektust illeti, bár bemutatja azt a visszhangot, amelyet a Magyar Tanácsköztársaság felhívása Bajorországban és a Bajor Tanácsköztársaság felhívása Magyarországon keltett, azt a kérdést azonban nem tárgyalja, hogy milyen szerepet játszott Magyarország a bajor eseményekkel kapcsolatban.”

– *Ism.*: Kováč, D. – Historický časopis (Bratislava) 32, 1984:4. 656–657.

A munka jelentőségét a recenzor abban látja – annak ellenére, hogy számos kérdésre adott válasza még nyitva marad és a Bajor Tanácsköztársaság jelentőségét, a németországi forradalmi eseményekben betöltött szerepét túlértékeli –, hogy nem kis mértékben járul hozzá az első világháború utáni bizonyult középeurópai fejlődés összefüggéseinek feltárásához és tisztázásához.

– *Ism.*: Aszaturov, Sz. – Derzsaluk, N. = Novaja i Novejszaja Isztorija, 1983:6. 200–201.

Az eredetileg 1980-ban magyarul megjelent mű német nyelvű kiadását ismeretik a recenzensek, méltatva, hogy számos, eddig ismeretlen magyar, osztrák és nyugat-német levéltári anyagokat dolgozott fel a szerző. Újszerűnek találják magát a kérdés felvetését, hogy t.i. végre nem csupán a Tanácsköztársaság belpolitikai fejlődését, hanem a proletár internacionalizmuson alapuló magyar–bajor kapcsolatokat is elemzi a kötet.

1919–1945

L. NAGY, ZSUZSA: *The Liberal Opposition in Hungary, 1919–1945*. Bp. 1983. Akadémiai K. 143. – *Ism.*: Vermes, Gábor P. (Rutgers Univ.) – *The American Historical Review*, 89. 1984:4. 1112–1113.

„L. Nagy Zsuzsa, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének főmunkatársa, a témával foglalkozók közül az elsők között van és jó olvasni fő művét angolul... A könyv második fele kitűnő. ... A könyv hiányossága abban áll, hogy a szerző adottnak veszi az olvasó magyar történelemre vonatkozó ismeretét. Feltétlenül kellene egy bevezető fejezet a további kiadásoknál, ami a történelmi háttérrel mutatja be és a névmutatóban rövid életrajzot közöl...”

– *Ism.*: K.T. – *Československý časopis historický* (Praha) 32, 1984:6. 921–922.

– *Ism.*: A. Hrnko. – *Historický časopis* (Bratislava) 32, 1984:3. 502.

FEJES, JUDIT: *Magyar–német kapcsolatok 1928–1932*. Bp. 1981. Akadémiai K. 154. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sorozat 93.) – *Ism.*: Schödl, Günter (Erlangen) – *Südost-Forschungen*, 1983. 378–379.

„A szerző disszertációja (1976) alapján világos és informatív áttekintést ad a magyar–német kapcsolatokról. Különös figyelmet szentel a kereskedelem-politikai fejlődésnek, amely a cím alapján nem feltétlenül várható. Viszonylag rövidre sikerült a diplomácia-, had- és kisebbségtörténelmi tényállások tárgyalása.

Ez az elsőbbség azonban nem befolyásolta a szerzőt abban, hogy a kereskedelem-politikai-gazdasági jelenségek összefüggésénél figyelmen kívül hagyja Közép-Európa összpolitikai fejlődését. A gazdaság és politika viszonyáról szóló fejtegetések nagymértékben empirikus tájékozódáson alapulnak, amely helyzetre vonatkozó, differenciált bizonyítási módot tesz lehetővé.”

ÁDÁM, MAGDA: *La Hongrie et les accords de Munich* (Magyarország és a müncheni egyezmény). – *Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale et des conflits contemporains* 33. 1983:3. 1–21.

A tanulmány a magyar külpolitika alakulását kíséri figyelemmel 1937 ősze és 1939 tavasza közötti időszakban. Elemzi a müncheni egyezmény előzményeit, magyarországi vonatkozásait és hatását ez ország helyzetére.

RÁNKI, GYÖRGY: *Economy and Foreign Policy: The Struggle of the Great Powers for Hegemony in the Danube Valley, 1919–1939* (Gazdaság és külpolitika, a nagyhatalmak erőfeszítései a Duna-medence hegemoniája érdekében, 1919–1939.) – *East European Monographs*, Columbia Univ. Press, New York, 1983. – *Ism.*: Teichova, Alice (Univ. of East Anglia) – *The American Historical Review* 89. 1984:4. 1104–1105.

„... Bár Ránki meggyőző bizonyítékokat ismertet a külföldi tőkének az 1920-as években játszott szerepéről, és az 1930-as évek exportpiacáról, mégis,

az a következtetése, hogy Németország ténylegesen visszanyerte a Duna-medencében a hegemóniát 1938 előtt, kevésbé hihető.

Ránki könyve a már befejezett és a még folyamatban lévő kutatások eredményein alapszik. Ugyanakkor összefoglalását jelenti mind Ránki, mind magyar kollégái nemrég megjelent munkáinak, melyek a Magyar Tudományos Akadémia gondozásában láttak napvilágot. Ebben az értelemben szintézist jelent ... Ránki hajlik arra, hogy Magyarországot tipikusként tekintse az egész régióban, gyakran hangoztatva, hogy „ugyanaz vonatkozik a többire is”. Ez azonban eltakarja a Duna-menti államokban meglévő jelentős különbségeket. Ránki könyve olyan kérdéseket is felvet, melyek mindezekig válasz nélkül maradnak, és amelyeket az európai történelem interpretálása során meg kellene világítani.”

TILKOVSKZY, LÓRÁNT: Pál Teleki (1879–1941). A Biographical Sketch. Bp. 1974. Akadémiai K. 70. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, Bd. 86.) – *Ism.*: Henning, Norbert (St. Augustin) – Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 6. 1983:2. 208–210.

„... Tilkovszky Lóránt igen alapos forrástanulmány után, időlegesen elfelejtett, vagy szándékosan titokban tartott dokumentumok bevonásával tette fel a kérdést: Ki volt tulajdonképpen Teleki Pál? Zavaróan hat először, hogy az angol kiadásban az eredeti kiadás címét „Legenda és valóság” az inkább semmitmondó „Életrajzi vázlat” címre lágyították. Az olvasó azonban nagyon hamar meg fogja állapítani, hogy olyan megalapozott tanulmányról van szó, amely nagyhatású, bőséges anyagot ölel fel. Az elején Teleki életútjának első szakasza áll; a történezt és kortörténezt azonban lebilincseli az a három fejezet is, amelyek, kezdve a trianoni békeszerződéssel, a német segítséggel történő határrevíziónt át a politikus életének fatális végéhez vezetnek. ... Tilkovszky igen behatóan világítja meg Telekinek a nemzetiszocialista Németországhoz fűződő bonyolult kapcsolatát. ...”

A recenzens mindazoknak ajánlja ezt a „tudományosan megalapozott, és mégis érdekfeszítően megírt tanulmányt”, akik a Duna-medence legújabbkori történelme iránt érdeklődnek.

1945-től napjainkig

IZSÁK, LAJOS: Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949. Bp. 1983. Kossuth K. 384. – *Ism.*: Hüfner, Lorenz. – Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 32. 1948:9. 840–841.

VIDA, ISTVÁN: 30 tone de aur se întorc acasă (30 tonna arany hazatért). – Magazin istoric, 1983. július, (Bukarest) 33–35.

A História 1979/3-as számában megjelent cikk rövidített közreadása a Magyar Nemzeti Bank javainak hazaszállítatásáról.

HOLLÓS, ERVIN – LAJTAI, VERA: Hidegháború Magyarország ellen 1956. Bp. 1982. Kossuth K. 355. – *Ism.*: Turko, N.G. – Novaja i Novejsaja Isztorija, 1984:3. 161–162.

A könyvismertetés méltatja azt a sokoldalúságot, amellyel a szerzők érzékel-
tetik, hogy az 1956-os törés előidézője mind a hibás magyar bepolitika, mind
a nyugati nagyhatalmak romboló erőinek aktivizálódása volt.

ANDORKA, RUDOLF: Household Structure and Work on Household or Auxiliary
Plots in the Contemporary Hungarian Village (Háztartási szerkezet és munka a
háztartásban, illetve a háztájiban a jelenkori magyar falvakban). – East European
Quarterly, 17. 1983:4. 469–489.

A tanulmány az 1970–76-os statisztikai adatok alapján mutatja be a mezőgaz-
dasági termeléssel foglalkozó falusi lakosság életének sajátosságait.

BEREND, IVÁN T.: The First Phase of Economic Reform in Hungary: 1956–
1957. (A gazdasági reform első szakasza Magyarországon, 1956–57.) – The Journal
of European Economic History, 12. 1983:3. 523–574.

A tanulmány bemutatja az 1956 utáni gazdasági célkitűzések megvalósulása-
nak sajátosságait, felszabadulás utáni magyar gazdaságpolitikát, egészen
az 1968-as gazdasági mechanizmus bevezetéséig.

Nemzeti-nemzetiségi kérdés

SZÜCS, JENŐ: Nation und Geschichte. Studien. (Nemzet és történelem. Tanulmá-
nyok.) Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte 17. Köln–Wien, 1981. 378. –
Ism.: Silagi, Gabriel. – Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters Sonder-
druck 40. 1984:1. 355–356.

„A tanulmánygyűjtemény témaválasztásának indoklása szerint, a nemzet
kérdése ma világszerte a nemzetközi munkásmozgalom egyik legégetőbb
problémája. Ezen túlmenően azonban a kötet a középkor iránt érdeklődők
számára nyújt információkat a magyar történelem forrásairól, természetesen
lényegében a könyv utolsó harmadában, attól elszigetelten, ami a jegyzetek
összefoglalásával a cikkek végén még rosszabb lesz, amennyiben a szerző a
jegyzeteket egyáltalán szükségesnek tartja. A korábbi magyar historiográfiával
szembeli polémia után – amely történetírás, az eseményeket főként udvari
és nemesi történetírók beszámolóí alapján igyekezett rekonstruálni, Szücs
azt meséli el, ami „valóban” volt, ami „tény” volt, miközben egy „szem-
tanúra”, vagy „korabeli magyarázatra” támaszkodik anélkül, hogy elárulná,
ki volt ez a forrás a nyilvánvalóan helyes párttagsági könyvvel. Továbbá az
ember néhány nagyon általános kijelentést inkább átugrana a könyvben. ...”

– *Ism.*: Graus, Frantisek (Basel) – Historische Zeitschrift, 237. 1983:1. 158–159.

„Üdvözlendő, hogy Szücs Jenő magyar gyűjteményes kötete, amely a szerző
1974-ből származó cikkeit tartalmazza, most hiánytalanul, német fordításban
is megjelent. A szerző az anyag, különösen a „nacionalizmus” középkori

magyar formáinak elismert szakértője. Mint a nemzetiségi problematikánál általában, a történelmi fejtegetéseket személyes tapasztalatok szövik át; a gondolatokat erősen befolyásolták a „szocialista hazafiság” szerepéről folytatott korabeli viták – ismeretes, hogy a marxista történettudománynak és elméletnek a nemzetiségi kérdéssel megvan a maga egészen különös keresztje. Ezért alig lepődik meg az olvasó, hogy a magyar nacionalizmusról szóló fejtegetéseknél a régi szentkorona országáiban élő nem-magyar nemzetiségek kérdését gondosan kihagyták.

A szerző a könyvben nemcsak a magyar nemzet kialakulásába nyújt bepillantást a középkorban, hanem összességében elméleti meggondolásokat is e fejlődés középkori típusairól, aminél bizonyos ellenvetéseket lehet tenni a tipizálás ellen (a vita sok kérdésben jelenleg is folyik). Összességében kétségtelen, hogy fontos adalékról van szó az ún. polgárosodás előtti kor nemzetiségi kérdésének modern vitájához, egy olyan ország példáin keresztül szemléltetve, amelyben a nemzetiségi kérdés hosszú ideig jelentős szerepet játszott.”

NIEDERHAUSER, EMIL: *The Rise of Nationality in Eastern Europe*. Bp. 1982. Corvina K. 340. – *Ism.*: Šmerda, Milan. – *Časopis matice moravské* 102, 1983:3–4. 375–378.

A recenzor a „Nemzetek születése Kelet-Európában” címen 1976-ban megjelent munka angol nyelvű kiadását ismerteti részletesen. Már a témája miatt is nagy érdeklődésre számot tartó könyvet alapjában véve pozitívan értékeli, s végén néhány kritikai megjegyzést fűz a munkához. Helyteleníti a szerző által kijelölt kelet-európai határokat, amelyek NDK-t kivéve a mai szocialista államok határvonalát követik, helyesebbnek tartotta volna, ha a konkrét topológiai álláspontból indul ki, mivel szerinte ez a megközelítési mód több lehetőséget kínált az egyes területek között meglévő eltérések és sajátos vonások alaposabb feltárására, az adott nemzet társadalmi struktúrája meghatározására; a recenzor szerint a szerző teljesen figyelmen kívül hagyta azokat a területi sajátosságokat, amelyek a nemzetté váló átalakulás folyamatát befolyásolták. Vitathatónak tartja az egyes részkérdéseket illető végkövetkeztéseket is. A monográfia végéhez csatolt bibliográfiát – amellyel bizonyos mértékig a hiányzó jegyzet-apparátust kívánja pótolni – eléggé alaposnak tekinti, de hiányolja belőle M. Hroch cseh és J. Chlebowczyk lengyel történész néhány fontosabb munkáját.

– *Ism.*: R.Z. – *Československý časopis historický* (Praha) 32, 1984:3. 442–443.

A recenzor a monográfia első három, tehát a téma elméleti kérdéseivel foglalkozó fejezeteit értékeli elismerően, de vitatottnak tartja pl. azt az állítást, hogy a nemzet és a haza fogalma a tárgyalt korszakban gyakorlatilag azonos fogalmat jelentett; ugyanakkor bírálja a szerzőt azért is, mert a csehországi nemzeti felvilágosodás bibliográfiai adatainál főleg a nyugati irodalomra hivatkozik.

SPIRA, GYÖRGY: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországn. Bp. 1980. Kossuth K. 245. – *Ism.*: Révész, László (Bern) – Ungarn-Jahrbuch, 12. 1982–1983. 281.

„Mint ahogyan Spira bevezetőjében hangsúlyozza, könyve kevés ismeretlen részletet tartalmaz. Ennek ellenére az 1848/49-es Magyarország nemzetiségi politikájának kitűnő összefoglalásáról van szó. A szerző az évtizedeken keresztül oly sok érzelmet kiváltó kérdést objektíven és józanul tárgyalja. ... A szerző egy sor fontos forrást is közöl. A könyv fontos olvasmány mindazok számára, akik a magyarországi nemzetiségi kérdés iránt érdeklődnek.”

Ausztria

SOMOGYI, ÉVA: Von Zentralismus zum Dualismus. Der Weg der deutschösterreichischen Liberalen zum Ausgleich von 1867. Bp. 1983. Akadémiai K. VIII, 124. – *Ism.*: P. Bě. – *Československý časopis historický* (Praha) 32, 1984:1. 127.

A munka rövid tartalmi összefoglalása, melynek végén a recenzor megjegyzi, hogy a szerzőnek nagyobb figyelmet kellett volna fordítani a vizsgált problémakör nemzetközi-politikai összefüggéseinek feltárására.

– *Ism.*: Malír, Jiří. – *Časopis matice moravské* (Brno) 103, 1984:1–2. 140–142.

A munka részletes tartalmi ismertetésén túl, amelyet a recenzor pozitívan értékelt és értékesnek, hasznosnak tart, néhány bíráló megjegyzést is fűz. Főleg a monográfiának a cseh történelem kérdéseit érintő néhány megállapításához. Úgy látja, hogy a szerző néhány kérdést leegyszerűsítve tárgyal: pl. a feudalizmus és az ausztro-szlavizmus bevezető értékelése; nem ért egyet azzal a megállapítással sem, hogy a korabeli cseh politika három fő irányzata közül jellemző vonása az ausztro-szlavizmus volt.

SOMOGYI, ÉVA: Vom Zentralismus zum Dualismus... Wiesbaden, 1983. VIII, 119. – Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abt. Universalgeschichte, Beiheft 13. – *Ism.*: Koch, Klaus. – *Österreichische Osthefte* 26, 1984:1. 89–91.

Somogyi Éva, aki a neoabszolutizmus specialistájaként, a választójog és a parlamentarizmus kérdéskörében végzett kutatásaival megfelelő hírnevet szerzett, ebben a tanulmányában mindenekelőtt kiegyensúlyozottsággal tűnik ki. A törekvés, hogy nem alkalmaz egyoldalú nemzeti történet szemléletet, nem utolsósorban a szerző által feldolgozott forrásokban is visszatükröződik. A korabeli újságok természetesen különleges jelentőségre tesznek szert, anélkül azonban, hogy a szerző abba a veszélybe kerülne, hogy magyarázatokkal ellátott sajtószemlével úntatná az olvasót, amely sajnos túlságosan gyakran fordul elő. Sajnálatos példák ellenére fordítást (Johanna Till) meglehetősen sikeresnek tarthatjuk, meg kell említeni azonban a nyomdahiábák már zavaró nagy számát, amelyért kizárólag a kiadó felelős. Ezt figyelmen kívül hagyva a német változat megjelenését örömmel kell üdvözölni, ez a könyv sikeres

utalás arra, hogy a történész mennyiben tudja megkerülni az éppen Magyarország esetében uralkodó nyelvi korlátokat – ha ez a példa nem is teremt iskolát.

KEREKES, LAJOS: Von St. Germain bis Genf. Österreich und seine Nachbarn, 1918–1922. (St. Germain-től Genfig. Ausztria és a szomszédos államok, 1918–1922). Wien – Köln – Graz, 1979. Böhlau, 415. – *Ism.*: Seewann, Gerhard (München) – Südost-Forschungen 1983. 353–356.

„Az osztrák Első Köztársaság történetének a magyar történettudományban ezidőszerint bizonyára legjobb ismerője Ausztria nemzetközi helyének és külpolitikai kapcsolatainak (1918 októbere és 1922 októbere között) koncepcióban, célkitűzésben és részletességben mindenképpen kiegyensúlyozott ábrázolását nyújtja. Kerekes örvendetes módon messze maga mögött hagyja a hagyományos diplomáciatörténeti szemlélet-módot, mivel mind a külpolitikailag releváns döntési folyamatok belső előfeltételeit és politikai alapjait bevonja, mind pedig a bajorországi, ausztriai és magyarországi nacionalista-revizionista köröknek adekvátan csak ilyen aspektusból megragadható kísérleteit. Ezek a körök a kormányzatok hivatalos külpolitikája mellett az államok közötti kapcsolatokban saját, felforgató politikájukat folytatták, gyakran a hivatalos helyek tudtával és aktív támogatásával, vagy engedélyével. Ehhez Kerekes eddig alig ismert anyagok meglepő bőségét tárta fel...”

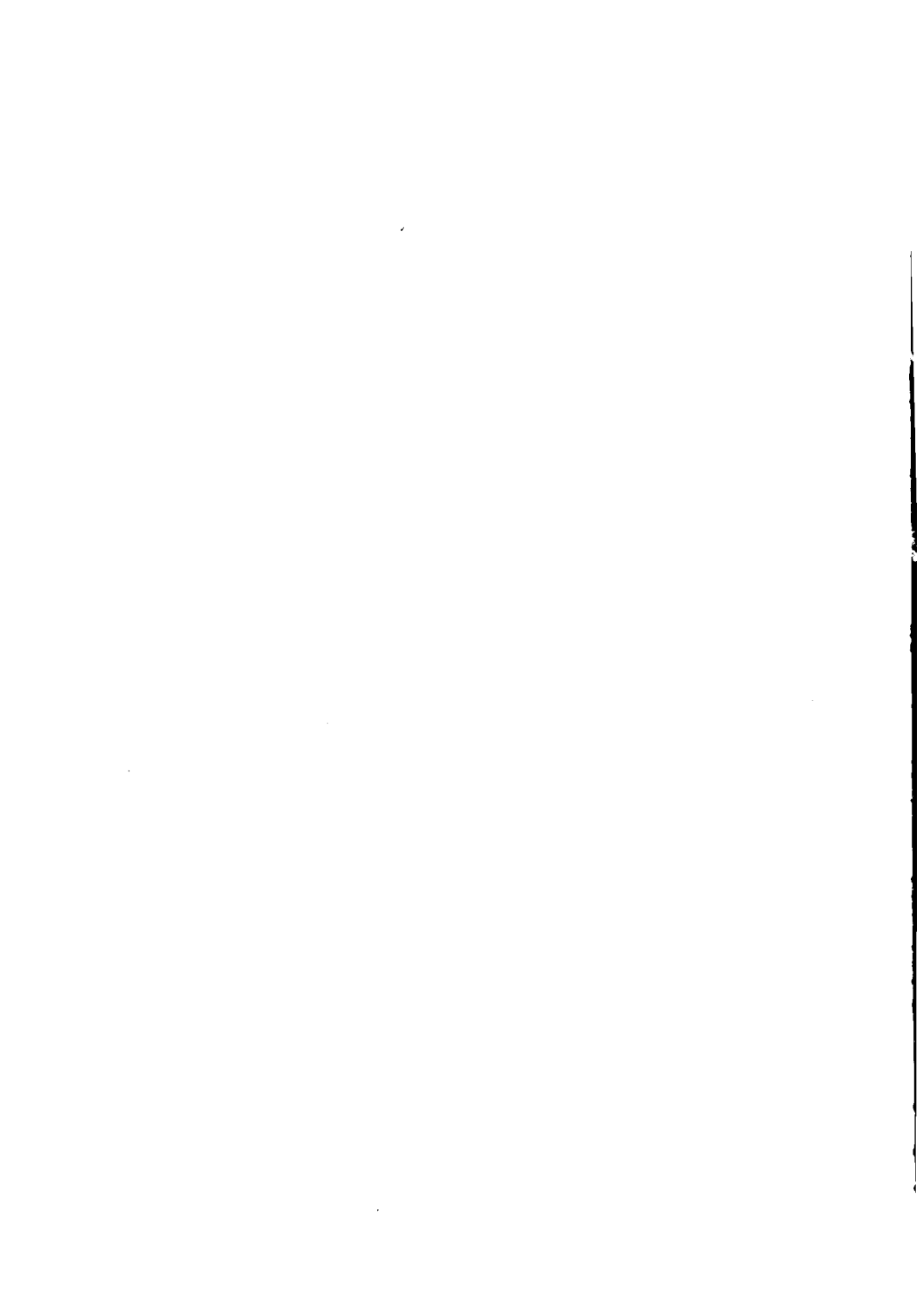
– *Ism.*: Burian, Peter (Köln). – Zeitschrift für Ostforschung 32. 1983:1. 142–143.

„A szerző az Anschluss-kérdést és Ausztriának Magyarországhoz fűződő kapcsolatait részletesen tárgyalja, ezzel szemben az olasz és a jugoszláv szomszéd problémáit, amelyek az osztrák háború utáni politika számára jelentősek voltak, rövidebben ábrázolja. Kerekes meggyőzően bizonyítja ítéletét az osztrák köztársaság kezdeti szakaszáról. A diplomáciai forrásokra való hivatkozás mellett majdnem említetlenül maradnak a közvélemény reakciói.”

(Az MTA Történettudományi Intézete Tudományos és Információs Osztály nyelvi referenseinek dokumentációja alapján összeállította. Liptsey Ildikó.)

*Olvasóink szives tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg
Budapesten:*

	Telefon:
V., Váci u. 10.	185-604
V., Szabadsajtó u. 6.	184-840
SUGÁR ÜZLETKÖZPONT Örs vezér tér	843-160/69
Magyar Jakobinusok tere Déli p.u.	-
Szt. István krt. 25.	314-334
I., Bem u. 9.	352-346
V., Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	181-401
V., József nádor tér 1.	185-850
CORVIN Áruház	335-551
Lenin krt. 17.	423-551
Hegedűs Gyula u. 43.	491-505
Baross u. 59.	131-286
SKÁLA Áruház	852-913/28
Petőfi S. u. 17.	189-013
XV., Rákosfalva park 3/c.	847-274
Hírlapbolt (KHI) V., Bajcsy Zs. út 76.	116-269

Ára: 30,- Ft